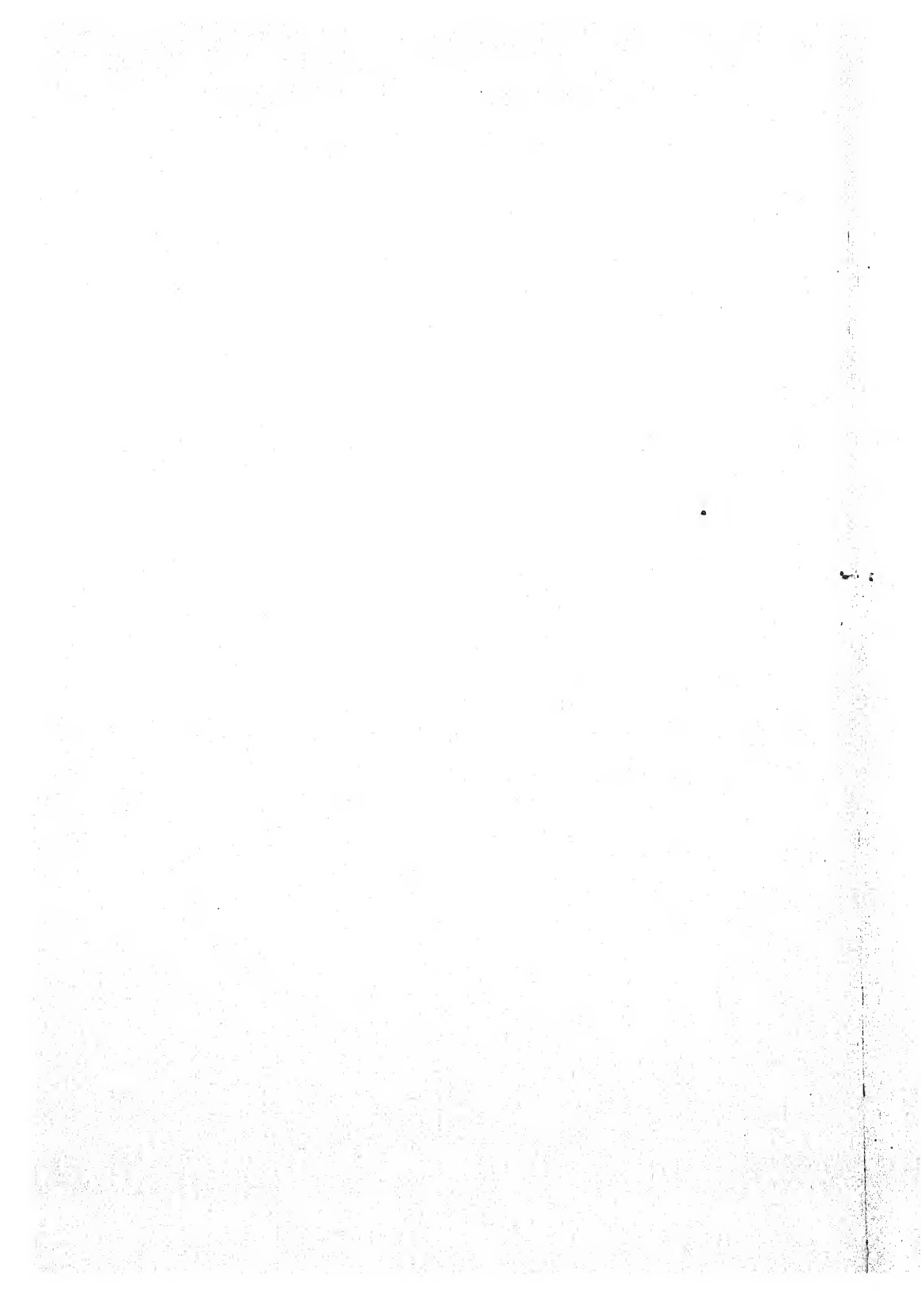

THE
NĀṬAKALAKṢAṆARATNAKOŚA
OF
SĀGARANANDIN

THE
NĀṬAKALAKṢAṆARATNAKOŚA
OF
SĀGARANANDIN

EDITED BY

MYLES DILLON

*Lecturer in Comparative Philology and Sanskrit
University College, Dublin*

516

VOLUME I, TEXT

Sa 7 N
Sag / Dil

MEHARCHAND MUNSHIRAM
SANSKRIT & HINDI BOOK-SELLERS
Nai Sarak. DELHI.

OXFORD UNIVERSITY PRESS
LONDON : HUMPHREY MILFORD

1937

OXFORD UNIVERSITY PRESS
AMEN HOUSE, E.C. 4
LONDON EDINBURGH GLASGOW NEW YORK
TORONTO MELBOURNE CAPE TOWN BOMBAY
CALCUTTA MADRAS
HUMPHREY MILFORD
PUBLISHER TO THE UNIVERSITY

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. 516
Date. 23-11-53
Call No. ~~Sa 7N~~ | ~~Sag~~ / ~~Dil~~

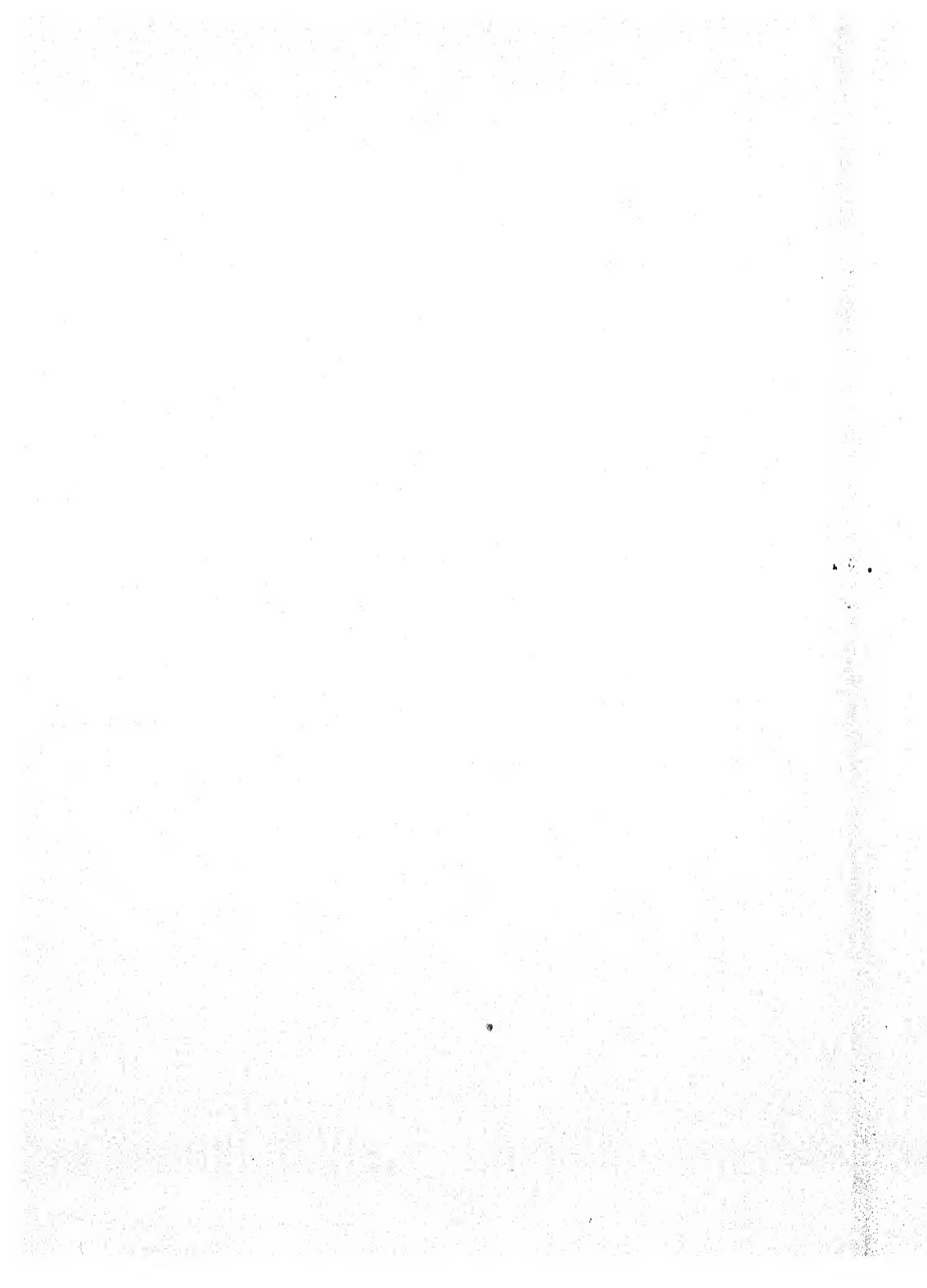
~~Sa 7N 03~~
Sa 7N
Sag / Dil

Dr. Henri René 23/1/53

TO THE MEMORY OF
SYLVAIN LÉVI

UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

516

P R E F A C E

THE *Nāṭakalakṣaṇaratnakōśa* was discovered by Professor Sylvain Lévi during his visit to Nepal in 1922, and reported by him in the *Journal Asiatique*, xciii, p. 210 (1923). The original MS., which is of palm-leaf, appeared to him to date from the thirteenth or fourteenth centuries. M. Lévi observed that the text does not seem to derive from the *Daśarūpa* (tenth century), which ranks foremost among medieval treatises on Indian drama, and that it appears, on the other hand, to be one of the sources drawn upon by the author of the *Sāhityadarpaṇa*,¹ which probably dates from the fourteenth century (see Konow, *Das Indische Drama*, p. 3; Keith, *Sanskrit Drama*, p. 294). He also pointed out that the text is quoted by Rāyamukūṭa in a commentary on the *Amarakośa*, written A.D. 1431, which would give an inferior date, but it has not been possible to verify this, as I have been unable to discover a complete edition of the commentary. There are frequent references in the fragment edited by A. Borooah (Berhampore, 1887) to a grammatical treatise entitled *Ratnakōśa*, which is also referred to by Sarvānanda (see *Amarakośa*, ed. T Gaṇapati Sāstrī, TSS xliii, li, lii), but I have found no quotations from Sāgara's work. However, the *Ratnakōśa* cited by Rucipati in his commentary on *Anargharāghava* (*v. inf.* p. 46, foot-note 2) appears to be the text here edited; and Raṅganātha, in his commentary on *Vikramorvaśīya*, cites Sāgara regularly by name, and quotes the text (*v. inf.* pp. 90-96, foot-notes). Rucipati's date is uncertain, but the MS. from which the commentary is edited in Km. 5 was written A.D. 1613 (see p. 1). Raṅganātha wrote his commentary A.D. 1656 (see Aufrecht, *Catalogus*, p. 135, no. 255), so Rucipati is certainly the earlier. The inferior date here established is therefore not earlier than A.D. 1613. But the absence of any reference to the *Daśarūpa*, and the evidence of the *Sāhityadarpaṇa* must be taken into account.

The *Viddhaśālabaṅjikā* of Rājaśekhara, which is cited at l. 3071, dates from the tenth century (see Konow, *op. cit.*, p. 84). If the *Dūtāṅgada*, cited at l. 983, is the play of Subhata, which there is no reason to doubt, the superior date is A.D. 1243 (see Gray, *J. Am. Or. Soc.*, 32, 59), but the identity is not certain, as there are no quotations. The *Rāmābhyaṇa* quoted is not that of Rāmadeva (fifteenth century), which has been edited by Losch, *Das Indische*

¹ Cp. p. 63, foot-note 1, and p. 73, foot-note 1.

PREFACE

Schattentheater, p. 80, for none of the quotations are to be found in that text. The *Ratnakośa* may be as early as the thirteenth century, but I cannot now put forward any more exact date, as the author, Śāgaranandin, is not known except in connexion with this work (see Lévi, *loc. cit.*, p. 211). I hope, in the introduction, to discuss the *Ratnakośa* in relation to other works on Indian drama.

The present edition has been prepared from a modern transcript entrusted to me by Professor Lévi. It is written in Devanāgarī on leaves of paper 12½ in. × 5 in., nine lines to the page. The writing is clear and presents for the most part a good text, but where the text is corrupt, emendation has been difficult in the absence of other MSS. This is often the case where passages in Prākṛit are quoted from unpublished plays. A search of the catalogues of MSS. at the Bodleian Library, the India Office Library, and the British Museum has been without result, nor does the title occur in Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*, but the discovery of other MSS., or the publication of unpublished plays, may help to improve some readings.

Irregularities of the scribe have not been preserved in this edition. Anusvāra is often assimilated to a following initial consonant in the MS., and the punctuation is sometimes inexact. I have restored the anusvāra, and punctuated according to the sense. In verse quotations a final इति is usually joined to the preceding word, and this has been allowed to stand. The scribe sometimes uses a point, and I have substituted the daṇḍa where necessary. Mere errors, where there is no possibility of doubt, e.g. पश्च for पञ्च, त्वयि for त्वपि, वेश for वेष्ट, सत्त्व for सत्त्व are corrected silently. So, too, कीर्त्यते, अर्द्ध, &c., have been printed for कीर्त्यते, अर्द्ध of the transcript. Avagraha, where omitted in the MS., is supplied. The scribe sometimes neglects the sandhi of final न् with initial च, छ, and this has been corrected. The Prākṛit quotations are nearly always corrupt, and it has not been thought necessary to give the MS. readings where emendations were obvious. They are always given in doubtful cases. The chāyā has been supplied by the editor. Passages which appear to be corrupt, and which I have not been able to emend, are marked by an asterisk in the margin. Often the scribe has marked a corrupt passage with a cross, in which case the cross has been adopted.

In identifying quotations I have had the advantage of being able to consult Aufrecht's index of pratikas and Jacob's indexes, which are in the India Office Library. Various old anthologies have also been consulted, of which the most useful has been the *Śāringadhara-paddhati*, to which references are given in the foot-notes. There is no division into sections or chapters in the MS., but technical terms

PREFACE

are marked in red. I have divided the text into paragraphs and chapters, and technical terms, when being defined, are underlined.

The scope of the *Ratnakōśa* is limited to the technique of the stage, and the various forms of music and rhetoric mentioned in the *Nāṭyaśāstra* are not discussed in detail. But it constitutes a valuable commentary on some chapters of the *Nāṭyaśāstra*, which is the canonical book of Indian dramaturgy. The chapters of the *Nāṭyaśāstra* which are illustrated are 7, 16, 18, 19, 20, 22, with occasional passages from chapters 1, 6, 17. References, which are usually to the Kāvya-māla edition, are given in the margin. They are bracketed when the passages are not direct quotations. The edition of chapters 1-14 by Grosset, that of chapters 1-18 by Manavalli Ramakrishna Kavi, GOS xxxvi, lxviii, that of chapter 6 by Subodh-chandra Mukerjee Śāstrī (Paris, 1926), that of chapter 17 (= Kāvya-māla, chapter 16) by Regnaud, *Annales du Musée Guimet*, i, that of chapters 18, 19, 20, 34 by Hall, B 1, 1865, and the edition by Balūk Nāth Sharmā and Baldeva Upādhyaya, KSS 60, have been consulted, and references are made occasionally to one or other of them. The recension followed by Sāgara for chapter 17 is that of Regnaud's edition.

Among the works here quoted and hitherto unknown, the title *Rāghavābhyudaya* is prominent, and it may be a lost work of Viśākhadatta, the author of the *Mudrārākṣasa*, see p. 69, foot-note 2.

In establishing and interpreting the text I have received help from many friends: Jules Bloch, N. P. Chakravarti, A. K. Ghoshal, Sirdar Umraosingh Sher Gil, Dr. Betty Heimann, E. J. Johnston, Mademoiselle L. Nitti, the late T. Gambier Parry, H. N. Randle, Helmer Smith, Madame Stehoupak, F. W. Thomas, and R. L. Turner. Madame Stehoupak has shown me selfless kindness, and has read the whole text in proof and made many corrections. M. Ramakrishna Kavi has also read a proof, and saved me from many errors. I hope that they will accept a general expression of my gratitude. To my beloved master, the late M. Sylvain Lévi, and to the late M. Louis Finot, both of the Collège de France, without whose help and encouragement I should not have attempted the work, I owe a special acknowledgement. For the defects which remain I am alone responsible.

I have to thank the Senate of the National University of Ireland for a liberal grant in aid of publication, and the Trustees of the Max Müller Fund for a generous contribution. I have also to thank the Librarian of the India Office, whose indulgence has made it possible for me to continue my work far away from a Sanskrit library, and

PREFACE

the staff of the Oxford University Press for their care and efficiency. In the course of my work the Warden and Fellows of All Souls have admitted me to the hospitality of the College on several occasions, a privilege which I acknowledge *gratissimo animo*.

It is hoped, in a second volume now in preparation, to publish a translation of the text, with an introduction and notes.

M. D.

ABBREVIATIONS

Arthady.	Arthadyotanikā, in Abhijñāna-Śākuntala, ed. Godabole-Pansīkar, Bombay, 1922 (Nirnayasāgar Press).
Km.	Kāvyamālā series.
Kundamālā	Kundamālā, ed. M. Ramakrishna Kavi and S. K. Ramana-tha Sastri, Bombay, 1923.
Mālatī.	Mālatīmādhava, ed. M. R. Kāle, Bombay, 1908.
Mṛcch.	Mṛcchakaṭika, ed. Parab-Pansīkar, fifth edit., Bombay, 1922 (Nirnayasāgar Press).
Mudrā.	Mudrārākṣasa, ed. M. R. Kāle, fourth edit., Bombay, 1927.
N	Nāṭyaśāstra, ed. Paṇḍit Śivadatta and K. P. Parab, Bombay, 1894 (Kāvyamālā 42).
Nā. 7	Nāṭyaśāstra, i, ed. M. Ramakrishna Kavi, Baroda, 1926.
Nā. 17	Nāṭyaśāstra, ed. Regnaud, <i>Annales du Musée Guimet</i> , i Paris, 1880.
Nāg.	Nāgānanda, ed. M. R. Kāle, Bombay, 1919.
Nāgara.	Nāgarasarvasva, [ed. Paṇḍit Kāvyatīrtha, Calcutta, 1929].
Nāṭ.	Nāṭyaśāstra, ed. B. N. Sharmā and B. Upādhyaya, Benares, 1929 (Kashi Sanskrit Series, 60).
Ratn.	Ratnāvalī, ed. K. Joglekar, third edit., Bombay, 1925 (Nirnayasāgar Press).
Ratnā.	Ratnāvalī, ed. M. Lehot, Paris, 1933 (Collection Émile Senart).
S	Sāhityadarpaṇa, ed. E. Roer, Calcutta, 1851 (Bibliotheca Indica, x).
Śāk.	Abhijñāna-Śākuntala, ed. Godabole-Pansīkar, Bombay, 1922.
Śp.	The Paddhati of Śārṅgadharma, i, ed. P. Peterson, Bombay, 1888 (Bombay Sanskrit Series, xxxvii).
Sprüche	Indische Sprüche, ed. O. Böhtlingk, St. Petersburg, 1863-1865.

ABBREVIATIONS

- Uttara. Uttararāmacarita, ed. N. Stchoupak, Paris, 1935 (Collection Émile Senart).
- Viddhaśāla. Viddhaśālabhañjikā, ed. B. R. Arte, Poona, 1886.
- Vikra. Vikramorvaśīya, ed. W. L. S. Paṇṣīkar, with a commentary by Raṅganātha, fifth edit., Bombay, 1922 (Nirnayasāgar Press).
- Veṇī. Veṇīsaṃhāra, ed. Parab-Paṇṣīkar, sixth edit., Bombay, 1925 (Nirnayasāgar Press).

GENERAL INDEX

1

The ten <i>rūpakas</i>	9
The <i>nāṭaka</i>	15

2

The five <i>avasthās</i>	54	<i>prāptisaṃbhava</i>	69
<i>ārambha</i>	59	<i>phalaprāpti</i>	76
<i>prayatna</i>	66	<i>phalayoga</i>	89

3

The dialects	110
<i>Bhāratavarṣa</i>	120

4

The five <i>arthaprakṛtis</i>	131	<i>patākā</i>	186
<i>bīja</i>	136	<i>prakarī</i>	199
<i>bindu</i>	159	<i>kārya</i>	208

5

The act (<i>aṅka</i>)	237
The hero (<i>nāyaka</i>)	257
Rules for the act	279

6

The five <i>upakṣepas</i>	305	<i>aṅkāvatāra</i>	396
<i>praveśaka</i>	305	<i>aṅkamukha</i>	407
<i>viśkambhaka</i>	362	<i>cūlikā</i>	412

7

The five junctures (<i>saṃdhi</i>)	440	<i>parinyāsa</i>	575
<i>mukha</i>	536	<i>vilobhana</i>	586
The twelve members of		<i>yukti</i>	593
the <i>mukha</i>	552	<i>prāpti</i>	598
<i>upakṣepa</i>	556	<i>saṃādhāna</i>	605
<i>parikara</i>	568	<i>vidhāna</i>	609

GENERAL INDEX

<i>paribhāvanā</i>	617
<i>udbheda</i>	620
<i>karāṇa</i>	623
<i>bheda</i>	626
<i>pratimukha</i>	633
The thirteen members of the <i>pratimukha</i>	645
<i>vilāsa</i>	650
<i>parisarpa</i>	657
<i>vidhūta</i>	663
<i>tāpana</i>	669
<i>narma</i>	672
<i>narmadyuti</i>	672
<i>pragamana</i>	676
<i>virodha</i>	683
<i>paryupāsana</i>	687
<i>puṣpa</i>	691
<i>vajra</i>	697
<i>upanyāsa</i>	700
<i>varṇasamhāra</i>	704
<i>garbha</i>	709
The thirteen members of the <i>garbha</i>	724
<i>abhūtodāharāṇa</i>	727
<i>mārga</i>	730
<i>rūpa</i>	735
<i>udāharāṇa</i>	738
<i>krama</i>	740
<i>saṃgraha</i>	744
<i>anumāna</i>	746
<i>prārthanā</i>	749
<i>utkṣipta</i>	751
<i>toṭaka</i>	755
<i>adhibala</i>	758
<i>udvega</i>	761

<i>vidrava</i>	766
<i>vimarśa</i>	770
The thirteen members of the <i>vimarśa</i>	798
<i>apavāda</i>	801
<i>saṃpheta</i>	807
<i>drava</i>	813
<i>śakti</i>	819
<i>vyavasāya</i>	824
<i>prasāṅga</i>	826
<i>dyuti</i>	829
<i>kheda</i>	832
<i>pratiśeda</i>	838
<i>virodhana</i>	840
<i>ādāna</i>	844
<i>sādana</i>	848
<i>prarocanā</i>	850
<i>nirvahaṇa</i>	853
The fourteen members of the <i>nirvahaṇa</i>	857
<i>artha</i>	861
<i>grathana</i>	864
<i>nirṇaya</i>	870
<i>paribhāṣaṇa</i>	873
<i>dyuti</i>	876
<i>prasāda</i>	879
<i>ānanda</i>	881
<i>samaya</i>	883
<i>anuyoga</i>	886
<i>upagūhana</i>	889
<i>bhāṣaṇa</i>	891
<i>pūrvavākya</i>	893
<i>kāvya-samhāra</i>	895
<i>prāśasti</i>	897

The twenty-one <i>pradeśas</i>	923
<i>sāma</i>	932
<i>bheda</i>	935
<i>pradāna</i>	937
<i>daṇḍa</i>	940

<i>vadha</i>	942
<i>pratyutpannamatitva</i>	944
<i>gotraskhalita</i>	949
<i>sāhasa</i>	954
<i>bhaya</i>	957

GENERAL INDEX

<i>dhī</i>	957	<i>hetvavadhāraṇa</i>	979
<i>māyā</i>	963	<i>dūta</i>	983
<i>krodha</i>	965	<i>upadhi</i>	984
<i>ruja</i>	967	<i>svapna</i>	985
<i>saṃvaraṇa</i>	973	<i>citra</i>	987
<i>bhrānti</i>	977	<i>mada</i>	991

9

The four <i>patākasthānas</i>	997
---	-----

10

The four <i>vṛttis</i>		The four divisions of	
<i>bhāratī</i>	1053	<i>sāttvatī</i>	1274
The four divisions of <i>bhā-</i>		<i>utthāpaka</i>	1276
<i>ratī</i> ¹	1068	<i>parivartaka</i>	1279
<i>prarocanā</i>	1070	<i>samlāpa</i>	1288
<i>nāndī</i>	1087	<i>sāṅghātya</i>	1297
(The twenty-two mem-		<i>kaiśikī</i>	1303
bers of the <i>pūrvaraṅga</i> ²	1126	The four divisions of	
<i>jarjarastuti</i>	1129	<i>kaiśikī</i>	1308
<i>digvandanā</i>)	1133	<i>narma</i>	1310
<i>āmukha</i>	1175	<i>narmasphoṭa</i>	1336
The members of the <i>vīthī</i>	1187	<i>narmagarbha</i>	1338
<i>udghātyaka</i>	1189	<i>narmasphañja</i>	1341
<i>avalagitaka</i>	1193	<i>ārabhaṭī</i>	1347
The members of the		The four divisions of <i>āra-</i>	
<i>āmukha</i>	1187	<i>bhaṭī</i>	1356
<i>kathodghāta</i>	1196	<i>saṃkṣiptaka</i>	1357
<i>prayogātīśaya</i>	1201	<i>avapāta</i>	1368
<i>pravartaka</i>	1213	<i>vastūtthāpana</i>	1372
<i>sāttvatī</i>	1234	<i>sampheta</i>	1380

11

The eight great qualities		<i>vilāsa</i>	1402
(<i>mahāguṇa</i>) of the hero	1393	<i>mādhurya</i>	1407
<i>śobhā</i>	1398	<i>sthairya</i>	1410

¹ The third, *vīthī*, is taken together with the second, *āmukha*, and apparently regarded as part of it, while the fourth, *prahasana* (comedy), is not discussed here at all. As a distinct form of drama it is discussed later.

² These include *prarocanā* and *nāndī*, and only two others, *jarjarastuti* and *digvandanā* are discussed.

GENERAL INDEX

<i>gāmbhīrya</i>	1415	<i>vākya</i>	1437
<i>lalita</i>	1419	<i>sūcā</i>	1441
<i>audārya</i>	1243	<i>aṅkura</i>	1447
<i>tejas</i>	1429	<i>śākhā</i>	1453
The five gestures (<i>abhinaya</i>)	1435	<i>nivṛtṭyaṅkura</i>	1459

12

The thirty-six <i>lakṣaṇas</i>	1464	<i>viśeṣaṇa</i>	1563
<i>bhūṣaṇa</i>	1482	<i>guṇātīpāta</i>	1568
(The thirty-four <i>alaṃkāras</i>)	1487	<i>atiśaya</i>	1580
The ten <i>guṇas</i>	1487	<i>tulyatarka</i>	1591
<i>śleṣa</i>	1491	<i>padoccaya</i>	1595
<i>prasāda</i>	1492	<i>diṣṭa</i>	1605
<i>saṃatā</i>	1492	<i>upadiṣṭa</i>	1612
<i>mādhurya</i>	1493	<i>vicāra</i>	1619
<i>sukumāratā</i>	1494	<i>vīparyaya</i>	1626
<i>arthavyakti</i>	1495	<i>bhramśa</i>	1631
<i>udāratva</i>	1495	<i>anunaya</i>	1635
<i>ojas</i>	1496	<i>mālā</i>	1641
<i>kānti</i>	1498	<i>dākṣiṇya</i>	1646
<i>saṃādhaya</i>	1498	<i>garhaṇa</i>	1653
<i>akṣarasamghāta</i>	1506	<i>arthāpatti</i>	1657
<i>śobhā</i>	1513	<i>prasiddhi</i>	1664
<i>udāharana</i>	1519	<i>prcchā</i>	1671
<i>hetu</i>	1523	<i>sārūpya</i>	1683
<i>saṃśaya</i>	1526	<i>manoratha</i>	1692
<i>dṛṣṭānta</i>	1530	<i>leśa</i>	1696
<i>prāpti</i>	1536	<i>saṃkṣepa</i>	1701
<i>abhiprāya</i>	1540	<i>guṇakīrtana</i>	1708
<i>nīdarśana</i>	1545	<i>anukṛtasiddhi</i>	1712
<i>niruktaka</i>	1550	<i>priyokti</i>	1720
<i>siddhi</i>	1558		

13

The <i>alaṃkāras</i>	1734	<i>pravartana</i>	1756
<i>āśī</i>	1746	<i>sprhā</i>	1758
<i>ākraṇḍa</i>	1748	<i>kṣobha</i>	1760
<i>abhimāna</i>	1750	<i>arthaviśeṣaṇa</i>	1763
<i>kapata</i>	1752	<i>protśāhana</i>	1767
<i>yācñā</i>	1754	<i>nīti</i>	1775

GENERAL INDEX

<i>ākhyāna</i>	1777	<i>paścāttāpa</i>	1823
<i>visarpa</i>	1782	<i>āsaṃsana</i>	1826
<i>ullekha</i>	1786	<i>ahamkāra</i>	1828
<i>uttejana</i>	1790	<i>adhyavasāya</i>	1830
<i>nivedana</i>	1794	<i>utkīrtana</i>	1832
<i>parivāda</i>	1797	<i>garva</i>	1835
<i>upapatti</i>	1800	<i>guṇānurvāda</i>	1837
<i>parihāra</i>	1804	The twenty-seven members	
<i>udyama</i>	1806	of the <i>śilpaka</i>	1854
<i>āśraya</i>	1808	The ten members of the	
<i>yukti</i>	1811	<i>bhāṇaka</i>	1854
<i>anuvṛtti</i>	1814	The thirteen members of the	
<i>sāhāyya</i>	1816	<i>vīthikā</i>	1855
<i>akṣamā</i>	1818	The seven members of the	
<i>praharṣa</i>	1821	<i>bhāṇikā</i>	1855

14

The <i>rasas</i>	1860	<i>atīhasita</i>	1902
<i>śṛṅgāra</i>	1879	<i>apahasita</i>	1904
<i>hāsa</i>	1890	<i>karuṇa</i>	1906
The six divisions of <i>hāsa</i>	1893	<i>raudra</i>	1914
<i>smīta</i>	1894	<i>vīra</i>	1926
<i>hasita</i>	1897	<i>bhāyānaka</i>	1934
<i>vihasita</i>	1898	<i>bībhatsa</i>	1949
<i>upahasita</i>	1900	<i>adbhuta</i>	1957

15

The <i>bhāvas</i> , <i>vibhāvas</i> , and		<i>daiṇya</i>	2026
<i>anubhāvas</i>	1975	<i>cintā</i>	2030
The <i>sthāyibhāvas</i>	1984	<i>moha</i>	2034
The thirty-three <i>vyabhicāri-</i>		<i>smṛti</i>	2038
<i>bhāvas</i>	1994	<i>matī</i>	2039
<i>nirveda</i>	2002	<i>vṛiddā</i>	2040
<i>glāni</i>	2008	<i>capalatā</i>	2044
<i>śaṅkā</i>	2012	<i>harṣa</i>	2046
<i>asūyā</i>	2017	<i>āvega</i>	2048
<i>mada</i>	2019	<i>jaḍatā</i>	2052
<i>śrama</i>	2021	<i>dhṛti</i>	2053
<i>ālasya</i>	2024	<i>garva</i>	2054

GENERAL INDEX

<i>viṣāda</i>	2056	<i>vitarka</i>	2088
<i>autsukya</i>	2060	<i>śauca</i>	2089
<i>nīdrā</i>	2064	The eight <i>sāttvikabhāvas</i>	2096
<i>apasmāra</i>	2068	<i>stambha</i>	2100
<i>prabodha</i>	2070	<i>sveda</i>	2109
<i>amarṣa</i>	2072	<i>romāñca</i>	2111
<i>avahittha</i>	2074	<i>svarabheda</i>	2114
<i>ugratā</i>	2077	<i>vepathu</i>	2115
<i>vyādhi</i>	2079	<i>vaivarnya</i>	2119
<i>unmāda</i>	2080	<i>āsru</i>	2123
<i>marāṇa</i>	2084	<i>pralaya</i>	2130
<i>trāsa</i>	2086		

16

The conventions of the stage	2139
--	------

17

The seven qualities (<i>guṇa</i>)		<i>guṇakathā</i>	2456
of the heroine	2291	<i>udvega</i>	2462
<i>śobhā</i>	2295	<i>vilāpa</i>	2469
<i>kānti</i>	2303	<i>ātāñka</i>	2476
<i>dīpti</i>	2308	<i>unmāda</i>	2484
<i>mādhurya</i>	2317	<i>jaḍatā</i>	2499
<i>dhairya</i>	2321	<i>marāṇa</i>	2505
<i>prāgalbhya</i>	2326	The types of heroine	2518
<i>audārya</i>	2331	<i>vāsakasajjā</i>	2522
The four youthful periods		<i>virahotkaṇṭhitā</i>	2530
(<i>yauvana</i>)	2342	<i>khaṇḍitā</i>	2536
The jealousy (<i>māna</i>) of wo-		<i>vipralabdā</i>	2542
men	2382	<i>kalahāntarita</i>	2550
The four kinds of jealousy	2383	<i>proṣitabhartṛkā</i>	2556
<i>mugdha</i>	2384	<i>svādhīnabhartṛkā</i>	2568
<i>manāñmugdha</i>	2390	<i>abhisārikā</i>	2572
<i>samṛddha</i>	2396	<i>kulaajā</i>	2576
<i>atisamṛddha</i>	2403	<i>veśyā</i>	2580
The ten states (<i>avasthā</i>) of		The nine proper mo-	
heroine and hero	2419	ments for <i>kulaajā</i> and	
<i>abhilāṣa</i>	2427	<i>veśyā</i>	2586
<i>cintā</i>	2436	(<i>sabhayā</i>)	2594
<i>anusmarāṇa</i>	2449		

GENERAL INDEX

18

The <i>ceṣṭālamkāras</i>	2599	<i>lalita</i>	2681
<i>līlā</i>	2606	<i>vikṛta</i>	2689
<i>vilāsa</i>	2618	<i>hāva</i>	2695
<i>vicchitti</i>	2625	<i>hela</i>	2704
<i>vibhrama</i>	2637	<i>vikṣepa</i>	2709
<i>kilakiñcita</i>	2651	<i>maugdhya</i>	2717
<i>moṭṭāyita</i>	2657	<i>mada</i>	2726
<i>kuṭṭamīta</i>	2663	<i>tapana</i>	2732
<i>bibboka</i>	2674		

19

[The minor forms of drama]		<i>avalagitaka</i>	2923
<i>nāṭikā</i>	2745	<i>nālikā</i>	2935
<i>toṭaka</i>	2766	<i>avasyandita</i>	2940
<i>prakaraṇa</i>	2776	<i>asatpralāpa</i>	2946
<i>vyāyoga</i>	2794	<i>vāgveṇi</i>	2955
<i>aṅka</i>	2798	<i>mṛdava</i>	2958
<i>ḍima</i>	2803	<i>adhibala</i>	2967
<i>samavakāra</i>	2811	<i>chala</i>	2974
The three <i>vidravas</i>	2812	<i>trigata</i>	2981
The three <i>kapaṭas</i>	2816	<i>vyāhāra</i>	2985
The three <i>śṛṅgāras</i>	2821	<i>gaṇḍa</i>	2990
<i>ihāmṛga</i>	2839	<i>dvyyarthagaṇḍa</i>	2997
<i>bhāṇa</i>	2843	<i>leśagaṇḍa</i>	3007
The members of the <i>bhāṇa</i>	2850	<i>añcita</i>	3011
<i>geyapada</i>	2853	(<i>prapañca</i>)	3017
<i>sthitapāṭhya</i>	2856	<i>goṣṭhī</i>	3026
<i>āsīnapāṭhya</i>	2862	<i>saṃlāpa</i>	3028
<i>vaimūḍhaka</i>	2865	<i>śīlpaka</i>	3029
<i>puspagandikā</i>	2869	The twenty-seven members	
<i>pracchedaka</i>	2872	of the <i>śīlpaka</i>	3032
<i>saindhava</i>	2879	<i>utkaṇṭhā</i>	3038
<i>uktapratyukta</i>	2881	<i>avahittha</i>	3042
<i>uttarottaraka</i>	2887	<i>prayatna</i>	3046
<i>dvimuktaka</i>	2897	<i>grathana</i>	3053
<i>prahasana</i>	2900	<i>āśamsā</i>	3060
<i>vīthī</i>	2906	<i>tarka</i>	3066
The thirteen members of		<i>saṃśaya</i>	3071
the <i>vīthī</i>	2909	<i>tāpa</i>	3076
<i>udghāṭaka</i>	2913	<i>udvega</i>	3081

GENERAL INDEX

<i>maugdhya</i>	3086	<i>hallīśaka</i>	3154
<i>ālasya</i>	3089	<i>śrīgadita</i>	3157
<i>apratīpatti</i>	3094	<i>bhāṇikā</i>	3160
<i>vilāpa</i>	3097	The seven members of the	
<i>vāmya</i>	3101	<i>bhāṇikā</i>	3162
<i>anugamana</i>	3105	<i>vinyāsa</i>	3164
<i>vismaya</i>	3111	<i>upanyāsa</i>	3166
<i>sādhana</i>	3113	<i>virodha</i>	3169
<i>ucchvāsa</i>	3115	<i>anuvṛtti</i>	3172
<i>camatkāra</i>	3117	<i>sādhvasa</i>	3177
<i>śūṇyatva</i>	3120	<i>samarpaṇa</i>	3179
<i>pralobha</i>	3122	<i>saṃhāra</i>	3183
<i>vaiśāradya</i>	3126	<i>bhāṇī</i>	3184
<i>saṃpheta</i>	3130	<i>durmālikā</i>	3187
<i>āśvāsana</i>	3132	<i>prekṣaṇaka</i>	3192
<i>bodhana</i>	3137	<i>saptaka</i>	3198
<i>praharṣa</i>	3143	<i>rāsaka</i>	3205
<i>praśasti</i>	3145	<i>nāṭyarāsaka</i>	3210
<i>prasthāna</i>	3148	<i>ullāpyaka</i>	3213
<i>kāvya</i>	3151		

नाटकलक्षणरत्नकोशः

तुभ्यं तारे नमः ॥

अगणितगुणौघसिन्धुर्नाटकविद्या प्रकाशिता येन ।

तमजमनादिमननं गौरीकान्तं नमस्यामः ॥

कवीनां गुणवत्काव्यं कल्पपर्यन्तवर्तिनीम् ।

कीर्तिं स्वर्गफलप्राप्तिहेतुभूतां प्रसूयते ॥

5

तद्गुणनिर्णयशास्त्रं प्रमाणमतो नाटकलक्षणं दशरूपकमु-
षिप्रणीतमन्यमुनिवाक्यैः संवलितं सोदाहरणं च वक्ष्यामः ॥

तत्काव्यं द्विधा विदधति सुधियः अव्यमभिनेयं च । अव्यं
मुक्तककुलककोशसर्गबन्धादिबद्धम् । अभिनेयं नाटकम् । (N 18, 2)

प्रकरणम् । प्रहसनम् । अङ्कः । व्यायोगः । भाणः । समव- 10

कारः । वीथी । डिमः । ईहामृगश्चेति । द्शैतानि रूपकाणि ।

अन्यान्यपि नाटकालंकारार्थं वक्ष्यन्ते । तत्र रूपकेषूत्कृष्ट-

त्वाद्बहुगुणाकीर्णत्वाच्च सर्ववृत्तिनिष्पन्नस्य नाटकस्यैव स्वरूप-

निरूपणमभिधीयते ॥ यथाह भगवान्पितामहः ।

धर्मादिसाधनं नाट्यं सर्वदुःखापनोदकृत् ।

15

अनुसेवध्वमृषयस्तस्योत्थानं तु नाटकम् ॥

ऋग्भ्यः पाठ्यमभूत्तीतं सामभ्यः समपद्यत ।

यजुर्भ्यो ऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणः स्मृता इति ॥

भरताचार्यो ऽप्येवंविधं नाट्यविषयं नाटकं प्रस्तौति ।

न तच्छास्त्रं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला । N 1, 82 =
19, 117

न तत्कर्म न योगो वा नाटके यन्न विद्यते ॥

महारसं महाभोग्यमुदात्तवचनान्वितम् ।

महापुरुषसंचारं सालंकारं तु नाटकम् ॥

अन्ये ऽप्याचक्षते ।

25

अपि शक्येत विद्वद्भिर्मुक्तिरभ्यासकौशलात् ।

न तु नाटकविद्येयं सर्वलोकानुरञ्जनी ॥

तत्किमिदं नाटकं नाम । उच्यते । देवादीनां पूर्ववृत्तानुचरितम् । तदाह भरताचार्यः ।

N 1, 84 =
19, 119

देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोकमहात्मनाम् ।

30

पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तद्भवेत् ॥

तत्किमात्मकम् ॥

N 18, 10-
11

प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

राजर्षिवंशचरितं तथा दिव्याश्रयोत्थितम् ॥

नानाविभूतिसंयुतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैर्युक्तम् ।

35

अङ्गप्रवेशकाढ्यं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥

तथा पुनरप्याह ।

N 18, 12

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावचेष्टितैर्बहुधा ।

सुखदुःखोत्पत्तिकृतं विज्ञेयं नाटकं नामेति ॥

तत्र प्रख्यातवस्तुविषयमिति । राजर्षिवंशजातानां राज्ञां
40 प्रसिद्धमाख्यानं वस्तु । यत्खलु लोकानामनुरञ्जनं कर्म ।

यथा रामस्य पितुराज्ञानुष्ठानादिदुष्करक्रियाध्यवसायः । प्रियापहारमन्युप्रतिकरणोचितरावणवधविक्रमानुष्ठानधर्मः । तथा जीमूतवाहनादीनां शरीरदानादिदुष्करक्रियाचरणम् । एवंभूतमाख्यानं वस्तुविषयो यस्य । राजर्षिवंशचरितमिति । सोम-

45 सूर्यवंशजातानां चरितम् । दिव्याश्रयोत्थितमिति । दिव्यानां

महेश्वरजीमूतवाहनादीनां चरितम् । सुखदुःखोत्पत्तिकृतं तदे-
तद्रामयुधिष्ठिरवृत्तान्तेष्वभिव्यक्तमेव ॥ तस्यैवंविधस्य नाटक-
स्येतिवृत्तं भवति उपात्तं प्रतिसंस्कृतं च । उपात्तं पुराणसिद्धम् ।
रामादिवृत्तान्तः प्रतिसंस्कृतम् । उपात्तं केवलं कविना किञ्चि-
दुत्पाद्यवस्त्विति मुनिवचनात्प्रपञ्चितम् । यथा नागानन्दे⁵⁰
गौरीगृहाद्यङ्कचयम् । वर्तमानमपि नृपतेर्महाभूतस्य कवि-
बुद्धिप्रकर्षादासादितबीजबिम्बादिकं यदि भवति भवत्येव ना-
टकविषयम् ।

2

तस्येतिवृत्तस्य पञ्चावस्था भवन्ति ।

संसाध्ये फलयोगे तु व्यापारः कारकस्य यः ।

N 19, 6-7

तस्यानुपूर्व्या विज्ञेयाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तृभिः ॥

यथारम्भः प्रयत्नश्च प्राप्तिर्भव एव च ।

नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥ इति ॥

तत्र बीजस्यौत्सुक्यमात्रवन्तः आरम्भः । यथा कोश-
लाङ्के ।

60

गुरोराज्ञा यत्र प्रभवति नितान्तं न निवृत्तिरु

मुदे ज्ञातिप्रीतिर्भवति न पुनः कार्यपरता ।

न नन्दन्युद्वृत्ताः प्रियमुपगता यत्र सुहृदो

गुणा ह्रीष्टा यत्र प्रकृतिचपला नार्थविषयाः ॥

एतद्विधातुमयमारम्भः ॥

65

प्रयत्न इति । फलयोगमपश्यत एव तत्र व्यापारः प्रयत्नः ।

यथा कुलपत्यङ्के ।

जातं मे परुषेण भस्मरजसा तच्चन्दनोद्भूतमिति ॥

प्राप्तिर्भव इति । भावमात्रेण फलस्य या प्राप्तिः सा

70 प्राप्तिर्भवः । यथा सुग्रीवाङ्के ।

त्वङ्गत्पिङ्गप्रभाभिः स्तुतकनकगिरिभ्रान्तिमुत्पादयन्तो
वक्त्रैर्ललाचारसभिः सपदि विदधतानेकसूर्यामिव द्याम् ।
वेल्ललाङ्गुलहेलाचलितकृतगिरिव्यस्तवन्धां धरित्रीं
कुर्वाणाः संपतन्तु क्षय इव मरुतो वानरा राक्षसेषु ॥

75 अत्र सीतोपलब्धिमात्रेण राक्षसानां वधाध्यवसायः ।

नियता निश्चिता फलप्राप्तिरुपस्थितैवेति यावत् । यथा वेणी-
संहारे ।

Veṇī. 6, 12

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
पाञ्चाली सुचिरोज्ज्वले ऽपि कवरीबन्धे करोतु क्षणम् ।
80 रामे श्रातकुठारभासुरकरे शत्रुद्रुमच्छेदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ॥

अथ वा ।

अरातेरपचयपरंपरा नियता च फलप्राप्तिरित्यश्मकुट्टः ।

यथा जानकीराघवे षष्ठे ऽङ्के लक्ष्मणः ।

85

दूरप्रोन्नतकुम्भकर्णवितपीच्छिन्नस्त्वया शक्रजित
स्थाणुः क्षाङ्गमितो निकृज्जगहनः कुम्भः स चोत्खूलितः ।
पौलस्त्यैकजरद्रुमस्थितमनीकानामदुर्गे ऽस्ति ते
ध्वस्तेयं व्यसनाटवी किमधुनाप्यायौ यदुत्ताम्यति ॥

अभिप्रेतमनुरूपं क्रियाफलं यत्र निष्पन्नं स फलयोगः ।

90 यथा जानकीराघवे प्रथमाङ्के ।

सीता समयम् । अइ रामभद्र परिचायाहि हरदि मं रक्खसाधमो ।¹
प्रियंवदा । हला म भाआहि । जइ असौ तुमं हरिस्सदि तदा वाणरचअप-
रिवुदो समुद्दकन्तारं विलङ्घिअ रामभद्रो एदं रक्खसाधमं वावाइस्सदि तुमं
च पच्चाहरइस्सदि ति तक्केमि ॥²

¹ अयि रामभद्र परिचायस्व । हरति मां राक्षसाधमः ।

² हला मा मैषीः । यद्यसौ त्वां हरिष्यति तदा वानरचयपरिवृतः समुद्रकान्तारं विलङ्घ्य रामभद्र एनं राक्षसाधमं व्यापादयिष्यति त्वां च प्रत्याहरिष्यतीति तर्क-
यामि ।

इति मुख्यसंधौ उदीर्णं यद्रावणव्यापादनं सीताप्रत्याहरणं 95
तन्निर्वहणसंधौ

लङ्काधीशप्रभृतिरिपवो घातितास्ते च साध्वी
लब्धा सीतित्य-

आदिना द्वयमपि साधितम् । इति पूर्वोक्तस्याविरोधेन राव-
णस्य यो वधः सीतायाश्च प्रत्याहरणं स फलयोगः प्रति- 100
पक्षव्य इति ।

एताश्च पञ्चावस्थाः संक्षेपतो मातृगुप्तेन कथ्यन्ते ।

प्रारम्भो रावणवधे खरप्रभृतिवैशसम् ।

प्रयत्नः शूर्पणखया कृतः सीतापहारतः ॥

सुग्रीवस्य तु सख्येन संजातः प्राप्तिसंभवः ।

105

नियता फलसंप्राप्तिः कुम्भकर्णादिसंक्षये ॥

यो देवै राक्षसपतेः कार्यो दुष्टमतेर्वधः ।

फलयोगः स रामस्य धर्मकामार्थसिद्धये ॥

एतन्तु राघवाभ्युदये सुव्यक्तमेव ।

3

तन्नाटकं मिश्रं कर्तव्यम् । उक्तमाधममध्यमपात्राणां भा- 110
षाभिर्मिश्रं कर्तव्यम् । भाषाश्च

मागध्यवन्तिका प्राच्या शौरसेन्यर्धमागधी ।

N 17, 48

वाह्लीकी दाक्षिणात्या च सप्तैताः परिकीर्तिताः ॥

तद्विभागो ऽन्यत्र दर्शयितव्यः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न
दर्शितः । मृदुशब्दाभिधानं च कर्तव्यमिति । मृदुः सुकुमारः (N 19, 126)
शब्दो ऽत्र विधातव्यः । अभिधानमपि प्रसिद्धं सुबोधत्वान्मृदु
कर्तव्यं । न तु मा स्पृशेति वक्तव्ये लक्षणाधीनतया मा

स्म स्प्रोक्षीरिति न वक्तव्यम् । चन्द्रमुखीति वक्तव्ये धवलसु-
मुखीति न वक्तव्यमित्यर्थः ।

- 120 नाटकादीन्येतानि भारतं वर्षमधिकृत्य कर्तव्यानि । यत्रैव
सुखदुःखयोः संभवः । अन्यत्र सुखमेव न दुःखम् । अन्यवर्षे-
ष्वपि ये पर्वताः सन्ति तेष्वपि संभोग एव न दुःखमस्ति ।
अत एवाचार्यः ।

N 18, 142-
145

125

तद्भारते ऽत्र वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु ।

तस्माद्भारतमिष्टं वर्षेष्वेतेषु विदितेषु ॥

उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमादाः स्युः ।

तेषु [हि] वर्षेषु सदा न ²तत्र ²दुःखं न वा शोकः ॥

ये³ तेषामपि वासाः पुराणवादिषु पर्वताः कथिताः ।

[सं]भोगस्तेषु भवेत्कर्मारम्भस्तथा ह्यस्मिन्निति ॥

180

शेषः सुबोध एव ।

4

(N 19, 19)

अस्य च नाटकस्य पञ्चार्थप्रकृतयो भवन्ति । नाटकीयव-
स्तुनः पूर्वोक्तस्य पञ्च प्रकृतयः स्वभावा भवन्ति । नैतान्प-
रित्यज्य नाटकार्थाः संभवन्ति । तद्यथाचार्यः ।

N 19, 20

अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ।

135

बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ॥

बीजं नाटकार्थस्य फलभूतस्य कारणम् । तद्यथा

N 19, 21

किञ्चिन्मात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।

यावत्फलावसानं च तद्बीजमिति कीर्तितम् ॥

किञ्चित्स्तोकं श्लेषच्छायोपश्लेषप्रभृतिभिरङ्गैः समुद्दिष्टं
कथितम् । बहुधा विसर्पति फलावसानं यावत्तद्बीजमित्यर्थः । 140
अन्यस्वाह ।

इष्टार्थसाधनं बीजमुपमुत्पातमुद्धतम् ।

अन्विष्टं फलितं पञ्च संदिष्टान्दर्शयेत्क्रमात् ॥ इति ॥

तत्र प्रश्लेषो द्वयर्थवचनम् । छाया कथासाम्यम् । उपश्लेषः
अर्थोपस्थानमेभिरङ्गैस्तद्बीजमुच्यते । यथा श्लेषः । वेण्यां 145

सत्पत्नी मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।

Venī. 1, 6

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशाच्चेदिनीपृष्ठे ॥

¹ छाया यथा¹ जानकीराघवे ।

नीतां दुर्गमगाधवारिधितलं दैत्येन हत्वा च तं
यः पृथ्वीं भुजगेन्द्रभोगभवनं प्रत्यानयत्येयसीम् ।
क्रीडाक्रोडतनुः स कैटभरिपुः पुष्पातु युष्माज्जगत्
स्वास्थ्यस्वस्थयनैकहेतुरमरैः सानन्दमभ्यर्चितः ॥

150

उपश्लेषः । कुन्दमालायाम् ।

क एष आर्याह्मणेन मे साहायकमिवाचरति । निरुध्य ।
लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादमयाकुलेन ।
निर्वासितां पतिगृहाद्विजने वने ऽस्मिन्
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणो ऽयम् ॥

Kunda-
mālā 1, 3

बिन्दुः । बिन्दुरिव विच्छिन्नायामपि धारायां यथा जल-
बिन्दुः पटलपर्यन्तेष्वन्तरान्तरालब्धनिजनिपातः पयसां पत- 160
नमभिव्यञ्जयति तथायमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यथा ।

प्रयोजनानां विच्छेदे यद्विच्छेदकारणम् ।

N 19, 22

यावत्समाप्तिं कार्यस्य स बिन्दुरिति कथ्यते ॥

आनुषङ्गिककार्यान्तरेण प्रधानप्रयोजनस्य विच्छेदे ऽपि

165 संवृत्ते कथायास्त्वविच्छेदहेतुः स बिन्दुः परिकीर्तितः । यथा
वेण्यां भीमः ।

Venī. 1, 8

लाक्षागृहानलविषाप्तसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्य पाण्डव वधूपरिधानकेशान्

170

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

इत्यनेकधा दुर्योधननिकारपरंपरां दर्शयन्प्रयोजनस्य कुरु-
कुलक्षयस्यानुबन्धं दर्शयति ॥

अन्ये तु । यद्धि नाटकार्यस्य प्रकृतिभूतमवमानोत्साहाभ्यां
प्रत्यङ्कं परिकीर्त्यते स बिन्दुः । यथा राघवाभ्युदये केकय्याः

175 प्रत्यङ्कमुत्कीर्तनम् । वेण्यां च कीर्त्यते द्रौपदीकेशकर्षणम् ।

उत्साहे च नागानन्दे जीमूतवाहनस्य सर्वाङ्गे कीर्तनमिति ॥

स च कार्यस्य समाप्तिं यावत्प्रवर्तयितव्यः । यथा जानकीराघवे
संहाराङ्गे रामः ।

180

ताताज्ञायां स्थितमविकृतं केकयीप्रार्थितानां

लब्धस्तेषामवधिरटवीवाससंवत्सराणाम् ।

लङ्काधीशप्रभृतिरिपवो घातितास्ते च सीता

साध्वी लब्धा किमधिकमतः प्रार्थये त्वां सुरेन्द्र ॥

अथैष बिन्दोरपरः पक्षः । यथा रावणस्य वधे । मारीच-
खरादिसैन्यकुम्भकर्णेन्द्रजितामनवरतवधदर्शनम् । कौरवाणां

185 च द्रोणादिवधदर्शनमिति ।

पताका ध्वजोपरिनिहितपताकेव पताका यथेयमेकदेशे
स्थायिनी सकलं सैन्यं द्योतयति । तथा चेयमपि नाटकैकदे-
शवर्तिनी नाटकं सकलमेव प्रकाशयति ॥ तद्यथा

N 19, 23

यद्वृत्तं हि परार्थं स्यात्प्रधानस्योपकारकम् ।

190

प्रधानवच्च कल्पेत पताका साभिधीयते ॥

यस्या वृत्तं वर्तनं परार्थं परप्रयोजनार्थं प्रधानस्योपकारकं भवेत् । स्वयमपि पौरुषातिशयार्थं प्रधानवत्कल्पेत सा पताका । यथा वेण्यां कर्णस्य चरितं दुर्योधनमुपकर्तुं प्रवृत्तं स्वपौरुषार्थमपि । सा च गर्भे ऽवमर्शे च निवर्तत इति नात्यन्तिकमेतदवगन्तव्यम् । अन्ये पताकेत्युपनायकचरितमेव स्थूलार्थ- 195 मुपवर्णयन्ति । तेनानन्तरव्याख्यापि सिध्यति । उपनायकेन नायकमुपकर्तुं प्राधान्यमवलम्ब्य यत्क्रियते सा पताका यथा मकरन्दस्य माधवमुपचिकीर्षोर्मालतीरूपत्वादिकमिति ।

प्रकरी पुष्पप्रकरवन्निहिता या शोभां जनयति सा प्रकरी । तद्यथा ।

200

फलं प्रकल्प्यते यस्याः परार्थं केवलं बुधैः ।

N 19, 24

अनुबन्धविहीनां तां प्रकरीमिति निर्दिशेत् ॥

यस्याः फलं प्रयोजनं परार्थं परस्य हेतोः प्रकल्प्यते जायते । अनुबन्धो नैरन्तर्येण प्रवर्तनं तेन विहीनां त्यक्ताम् । उत्पन्नप्रनष्टामित्यर्थः । यथा कुलपत्यङ्के ।

205

जटायुः । आः बुद्धराक्षसापसदं क्व मे सुतवधूमपहृत्य गच्छसीत्यादि । रावणजटायुषोर्वृत्तान्तेष्वभिव्यक्तमेव ।

कार्यम् ।

यदर्थं काव्य आरम्भः सिद्धे यस्मिन्समापनम् ।

आनुषङ्गिकसंपन्नं तत्कार्यमिति कथ्यते ॥

210

यदाह भरतः ।

यदाधिकारिकं कार्यं पूर्वमेव प्रकीर्तितम् ।

N 19, 25

तदर्थो यः समारम्भस्तत्कार्यमिति कीर्तितम् ॥

पूर्वमेव परिकीर्तितमिति द्विविधं कार्यमाधिकारिकमानु-

215 षड्भिकमिति । यथा ।

N 19, 1

इतिवृत्तं हि नाट्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ।

पञ्चभिः संधिभिर्यस्य विभागः परिकल्प्यते ॥

N 19, 2

इतिवृत्तं द्विधा चैतद्बुधस्तु परिकल्पयेत् ।

आधिकारिकमेकं स्यात्प्रासङ्गिकमथापरमिति ॥

220

इतिवृत्तमाख्यानं नाटकस्य शरीरं यद्बुधस्तद्विधा कारयेत् ।

एकमधिकृतं विन्याद्वितीयमानुषड्भिकम् ।

N 19, 3

यत्कार्यं हि फलप्राप्तेः समर्थं परिकल्प्यते ।

तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत्प्रासङ्गिकं विदुः ॥

फलप्राप्तिप्रधानभूतमाधिकारिकं तस्मादन्यत्प्रासङ्गिकम् ।

225

रावणस्य वधे कार्ये यथाभूदानुषड्भिकः ।

सुग्रीवमात्मसात्कर्तुं वधो रामेण वालिनः ॥

अन्यस्त्वाह । कथायामेव कथान्तरमुपकारकृदानुषड्भिकमिति

N 19, 5

कारणात्फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।

तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषड्भिकम् ॥

230

तदर्थो यः समारम्भ इत्याधिकारिकस्यैव निष्पत्तये यः

समारम्भ उद्यमो विधीयते । प्रधानकार्योपक्षेप इत्यर्थः ।

यथा वेण्याम् ।

Venl. 1, p.
8, 2

प्रवेशकालः किल तत्र भवत इत्यादि ।

एषां बीजादीनां कापि कस्यचित्प्राधान्यमन्येषां गुणभावः ।

N 19, 26

एषां तु यस्य येनार्थो यतश्च गुण इष्यते ।

तत्प्रधानं तु कर्तव्यं गुणभूतान्यतः परमिति ॥

तच्चाङ्कप्रवेशकाद्यमिति । अङ्कश्चाख्यानग्रन्थस्य परिच्छेद- (N 18, 13)
यिता । स च संध्यङ्गवशादस्यैव नाटकस्यावस्थां प्रसमीक्ष्य
बिम्बादीनां विस्तराद्वा कर्तव्यः । पञ्चादिदशसंख्यापर्यन्तः ।
स¹ रङ्गजातस्य चानुबन्धाद्भवति । 240

नानाविधानयुक्तो² भावै रसैश्च गूढो भवेत् । (N 18, 14)

नानाविधानानि बहवः प्रयोगास्तैर्युक्तः । भावैरिति ।
स्थायिभिस्त्रासादिभिर्निर्वेदादिभिर्व्यभिचारिभिः सात्त्विकैरपि
रोमाञ्चादिभिर्भावैः । रसैश्च शृङ्गारादिभिर्गूढ उपगूढो भवेत् ।

यच्चार्यस्य समाप्तिर्यच्च बीजस्य भवति संहारः । N 18, 15

किञ्चिदवलग्नविन्दुः सो ऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥

यच्चार्यस्यानुषङ्गिकस्य समाप्तिः । बीजस्य प्रधानार्थस्यां-
शतः संहरणम् । स्तोकश्च बिन्दोः प्रचारः सो ऽङ्कादवगन्तव्यः ।

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्येकचरितसंभोगः । N 18, 16

नानावस्थोपेतः कार्यस्वङ्के ऽविकृष्टश्च ॥ 250

नाटके नायकाश्चत्वारः पञ्च वा स्युस्तेषां चरितसंभोगः ।
नानादशायुक्तो ऽङ्कः कार्यः । अविकृष्टश्च स चरितसंभोगः ।
आख्यानवस्तुनादूरवर्ती कर्तव्यः । य आधिकारिककार्यस्य
संनिधीयत इत्यर्थः । न केवलं नायकानाम् । नायकदेवी-
परिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानां नैकरसान्तरविहितश्चरि- 255
तसंभोगो ऽप्यङ्कः स वेदितव्यः ।

नायक इति बीजबिम्बादिसंवलितस्य नाटकस्य नाट्यमन्तं
नयतीति नायकः । स एव धर्मकामार्थफलभागभवति ।

¹ ms. सस with + above second स

² ms. add. सौ

परार्थसंपादनाद्धर्मम् । इष्टाङ्गनालाभात्कामम् । अपूर्ववस्त्व-

260 धिगमादर्थमधिगच्छति । सर्वथा येन सर्वं समाप्यते स खलु

(N 24, 3) नायकश्चतुःप्रकृतिकः । धीरोद्धतः । धीरललितः । धीरोदात्तः ।

धीरप्रशान्तश्च । तत्र धीरोद्धता देवता । धीरललितो नृपतिः ।

धीरोदात्तः सेनापतिरमात्यश्च । धीरप्रशान्तः श्रोत्रियः सार्थ-

वाहश्च । एभ्यो भिन्नाः संकीर्णकाः । पादचारेषु बोद्धव्यास्तत्र

(N 24, 7) त इति । नायिकाश्च दिव्या राजपत्न्यः कुलजावेश्याप्रभृतयः ।

किं नाट्यम् । नाट्यमनुकरणं यथा ।

N 19, 116

अवस्था या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।

तस्यास्त्वभिनयः प्राज्ञैर्नाट्यमित्यभिधीयते¹ ॥

को ऽभिनयः । अभिमुखं नयत्यर्थानित्यभिनयः । संनिहि-

(N 18, 27) तनायकाङ्गश्च कार्यः । ये नायकाः पूर्वं कथितास्ते तत्र

संनिहिताः कर्तव्याः । नायको नायिका नायकौ । एकः

प्रधानो नायकः । अपरश्च तस्योपनायकः । हन्तव्यश्च नायक

एव । एषामेकतमस्य संनिधिनाङ्गः कर्तव्यः । यथा प्रतिज्ञा-

भीमे भीमः । सुन्दरभानुमत्योर्दुर्योधनः । अश्वत्थामा स एव ।

275 धृतराष्ट्रः स एव । संहारे तु² युधिष्ठिरः । प्रधाननायकसंनि-

धिरपि दृश्यते क्वचित् । यथा मायामदालसे पञ्चस्वयङ्केषु

कुवल्याश्वः । नागानन्दे च पञ्चस्वपि अङ्केषु जीमूतवाहन

इति ।

N 18, 18

क्रोधप्रसादशोकाः शापोत्सर्गादि विद्रवोद्वाहौ ।

280

अङ्गुतसंश्रयदर्शनमङ्के प्रत्यक्षजानि स्युः ॥

अङ्के तस्मिन्नेतानि प्रत्यक्षजानि स्युः । क्रोधः कोपः

¹ Cp. *Anarghar āghva*, comm. p. 9 (Km. 5), where the śloka is attributed to Bharata.

² ms. पु

³ ms. ड्के

प्रसादः प्रसन्तिः शोकः आक्रन्दः शापोत्सर्गः शापप्रदानं
विद्रवः शङ्काभयचासकृतो द्रवः उद्वाहः विवाहः अङ्गुतका-
रिणां दर्शनम् ।

युद्धं राज्यभ्रंशो मरणं नगरोपरोधनं चैव ।

N 18, 19

न प्रत्यक्षाणि सन्ति¹ प्रवेशकैः संविधेयानि ॥

युद्धादिकं नाङ्के प्रत्यक्षं कर्तव्यम् । प्रवेशकैरेव वक्तव्यम् ।
यथा कुम्भाङ्के । तिलोत्तमाभानुमतीभ्यां कुम्भकर्णस्य युद्धमा-
वेदितम् । लङ्कोपरोधनं च प्रावृडङ्के कङ्कालकेन वालिमरणं
च । नलविजये चतुरिकामालवीभ्यां नलस्य राज्यभ्रंशः । 290
नाङ्के ऽभ्युदयिनः शत्रोरपि वधः कर्तव्यः । अपसरणं संधि- (N 18, 20-
21)
र्यहणं वा । एतत्तु नाटके नात्यन्तिकम् । यतो रावणदुर्यो-
धनकंसादीनां वध एव स तु न साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । प्रकरणे
पुनः कवेः स्वातन्त्र्यासंध्यादिः सकृद्विषयः । यथा चारुदत्त-
राष्ट्रियेण सह संधिरेव दर्शितः । 295

एकदिवसप्रवृत्तः कार्यो ऽङ्के सप्रयोगमधिकृत्य ।

N 18, 22

आख्याने यद्धस्तु वक्तव्यं तदेकदिवसमालम्ब्याङ्के कर्तव्यम्² ।
अन्यस्तु वासरार्धकृतो ह्यङ्क इति । अपरश्च एकरात्रीकृतमेक-
वासरकृतमङ्के वक्तव्यमिति । यच्च तु कार्यवशात्कालभूयस्त्वं
तदस्मिन्नङ्के प्रवेशकेन वक्तव्यम् । न तु वर्षादतिक्रान्तं यदुच्यते 300

वर्षादूर्ध्वं न कदाचिदिति ।

(N 18, 31)

तदेतद्बहुकालप्रणयेयं नाङ्के विधेयमित्यर्थः । अस्मिंस्त्वङ्के ।

नाहेतुकः प्रवेशो ऽङ्के कस्यापि जायते त्वपि ।

निष्क्रान्तिरपि ततः स्याद्बालम्ब्यार्थं प्रसङ्गं च ॥

¹ ms. भवन्ति

² ms. कर्तव्याङ्के कर्तव्यम् ।

³ ms. द

(N 18, 26;
19, 104)

संप्रत्यङ्कविधया प्रवेशकादय उच्यन्ते । तत्र प्रवेशकः
प्रवेशयति पात्राणि रङ्गमिति प्रवेशकः । यथाह मुनिः ।

N 18, 33

अङ्गान्तरानुसारी संक्षेपं समधिकृत्य विद्वद्भिः ।
प्रकरणनाटकविषये प्रवेशकः संविधातव्यः ॥

स च ।

N 18, 27

परिजनकथानुबद्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ।

परिजनः दासीदासकञ्चुकिप्रभृतयः कथानुबद्धाः परस्परं
नायकस्य कथानुबन्धप्रवृत्ताः । अथ वा कथानुबद्धा ये नीचम-
ध्यमास्ते प्रवेशकाः कर्तव्याः । रामस्य वनमधिवसतः क्व तथा-
विधः परिजनः । सुग्रीवसख्यास्तु हनुमदादयः । मातृगुप्तः ।

315

विटतापसविप्राद्यैर्मुनिकञ्चुकिभिः ।

इति प्रवेशकं वर्णयति । अन्यस्तु ।

प्रक्रमाधीनः प्रवेशको नाम ।

तत्र सर्वेषामुदाहरणम् । रैवतीपरिणये तृतीये ऽङ्के तापसः ।
अभिज्ञाने तृतीये विप्रः । शशिकामदत्ते तृतीये विटः ।
320 दास्यादयस्तु प्रसिद्धा एव । प्रक्रमाधीनस्तु अश्वत्थामाङ्के
युद्धप्रस्तावमधिकृत्य वसागन्धारुधिरप्रियौ राक्षसौ । तयो-
दात्तमपि वचनम् ।

Venī 3, p.
69, घ

कदाह दुवदशुदलोशेण [अम्हेवि] वावादेदिति¹ ।

अत एव मायामदालसे तृतीये ऽङ्के गृध्रमिथुनं कुम्भाङ्के
325 तिलोत्तमाभानुमतीविद्याधरीद्वयम् । स च संक्षेपमधिकृत्येति ।
आख्यानकं न सर्वमङ्के प्रणेतव्यम् । न संक्षेपाङ्के दिवसकृते

¹ कदापि द्रुपदसुतरोषिणावामपि व्यापादयतीति । ms. कदाह इयदमुदलसेन
- - - वावादेदिति ।

दिवसार्धकृते मासकृतं वर्षकृतं वा सकलमुपदर्शयितुमतः
संक्षेपार्थं प्रवेशकः कर्तव्यः । संक्षेपः समासः । प्रकीर्णसंग्रहणं
समासमाचक्षते । अतः प्रवेशकेन कथासंग्रहणं कार्यम् ।
अनन्तरस्य पात्रस्य प्रवेशो ऽभिधेयः । यदाह ।

330

असूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नैव विद्यते । इति ।

स चाङ्गान्तरसंधिषु कर्तव्यः । तत्राङ्गस्यादौ न तु मध्या-
नयोरित्यर्थः । इदं प्रवेशकलक्षणमन्यत्राप्याचार्याह ।

नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृतः ।

N 18, 34-35

प्राकृतभाषाचारः प्रयोगमासाद्य कर्तव्यः ॥

335

कालोत्थानगतिरसव्युदासारम्भकार्यविषयाणाम् ।

अर्थाभिधानभूतः प्रवेशकः स्यादनेकार्थः ॥

उत्तमपात्रं न प्रवेशके नीच एव कर्तव्यः । यथा शतयुद्धे
वानरद्वयम् । तदेव नोदात्तवचनं तदेव प्राकृतभाषाचारम् ।
फलमस्याह । कालोत्थानस्य कालसंख्यानार्थं गतेर्दूरदेशग- 340
मनस्य रसव्युदासारम्भस्य रसानामन्यथाकरणस्य प्रयोगाभि-
धानभूत इत्यनेकप्रयोजनः प्रवेशकः स्यात् । यदा च तापसा-
दयः प्रवेशकाः सन्ति तत्र संस्कृतपाठ एव विशेषः ।

बह्वाश्रयमप्यर्थं प्रवेशकः संक्षिपेत्संधौ ।

N 18, 87

बहुचूर्णपदोपेतो जनयति खेदं प्रयोगस्य ॥

345

पूर्वार्धस्य प्रयोजनं कथितमेव । बहुचूर्णपदोपेत इति ।
गद्यं स्याच्चूर्णमुत्कलिका वृत्तगन्धि चेति । चूर्णं स्तोकसमासं
खण्डशः प्रवृत्तपदम् । यद्वदनकमिति वदन्ति । उत्कलिका

बहुसमासात्मिका । वृत्तगन्धि वृत्तस्य यत्र गन्धो लक्ष्यते तद्वृत्त-
 350 गन्धि । चूर्णकमित्युपलक्षणमेतत् । बहुपाठको न प्रवेशकः ।
 यदुक्तं बहुचूर्णपदोपेतः प्रवेशको न कार्यः । किं स्यात् ।
 जनयति खेदं प्रयोगस्य । द्रष्टृजनानां खेदमावहतीत्यर्थः ।
 अतो गद्यपद्याभ्यां तस्य पाठो विधेयः । ते च गद्यपद्ये ।
 गद्यमपादः पदसंतानो गद्यमिति । पद्यं चतुष्पदीवृत्तमिति ।
 355 छन्दोविच्छिन्नपाठचतुष्टयस्य गुम्फेनेति । आचार्या बहु
 व्याचक्षत इति ।

N 18, 88

यत्रार्थस्य समाप्तिर्न भवत्यङ्के प्रयोगबाहुल्यात् ।

बहुवृत्तान्ताल्पकथैः प्रवेशकैः साभिधातव्या ॥

पूर्वस्मिन्नङ्के प्रयोगानां बाहुल्यात् । अर्थस्य कार्यस्य
 360 समाप्तिर्न भूता सा परस्मिन्नङ्के कर्तव्या । बहुतरे ऽपि वृत्तान्ते
 ऽल्पकथैः स्वल्पवचनैः समापनीया इत्यर्थः ।

विष्कम्भकः । प्रवेशकस्तावदुक्तः । विष्कम्भकः । आह चारायणः ।

प्रकरणनाटकयोर्विष्कम्भक इति ।

प्रवेशकस्थानीय एवासौ । परमियांस्तु विशेषः ।

365

कुतो ऽपि स्वेच्छया प्राप्तः संबद्धो नोभयोरपि ।

विष्कम्भकः स विज्ञेयः कथार्थस्यापि सूचकः ॥

कुतो ऽपि हेतोः स्वयमेवागतः । संबद्धो नोभयोरपि
 नायकतद्विपक्षयोरपि न प्रतिबद्धः । हर्षाद्विष्कम्भेन विष्कम्भक
 उच्यते । यथा नागवर्माङ्के यज्ञसोमः ।

370

कुलपतिरेव न केवलमहमपि हर्षाज्जडीभूत इत्यादि ।

स च द्विविधो ज्ञेयः । संस्कृतभाषी शुद्धः । मालतीमाधवे

सौदामनीवत् । तथाविध एव नीचेनानुगतः संकीर्णः ।
रामानन्दे क्षपणककापालिकवत् ।

न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।

N 18, 89

ये¹ तत्र कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा [ते] स्युः ॥

375

नायकस्य तद्विपक्षस्य च ये ये महाजनाः प्रधानभूताः ।
न ते सर्वे नाटकप्रकरणयोः परिचारकत्वेन व्यापारयितव्याः ।
तेषां मध्ये कार्यावलम्बिनश्चत्वारः पञ्च वा कर्तव्याः । अपरे
बहिरेव कार्यतः कीर्तनीयाः । अङ्के ऽप्येक एव निर्वाहयिता
कर्तव्यः । तस्यैकस्य क्रोधशोकादयः प्रत्यक्षभुवो दर्शयितव्याः । 380
यथाश्रुत्यामाङ्के । स एवैको निर्वाहयिता तस्यैकस्य क्रोध-
शोकाविति ।

प्रधानवस्तुनिर्देशाद्भवति हि नाटकादीनां नामेति ।
प्रधानस्य निर्देशाद्वास्तुनिर्देशाद्वा नाटकादीनां नाम कर्तव्यम् ।
यथा जानकीराघवं नाम नाटकम् । रामानन्दम् । वस्तुनि- 385
र्देशात्कुन्दमाला नाम नाटकम् । प्रकरणमपि मालतीमाधवं
नाम । वस्तुनिर्देशान्मृच्छकटिका नाम प्रकरणम् । अङ्को ऽपि
सुग्रीवाङ्कः । शक्तिर्नामाङ्क इति ।

देवतादर्शनान्तं भवति हि नाटकं नाम ।

नाटकमिदं देवतानां दर्शनान्तं कर्तव्यम् । नायकस्या- 390
भ्युदयनिमित्तम् । यथा वेणीसंहारे वासुदेवः । नागानन्दस्यान्ते
गौरी देवर्षयो ऽपि क्वचित् । ते ऽपि देवतानुल्या एव ।

अङ्कावतारो ऽङ्कमुखं विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

(N 19, 104)

चूलिकेति च पञ्चास्मिन्नर्थोपक्षेपकाः स्मृता इति ॥

395 तत्र विष्कम्भकप्रवेशकावुक्तावेव । एतस्मिन्नाटके अर्थो-
पक्षेपकाः । अर्थप्रतिपादकास्तु इमे पञ्च बोद्धव्याः । अङ्का-
वतारः । अङ्कस्यावतरणम् । यथा ।

(N 19, 110)

समाप्यमान एकस्मिन्नङ्के ह्यन्यस्य सूचनम् ।

समाप्तो हि नाट्योक्तैः सो ऽङ्कावतार¹ इष्यत इति ।

400

यथा गौरीगृहे जीमूतवाहनः ।

Nāg. 1, 20

तापात्तत्त्वणघृष्टचन्दनरसौ पाण्डू कपोलौ वहन्

संसक्तिर्निजकर्णतालपवनैः संवीज्यमानाननः ।

संप्रत्येष विश्लेषसिक्तहृदयो हस्तोज्झितैः शीकरैर्

गाढायल्लकदुःसहामिव दृशां धत्ते गजानां पतिः ॥

405

अनेनार्थेनायमात्मनो मलयवत्युत्कण्ठायामागामिनीम-
वस्थां कथयन्नात्मनश्चरितसंभोगमङ्के सूचयति ।

अङ्कमुखम् ।

(N 19, 111)

सूचणं सकलाङ्कानां ज्ञेयमङ्कमुखं बुधैरिति ।

येनैकत्र सकलानामङ्कानां सूचणं क्रियते तदङ्कमुखं यथा

410 कामन्दक्यवलोक्तियोः । मालतीमाधवे प्रकरणे प्रथमाङ्कतः

सौदामनीवार्ताप्रस्तावतः । कपालकुरण्डलाघोरघण्टादिकथा-

भिः सकलमेव कथितमङ्कजातमिति । चूलिकासंज्ञा शब्दो ऽयं

नेपथ्ये स्थानस्थितानां कार्यवशाद्विहितानामालापानाम् ।

(N 19, 107)

यथा पटीमध्यगतैः सूतमागधवन्दिभिः ।

415

अर्थोपक्षेपणं यत्र क्रियते सा हि चूलिकेति ॥

सूताः सारथयः । मागधाः स्तुतिपाठकाः । वन्दिनो

नग्राचार्याः । एभिर्यदर्थप्रकाशनं क्रियते स चूलिका नाम ।

यथाश्वत्थामाङ्के सूतः² ।

¹ ms. तरण with ण erased.² ms. चः

आचार्यस्य त्रिभुवनगुरोर्व्यस्तशस्त्रस्य शोकाद्
द्रोणस्याजौ नयनसलिलचालिताद्राननस्य ।
मौलौ पाणिं पलितधवले न्यस्य कृत्वा नृशंसं
धृष्टद्युम्नः स्वशिविरमयं याति सर्वे सहध्वम् ॥

Venī. 3, 20

420

वन्दी ॥ मुद्राराक्षसे तृतीये ऽङ्के ।

भूषणाद्युपयोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः ।

Mudrā. 3,
23

परैरपरिभूतस्तु त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥

425

एषां नियमस्तूपलक्षणम् । अन्ये ऽपि पठन्ति । यथा वेणी-
संहारे भीमः ।

उरू करेण परिघट्टयतः सलीलं
दुर्योधनस्य पुरतो ऽपहृतांशुका या ।
दुःशासनेन कचकर्षणमिन्नमौलिः
सा द्रौपदी कथयत क्व पुनः प्रदेशे ॥

Venī. 6, 35

430

जानकीराघवे प्रथमाङ्के रावणस्य पाठः ।

रे क्षत्रियाः शृणुत मे दशकन्धरस्य
दोर्दर्पनिर्जितसुराधिपतेः प्रतिज्ञाम् ।
सीतां विवाहयतु कोऽपि धनुर्भनक्तु
नेष्याम्यहं पुनरिमामपहृत्य लङ्काम् ॥

435

अत एव मुनिर्भरताचार्यः । अश्मकुट्टश्च ।

अन्तःपटीनिविष्टैर्यत्क्रियते ऽर्थनिवेदनम् ।

(N 19, 107)

अन्तर्यमनिकासंस्थैश्चूलिकार्यप्रकाशनमिति ॥

पञ्चसंधि नाटकं कर्तव्यम् ॥ अस्य नाटकस्य पञ्च संधयो 440
भवन्ति इति नियमः । यथोच्यते ।

पूर्णसंधि तु तत्कार्यं हीनसंध्यपि वा पुनः ।

N 19, 16

नियमात्पञ्चसंधि स्याद्धीनसंध्यपि कारणादिति ॥

यत्पूर्णसंधि तत्पञ्चसंधेव कर्तव्यम् । यस्य पुनराख्यानव-

445 स्तुनः स्वल्पत्वाद्दीयते संधिस्तत्खलु हीनसंधि स्यात् । तत्रापि
नियमः । यथा ।

N 19, 17

चतुर्थस्यैकलोपे तद्विलोपे त्रिचतुर्थयोः ।

द्वितीयत्रिचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इष्यते ॥

हीनसंधिनि एकस्य संधेलोपे ऽदर्शने चतुर्थस्य संधेरदर्श-
450 नम् । द्वयोस्तृतीयचतुर्थयोः । त्रयाणां द्वितीयतृतीयचतुर्था-
नामित्यर्थः । प्रासङ्गिकस्याधिकारिकस्यार्थे वर्तमानस्य यदि
विस्तारात्संधयो विधातुं पञ्चापि शक्यन्ते तदायं नियमो
नावश्यकर्तव्यतया ऽभ्युपगन्तव्यः । यथो ।

N 19, 18

प्रासङ्गिके परार्थत्वान्न तेष नियमो भवेत् ।

455

यद्वृत्तं तु भवेत्किञ्चित्तद्योज्यमविरोधतः ॥

वृत्तं यत्तदविरोधतः संधीनां प्रयोक्तव्यम् । संधिः परस्परं
कथार्थानां संघटनम् । यथोक्तं संधीयन्ते ऽर्थाः परस्परमेभि-
रिति संधयः । यथा मुखं प्रतिमुखं गर्भः विमर्शः निर्वहणं
चेति । एषां लक्षणं मातृगुप्त एतादृशं वर्णयति ।

460

प्रार्थनाविषयौत्सुक्यमारम्भो हेतुचिन्तनम् ।

बीजं साध्योपगमनं मुखसंधिरिति त्रयम् ॥

लाभः साधनसंपत्तिः प्रसरः प्रसृता क्रिया ।

चित्तसाधनसंबन्धः इति प्रतिमुखे त्रयम् ॥

संभोगो योग्यता तत्र उल्लेखः सिद्धिदर्शनम् ।

465

मित्रसंप्रप्तताकेति त्रयं गर्भे प्रकीर्तितम् ॥

नाशः कारणवैधुर्यं किञ्चिच्छ्रेयः सविघ्नता ।

पुनर्बीजिन संपत्तिर्विमर्शे चित्तय भवेत् ॥

अभिप्रेतार्थसंपत्तिः सिद्धिः साध्यस्य सिद्धता ।

प्रारब्धस्य च निर्वहो भवेन्निर्वहणे त्रयम् ॥

साधकः साधनं साध्यं सिद्धिः संभोग एव च । 470

इत्याहुः केऽपि नाट्यज्ञाः सन्तः साध्यादिपञ्चकमिति ॥

तत्र यथा मायामदालसे नाटके प्रथमे ऽङ्के गालवस्य
महर्षेः । तालकेतुवधमिच्छतः प्रार्थनायां कुवलयाम्बुस्य
राज्ञः । तपोवनगमनौत्सुक्यमारम्भः । तस्यैव संवादे ।

एते चमा वयमपि द्विषतो निरोद्धुं

475

किं त्वेष दुष्टदमिनस्तव राजधर्मः ।

तत्सौख्यमुत्सृज दिनानि कियन्ति शाक-

मुष्टिं पचस्व मम तात गृहं भजस्व ॥

अत्र राजधर्मस्याख्यानाद्यांगस्य निष्पन्नषष्ठांशश्च मे
भवितेति गमनहेतुचिन्तनम् । 480

बीजं तत्रैव ।

देवारातेर्दुहितुरभवद्वालकस्तालकेतुः

पौरस्त्याद्विरधरनगरीं यच्च दर्पेण शास्ति ।

मायाद्योगादहरत सुतां मेनकायाश्च पापः

स प्रत्यूहं क्रतुषु कुरुते दुष्प्रधर्षो मुनीनामिति ॥

485

मेनकासुताया मदालसाया हरणं तेन तालकेतुना कृतमिति
कथयता मदालसायाः प्रत्याहरणस्य फलभूतस्य बीजमिद-
मुप्तं तच्च साध्योपगमं भवति मुखसंधिः । त्रिभिर्लक्षणैर्युक्तः
स्यादित्यर्थः । लाभो मदालसायास्तस्या द्वितीये ऽङ्के यत्पा-
णिग्रहणं स एव साधनसंपत्तिः । तेनैव ऋषिणा दत्तेन 490
मार्गणेन तालकेतुवधमास्थाय प्राप्तेनेष्टस्य संपत्तिः । यदाह
सुप्रभा ।

तव सख्युरयं बाणो हत्वा कन्यामलिङ्गुचम् ।

उन्मोचयितुमायातो मानसीं शिखिनः सुतामिति ॥

495 तत्रैव ¹ यथा तालकेतुः ¹ ।

आः पापे त्वं मे भ्रातरं व्यापाब गच्छसीति ।

गमननिरोधं कुर्वाणस्य पुनर्वैरानुष्ठानं प्रसरः क्रियाया
वैरप्रभवायाः प्रसरात् । तत्रैव ।

500 मदालसा समयम् । अञ्जउत्त परितायाहि । रुन्ध्व मं पुणो वि अञ्ज
हदासो ² ।

इतिरोधात्पुनरपि हरणस्योत्ख्यातो बिन्दुः । स एव साधन-
संबन्धः । यथा तत्रैव कुवल्याश्वः ।

छत्तामरारिनिधनाध्वरलब्धदीचं

पाणौ धनुर्मम वरोरु कृतं भयेन ।

505 पश्चाच्चिरात्स्वरमुखेषु निष्ठतदैव-
मूर्धावलीकृतवलीनि दिगन्तराणि ॥

वचसा साधनेन इषुणा सह संबन्धः सूचितः । इति त्रियुतं
प्रतिमुखम् । तस्यैव तृतीये ऽङ्के ।

कण्ठे वरोरु विनिवेश्य मे मृणाल-

510 नालाधिदैवतमिमां निजबाहुवल्लीम् ।

चां प्राप्य दैत्यसुभटारभटीकठोर-

जाताहवश्रममहं न पुनः स्मरामि ॥

इति राज्ञः सुरतेच्छा संभोगः । तत्र च योग्यता ।

मदा । फुरद मे दाहिणं लोअणं ³ इति ।

515 अनिष्टस्य वियोगस्य उत्ख्यात उद्भेदः । तत्प्रतिघातः

सिद्धिदर्शनम् । राज्ञः कल्याणाय स्फुरत्विति वाक्यम् । तत्रैव
कुटिलकमायया मृत्यवे अर्चिषि पतितां मदालसां न दहता
दहनेन मैत्री दर्शितेति मित्रसंपन्नित्रलाभः । इति त्रियुतो

¹ ms. यातालकेतो

² आर्यपुत्र । परिचायस्व । रुणद्धि मां पुनरप्ययं हताशः ।

³ स्फुरति मे दक्षिणं लोचनम् ।

गर्भः । चतुर्थे ऽङ्के मदालसाया नाशो दर्शितः । स च राज्ञः
 मुख्यकारणस्य वैधुर्यं भवेत् । तत्रैव बृहदश्वेन पितुस्तपःफलं 520
 कथयतो राज्ञः श्रेयः कथितम् । तत्र च गृहमानीय तस्य
 समर्पयितव्येति सविघ्नतया¹ तालकेतुप्रभृतीनां वधे बीजस्य
संपत्तिरिति चिद्युतो विमर्शः । संहाराङ्के शत्रुजितः सुबाहोः
 मदालसायाः समागमेनाभिप्रेतार्थस्य संपत्तिः कथिता ।
सिद्धिः साध्यसिद्धता ।

525

शोकाद्देवी त्वयि निपतिता त्वच्छिखाभिर्न दग्धा
 लब्धो वत्सः सुरपतिरिपुध्वंसयोग्यः सुबाहुरिति ।

अमुराणां ध्वंसः साध्यस्तस्य सिद्धता सूचिता । उपक्रान्त-
 स्याविरोधेन सकलस्य समापनं निर्वाहः स्पष्ट इति पञ्च-
 संधिलक्षणम् । तथा च भीमविजये ऽपि । साधको भीमः । 530
साधनं वासुदेवेन दत्ता गदा । दुर्योधननिधनं साध्यम् ।
 युधिष्ठिरस्य राज्यं सिद्धिः । भीमस्य कृतकृत्यतां नीताया
 द्रौपद्याः सुरतोपभोगः संभोगः । इति साध्यादिपञ्चकम्² ।
 इदं मातृगुप्तेन संक्षेपात्संध्यङ्गनिरपेक्षमेवेदं लक्षणमुक्तम् ।

समग्रलक्षणं नाटकमुद्दिदिक्षुराचार्यः पुनराह ।

535

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानाभूतार्थसंभवा ।

N 19, 37

काव्यशरीरानुगता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

बीजं नाटकस्य फलभूतस्य हेतुः । बहुप्रकारश्चार्थः संभवो
 यस्याः सा तथोक्ता उत्पत्तिरिति । काव्यशरीरं नाटकस्य
 वस्तु । यत्रैवंविधं बीजमुत्पद्यते तन्मुखम् । यथा बालचरिते 540
 रामायणे विश्वामित्रेण रामे कथितम् ।

¹ ms. °ताया

² ms. | after इति and no punctuation before इदं

रक्षोरुधिरपानस्य बाणानां भव राघव ।

इदमाचमनं तावत्ताडकाक्षं भविष्यतीति ॥

बीजं राक्षसानां वधफलस्य मुख एवोक्तमतो मुखम् ।

545

साहचर्येण बीजस्य मुख एव हि केचन ।

बिन्दुमादौ प्रकुर्वन्ति नाटकार्थविदो जनाः ॥

बीजबिन्दू मुखे दर्शयितव्याविति पक्षान्तरमेतत् । क्वचि-

त्क्रमश एव निर्देशः । तथान्यथाप्याचार्य आह ।

यस्मिन्नाख्यानबीजस्य श्लेषेण छायायापि वा ।

550

क्रियते कीर्तनं सद्भिस्तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

तदेतद्बीजस्य कीर्तनं पूर्वमुदाहृतमेव ।

तस्य द्वादशाङ्गानि । यथा ।

N 19, 58-
54

उपश्लेषः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

555

उद्भेदः कारणं भेदो द्वादशाङ्गानि वै मुख इति ॥

तत्र काव्यार्थोत्पत्तिरुपश्लेषः । यथाह ।

N 19, 65

काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपश्लेष इति स्मृतः ।

यथा वेणीसंहारे प्रथमाङ्के ।

Vepi. 1, 7

560

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितमुखः क्षतवियहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्त्याः ॥

जानकीराघवे प्रथमाङ्के ।

565

रामस्य रावणकुलक्षयधूमकेतोः

प्रीतिं तनोत्यमृतसिन्धुरियं कथैव ।

वाचः कवेः सहृदयश्रुतिरत्नपारी-

पेया भवन्तु न भवन्तु द्रुतं ग्रहेण ॥

+

समुत्पन्ने ऽर्थे यदर्थानां बाहुल्यं स परिकरः । यदाह ।

समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु यः ।

N 19, 65

तद्यथा ।

570

युष्मच्छासनलङ्घनांहसि मया ममेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्ये ऽनुजानामपि ।
क्रोधोक्तासितशोणितारुणगदस्वोच्छिन्दतः कौरवान्
अद्वैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥

Venī. 1, 12

तस्य निष्पत्तिन्यासः परिन्यासः । यदाह ।

575

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो विज्ञेयः कविभिः सदा ।

N 19, 66

तद्यथा ।

चञ्चुज्वभमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्थानावनङ्गघनशोणितशोणपाणिर्
उत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥¹

Venī. 1, 21

580

अथ वा ।

संशुद्धार्थभाषणं यत्तत्परिन्यासः ।

संशुद्धं तत्त्वभूतं यद्भाषणं स एव परिन्यासः । नानानुरोधा-
दिति ।

585

अर्थस्य गुणनिर्वर्णनं विलोभनम् । यदाह ।

गुणनिर्वर्णनं यत्तु विलोभनमिति स्मृतम् ।

N 19, 66

तद्यथा ।

मन्यायस्त्वार्यवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योऽन्यसंघट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः क्रुशतनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितो ऽयम् ॥³

Venī. 1, 22

590

अर्थानां संप्रधारणं सा युक्तिः । यदाह
संप्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ।

N 19, 67

595 यद्यथा ।

अद्वयतास्त्रो ऽपि बलवान्दन्त्यरिं पश्य शार्ङ्गिणः ।
आसन्नस्त्राणि कान्यस्य हिरण्यकशिपोर्वधे ॥

मुखार्थस्य यदुपगमनं सा प्राप्तिः । यदाह ।
मुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते ।

N 19, 67

600 तद्यथा ।

Ven. I, 15

मृणामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु
संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

N 19, 68

बीजार्थस्योपगमनं यत्समाधानम् । यदाह ।
बीजार्थस्योपगमनं समाधानमिति स्मृतम् ।

तद्यथा ।

Ven. I, 27

अन्योऽन्यास्फालमिन्नद्विपररुधिरवसासान्द्रमस्तिष्कपङ्क इत्यादि ।²

सुखदुःखयुक्तो यो ऽर्थस्तद्विधानम् । यदाह ।

N 19, 68

सुखदुःखान्वितो यो ऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ।

तद्यथा बालचरिते ।

उत्साहातिशयं वत्स तव बाल्यं च पश्यतः ।
मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्वनः ॥

वेण्यां भीमः ।

Ven. I, 26

भूयःपरिभवचान्तिलज्जाबन्धुरिताननम् ।
अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥

N 19, 69

कुतूहलान्तरादायी स्यादर्थः परिभावना ।

यदाह द्रौपदी ।

णाध किं एसो खणे खणे समरदु¹न्दुही ताडीअदि²
बीजार्थस्य प्ररोहो³ यः स उद्भेद इति स्मृतः³ ।

Venī. 1, p.
29

N 19, 69

कृतं रावणनाशस्य बीजस्याधिप्ररोहणम् ।

मारीचादिवधेनैव रामेणामितवर्चसा ॥

प्राकृतार्थः समारम्भः कारणम् । यथा भीमः । वेण्यां N 19, 70

प्रथमाङ्के ।

गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलचयाय ।

Venī. 1, p.
30. 6

संघातेन मिलितस्यार्थस्य भङ्गो भेदः । यथा दशरथः (N 19, 70)
कौशिकमुक्तवान् ।

रामो ऽयं बलशून्यश्च शस्त्रशून्यश्च ताडकाम् ।

कथं हन्यादिति प्राह राजानं कौशिको मुनिः ॥

मत्प्रभावादयं रामो रक्षःकुलसमापनम् ।

630

करिष्यति कृतं राजस्त्रेहविक्रवभाषणैरिति ॥

एतानि मुखाङ्गानि ।

प्रतिमुखम् । यथा

बीजस्योद्घाटनं यत्र दृष्टनष्टमिव क्वचित् ।

N 19, 38

मुखाहितस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ॥

635

दृष्टं कारणरूपेण कार्यरूपेण नष्टम् । प्रथमसंधौ बीजा-
रोपणादृष्टम् । यथारसकार्यार्थप्रवृत्तानुषङ्गिकार्येण नष्टमि-
वान्तरितमिव । तस्योद्घाटनं पुनः प्रकाशनं कर्तव्यम् । यथा
वेण्यां भीमः प्राह ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोह् ।

Venī. 1, 15

द्वितीये ऽङ्के कञ्चुकी भग्नं देवस्य भीमेनेत्यमङ्गलकीर्तना- Venī. 2, 24
दूरभङ्गमुद्घाटितवान् । जानकीराघवे यथा रामः सीतां प्रत्याह ।

¹ ms. इ

² नाथ किमेष खणे खणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते ।

³ ms. यदुद्भेदः संकीर्तितः

लङ्कासमृद्धिमापन्नः क्रीडारण्ये सपुष्पकः ।

कच्चिलोहितपत्रस्त्वामशोको ऽसौ हरिष्यतीति ॥

645

अस्य च त्रयोदशाङ्गानि । यथा ।

विलासः परिसर्पश्च¹ विधूतं तापनं तथा ।

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥

विरोधश्चैव विज्ञेयः पर्युपासनमेव च ।

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार एव च ॥

N 19, 55-57

N 19, 71

समीहा रतिसंभोगार्था² विलासः । संभोगो वा सुरतो-
त्पन्नो विलास इति संज्ञितः । यथा जानकीराघवे द्वितीये ऽङ्के
रामः ।

अपि भुजलतोत्क्षेपादस्याः कृतं परिरक्षणं

प्रियसहचरीक्रीडालापे श्रुता अपि सूक्तयः ।

655

नवपरिणयक्रीडावत्या मुखोन्नतियत्नतो

ऽप्यलसवलिता तिर्यग्दृष्टिः करोति महोत्सवम् ॥³

(N 19, 71)

प्रथमं दृष्टस्य पश्चान्न दृष्टस्यानुसरणं परिसर्पः । यथा
तत्रैव रामः ।

मयि किल पुरादृष्टे पश्चान्न दृष्टिपथं गते

सुतनुरनयन्मुर्च्छाभोधौ दिनानि बह्वन्यपि ।

660

भृशमधिगतस्त्रैर्या सेयं न मामभिभाषते

क्षिपति च मुञ्जव्याजादृष्टिं सुधास्त्रपितामिव ॥

(N 19, 72)

आदावनुनयस्य कृतस्यापरिग्रहो विधूतम् । यथा भानु-
मत्यङ्के दुर्योधनः ।

विकिर धवलदीर्घापाङ्गसंसर्पिचतुः

परिजनपथवर्तिन्यत्र किं संभ्रमेण ।

स्मितमधुरमुदारं देवि मामालपोक्षैः

प्रभवति मम पाण्डुरज्जलिस्त्वं युष्मासिन् ॥

Venī. 2, 16

¹ ms. ख² ms. घौ³ Cp. Sarasvatikanṭhābharana 2, 42.

अपायदर्शनं यत्तत्तापनम् । यथा कदलीगृहे सागरिका । (N 19, 72)

दुल्लहजनानुराग्री लज्जा गरुदं परवशो अप्या ।

Ratn. 2, 1

पिञ्जसहि विसमं खुदमं मरणं शरणं गु वरं एङ्क¹ ॥

नर्म पुरस्ताद्वक्तव्यम् । क्रीडाविलोभनार्थं हास्यं नर्मद्युतिः ।

तत्रैव

विदूषकः । भो वञ्जस्त जेसङ्कसस्तिं लउच्चपादवे किंपि महाभूदं ^{Ratn. 2, p. 72. 2 *}
पडिवसदि² । 675

उत्तरोत्तरं वाक्यं प्रगमनम् । यथा रामविक्रमे द्वितीये ऽङ्के ।

जनकः । भद्रं कुत आगम्यते ।

वटुः । अज्ज अरण्यदो³ ।

जनकः । किं तच्च श्रोतुमध्येतुं वा न प्राप्यते । येन दूरतराध्वक्तेशो
ऽनुभूयते । 680

वटुः । कुदोभ[ये]हिं रक्खसेहिं विरोहं भूदं अज्जाणं । अद्वो वा तव-
स्सिजणोचिदो वावारो⁴ इत्यादि ।

या तु व्यसनसंप्राप्तिर्विरोध इति कीर्तितः ।

N 19, 74

यथा जानकीराघवे द्वितीये ऽङ्के ।

हला पिञ्जवदे एदिणा सह समुप्ये विरोहे किं अज्जउत्तमि 685
भविस्सदि न्ति उत्तमदि मे हिअअं⁷ ।

कुञ्जस्यानुनयः पर्युपासनम् । यथा दशरथः कुञ्जं भार्गवं ^{N 19, 75}

दृष्टोक्तवान् ।

अलं भार्गव बाले ऽस्मिन्नामे समरतृष्णया ।

न हि द्विपतडाघातं सहते चूतपादपः ॥

690

¹ दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं खल्विदं मरणं शरणं नु वरमेकम् ॥ ms. एवमि एङ्कम्

² भो वयस्य . . . तस्मिं लकुचपादपे किमपि महाभूतं प्रतिवसति ।

³ आर्य अरण्यतः ।

⁴ कुतोभये राक्षसैर्विरोधं भूतमार्याणाम् । अध्वा वै तपस्विजनोचितो व्यापारः ।

⁵ ms. सवि

⁶ ms. प

⁷ हला प्रियंवदे एतेन सह समुत्पन्ने विरोधे किमार्थपुत्रे भविष्यतीत्युत्ताम्यति
मे हृदयम् ।

विशेषवचनं पुष्पम् । अन्यत्र क्रियायामितरक्रियाधिक्यं

N 19, 75

विशेषवचनं तत्पुष्पम् । यथा जानकीराघवे द्वितीये ऽङ्के ।

695

मा भैषीर्मिथिलाधिराजतनये दिव्याधुना वर्धसे
भद्रं विद्धि निजप्रियस्य भुजयोर्वीर्येण गुर्वीरपि ।
आक्षेपि हसता स्वपौरुषकथालापेष्वावता
कर्षेष्वापमधिज्यकार्मुकभृता रामेण रामो जितः ॥

N 19, 76

रुक्षप्रायं वचनं वज्रम् । यथा पुंसवने ।

अज्जउत्तस्स पुत्तो भविअ एत्तिअं कालं रावणेण उवणीदं सीदं
अज्ज वि ण परिच्चअदि¹

N 19, 76

उपपत्तिकृतो यो ऽर्थः स उपन्यासः । यथा जानकीराघवे
द्वितीये ऽङ्के ।

शतानन्दः । इदं पुनरुपपत्तिमद्भरथस्य वचनमुपश्रुत्य भृशमानन्दिताः
सः । राज्यं भुक्तमश्नुपौरुषकथेत्यादि ।

Ratn. 2, p.
93

वर्णितस्यार्थस्य तिरस्कारो वर्णसंहारः । कदलीगृहे

विदूषकः । सुखरा [क्खु] एषा गर्भदासीति² ।

चतुर्णां वर्णानां संमिलनमपि केऽपि वर्णयन्ति । यथा ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैशाः शूद्राश्चारणवृत्तयः ।
रामप्रशंसने भूपं केकयीं चाप्यनिन्दयन्निति ॥

गर्भः । नाटकस्य मध्यत्वाद्गर्भः ।

N 19, 89

उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च ।

पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संस्मृतः ॥

मुखप्रतिमुखाभ्यां मुखोत्थानस्य बीजस्य यत्र उद्भेदः प्रका-
शनम् । यथा जानकीराघवे तृतीये ऽङ्के सुग्रीवः ।

जानकीं हरता मन्ये दशकण्ठेन रक्षसा ।
विनाशायात्मनो वैरं रामे महदनुष्ठितमिति ॥

715

¹ आर्थपुत्रस्य पुत्रो भूत्वा तावन्तं कालं रावणेनोपनीतां सीतामद्यापि न
परित्यजति ।

² सुखरा खल्वेषा गर्भदासी । Lacuna in ms. before एषा

नाटकादौ वस्तुद्वयं भवति । विधिर्वा निषेधो वा । तत्र
प्राप्तिरूपो विधिः । अप्राप्तिरूपो निषेधः ।

प्राप्तिरूपो यथा बीजमारब्धं रक्षसां क्षयः ।

नीतिं सीतापहारेण रामस्यावश्यकार्यतामिति ॥

अप्राप्तिरूपो यथा । उदयनस्य वासवदत्तासक्तस्य शत्रुणा 720
देशावष्टम्भेन मन्त्रिणा लावणकदाहव्याजाद्वासवदत्ताया
अप्राप्तिर्दर्शिता । पुनश्च तस्यास्तपःसमाचरणान्वेषणं । एवं-
प्रकारो गर्भः ।

अस्य त्रयोदशाङ्गानि । यथा अभूतोदाहरणम् । मार्गः । (N 19, 58-
59)
रूपम् । उदाहरणम् । क्रमः । संग्रहः । अनुमानम् । प्रार्थना । 725
उत्क्षिप्तम् । तोटकम् । अधिबलम् । उद्वेगः । विद्रव इति ।

कपटाश्रयं वचनमभूतोदाहरणम् । अश्वत्थामाङ्के ।

N 19, 78

अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा

Venl. 3, 11

स्वीरं श्रेते गज इति किल व्याहतं सत्यवाचा इत्यादि ।

तत्त्वार्थकथनं मार्गः । जानकीराघवे तृतीये ऽङ्के हनुमान् । N 19, 78

यस्ताडकां निहतवाञ्छिशुरेव येन

भयं धनुः पशुपतेर्विजितो भृगुर्वा ।

एकः खरादिनिधनं विदधे प्रवीरस्

तं राघवं शरणमेति हितं स्वमिच्छन् ॥

चित्रार्थसमायुक्तो वितर्को रूपम् । यथा सङ्केताङ्के ।

N 19, 79

मनश्चलं प्रकृत्यैव² दुर्लभं च तथापि मे ।

Ratn. 3, 2

कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥

सातिशयं वचनमुदाहरणम् । यथाश्वत्था ।

N 19, 79

यो यः शस्त्रं विभर्तोत्यादि ।

Venl. 3, 82

N 19, 80

भविष्यत्तत्त्वोपलब्धिः क्रमः । अश्वत्थामाङ्के ।

Venl. 3, p.
85

कृपः । राजन्द्रोणपुत्रेण सुमहान्समरमारो बौद्धमध्यवसितः । भवता
च हतपरिकरो ऽयमुच्छेत्तुं लोकत्रयमपि समर्थः किं पुनर्युधिष्ठि-
रवलमिति ।

N 19, 80

सामदानादियुक्तं वाक्यं संग्रहः । यथा ।

745

धृतराष्ट्रः² । वत्स यदि मन्वसे तदाहमेव किंचिद्विज्ञापयामि ।

N 19, 81

रूपानुगमनमनुमानम् । रूप्यत इति रूपं वस्तु ।

तस्यानुमानयति काश्चनकान्तिगौरः

कायश्च सूर्यतनयत्वमधृष्यता च ।

(N 19, 81)

अभ्यर्थनायुक्तं वचनं प्रार्थना । यथा संपात्यङ्के ।

750

मायावती । धृत्त कीस मं पन्नरिसि अणुअणुदअसं अणुरत्तं³ ।

(N 19, 82)

बीजोद्भेदनमुत्तिष्ठप्रम् । यथा बालचरिते ।

राज्यं जनकराजिन्द्रसुताप्राप्तिपणीकृतम् ।

सुग्रीवस्य कपेर्दत्तं रामेण हतवालिना ॥

अत्र गर्भबीजस्य सिद्धेः उद्भेदनं कृतम् ।

N 19, 82

संरम्भवचनं तोटकं तत्रैव रावणः ।

एष नो निहतज्ञातिस्त्रिहोदुत्तः पतिष्यति ।

क्रोधाग्निरचिराद्वैरिसैन्यजीर्णवने महान् ॥

(N 19, 83)

कपटस्य अन्यथाकरणमधिबलम् । यथा संपात्यङ्के ।

हनुमान् । रावणप्रयुक्तयानया भवितव्यम् ।

760

अङ्गदः । न तावदस्याः कपटादिसंधाने दूरमधिमपाः स्मः ।

(N 19, 83)

नृपतिजनितभयमुद्भेगः । संपात्यङ्के अङ्गदः सोद्भेगम् ।

¹ ms. °चो² ms. °ष्ट्र and no daṇḍa.³ धूर्तं कुतो मां प्रतारयसि अन्वणुदिवसमनुरात्रम् । ms. अण्डमण्डसुषं
अण्डरत्तम्⁴ ms. ता

किं दृष्ट्वा युवराज इत्यभिहितः पापो ऽहमित्वाकुणा
किं संचिन्त्य मयापि वानरपतेराज्ञेयमालम्बिता ।
भ्रान्त्वा शैलपरंपरास्वपि मया दृष्टा न सा मैथिली
किं वक्ष्यामि वनान्निवृत्य जडधीराशास्थिते राघवे ॥

765

शङ्काभयचासकृतो विद्रवः । यथा ।

N 19, 84

खरादिविहितं घोरं श्रुत्वा कलकलं वने ।

शङ्का रामस्य सीताया भयं चासस्तपस्विनाम् ॥

एकैककृतं केचिदिच्छन्ति ॥

अथ विमर्शः । ननु विमर्श इति को ऽर्थः । उच्यते गर्भेन 770
संधिना उद्भिन्नस्य बीजार्थस्य लोभकारिण आश्लेषणसंयुक्तो
[यो] भवति स विमर्शः । यदाह भरतमुनिः ।

गर्भेनिर्भिन्नबीजार्थो विलोभनकृतो ऽपि वा ।

N 19, 40

तस्य वाश्लेषसंयुक्तः स विमर्श इति स्मृतः ॥

अन्यस्त्वाह ।

775

प्रकीर्णस्यार्थजातस्य विमर्शाद्यत्र संवृतिः ।

शचोरपचयो भूयान्विमर्शः स च कथ्यते ॥

अन्यस्त्वाह ।

संपन्नरूपं यत्कार्यं प्रस्तावेनेह किंचन ।

मनस्यायाति संदेहं विमर्श केऽपि तं विदुः ॥

780

अस्य विमर्शस्त्रिधा भवति । विलोभनसमुद्भवः । क्रोधजः । N 19, 40

व्यसनजश्च ।

विलोभनकृतो यथा मायासीताप्यनेन रामस्य राक्षसैर्ज-
नितः संदेहः । रामाभ्युदये रावणेन आरब्धकूटसंधौ जालिनीं
राक्षसीं सीतारूपेण रामस्य दर्शयता रामस्य जनितो विमर्शः । 785
यदाह ।

कथमिव विदधामि तस्य संधिं
कथममरेद्भृगिरां भवामि वासः ।
इति विषमविवर्तमानचिन्ता-
तरलमतिर्न विनिश्चिनोमि किञ्चित् ॥

790

क्रोधजो यथा ।

शत्रुभिर्वत्सराजस्य पुरोरोधैर्न दर्शितः ।

व्यसनजो यथा युधिष्ठिरः ।

Venī. 6, 1

795

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिति श्ले च याति दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसात्स्वल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं पुनरमी वाचा समारोपिताः ॥

(N 19, 60-61)

अस्य त्रयोदशाङ्गानि । अपवादः । संफेदः । द्रवः । शक्तिः ।

व्यवसायः । प्रसङ्गः । द्युतिः । खेदः । प्रतिषेधः । विरोधनम् ।

800

आदानम् । सादनम् । प्ररोचना चेति ।

N 19, 84

तत्र दोषप्रख्यापनमपवादः । यथा जानकीराघवे माया-
लक्षणे रावणः ।

805

अवज्ञानं स्त्रीति चित्तिधरसुतायाः कपिरसी-
त्यधिक्षेपो नन्दिन्यथ रघुपतेर्दारहरणम् ।
अमी दोषाः सर्वे ध्रुवमधिगतोत्पाककटवः
करिष्यन्ते घोरं व्यसनमधुना राक्षसपतेरिति ॥

N 19, 85

रोषग्रथितं वाक्यं संफेदः । यथा वेणीसंहारे ।

Venī. 6, p. 175

ननु भीमसुयोधनघोरिति कथ्यताम् ।
चार्वाक आह । आः अविदितवृत्तान्त एव मां पृच्छसि ।

810

यथा वा वास[व]दत्ता संकेतके ।

Ratn. 3, p. 136

अज्जउत्त णिलज्जो [कखु]² अअज्जणो ज्जो ऽज्जउत्तस्स एवं पि
हिअअं जाणिअ पुणो वि कुपिय्थिदि³ ।

¹ ms. ल्वा² Lacuna in ms.³ आर्यपुत्र । निर्लज्जः खल्वयं जनो य आर्यपुत्रस्य हृदयमेवमपि ज्ञात्वा पुनरपि कुप्यति ।

गुरुयतिक्रमो द्रवः । शङ्कादिभिर्मनसः क्षोभो विद्रवः । N 19, 85
स एव परिभवकृतो द्रवः । यथा युधिष्ठिरः ।

गुरुणां बन्धूनां चित्पतिसहस्रस्य पुरतः Veni. 6, 5
पुराभूदस्माकं नृपसदसि यो ऽसौ परिभवः ।
प्रिये तत्स्थेदानीं द्वितयमपि पारं गमयितुं
क्षमं¹ प्राणानां वा कुरुपतिपशोर्वास्व निधनमिति ॥

विरोधप्रशमः शक्तिः । यथा चूडामणिसंहारे । N 19, 86
नित्यं प्राणातिपातात्प्रतिविरम कुरु प्राक्कृते चानुतापमि- Nāg. 5, 24
त्यादि ।

गरुडः । अज्ञाननिद्राशयितो भवता प्रतिबोधितः । Nāg. 5, 25
सर्वप्राणिवधादेश विरतो ऽब्यप्रभृत्यहमिति ॥

प्रतिज्ञाहेतुसंश्लिष्टं वाक्यं व्यवसायः । यथा वेणीसंहारे । N 19, 87

जानाति सुयोधनो जलस्तस्मिन् विद्यामिति । Veni. 6, p. 164, y

अप्रस्तुतार्थख्यापनं प्रसङ्गः । यथा तत्रैव ।

हा तात भीम हा कान्तारवासप्रिय हा जतुगृहसमुद्रसमुत्तरणया- Veni. 6, p. 179, z
नपात्र इति ।

तर्जना । आधर्षणा । अधिक्षेपकृतं वाक्यं द्युतिः । दुरुक्ति- N 19, 90

परिणामा आहूतिरचाभिमता । यथा तत्रैव । 830

जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशसीत्यादि ।² Veni. 6, 7

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः अमः खेदः । यथा जानकीराघवे
षष्ठे ऽङ्के रामः ।

इहैवास्ते सीता करकिसलयन्यस्तवदना
विचिन्वाना वार्त्तान्तव मम च सार्धं चिजटया । 835
विमर्दे रक्षोभिः प्रतिदिवसमाधिर्भवति नः
समुज्ज्वान्तप्राणा चिपति रजनिं वासरमपि ॥

ईप्सितार्थप्रतिघातः प्रतिषेधः । यथा चूडामणौ शङ्खचूडः ।

गोकर्णमर्णवतटादित्यादि Nāg. 5, 6

(N 19, 87)

कार्यात्ययोपगमनं विरोधनम् । वेणीसंहारे ।

Venī. 6, p.
195, z

एष दुरात्मा कौरवापसदः क्षतजपाटलाम्बरः समुत्थितरक्त-
भीषणगदाशनिः । उद्यतकालदण्ड इवान्तकः । तत्रभवती पाञ्चा-
लतनयामितस्ततः परिमार्गयमाण इत एवाभिवर्तत इति ।

N 19, 89

बीजकार्योपगमनमादानम् । यथा पलित्यङ्के ।

Ratn. 4, p.
184. 3

वासवदत्ता । अज्जउत्त साअरिआ विवज्जदि परित्ताअदु अज्ज-
उत्तो ¹ ।

राजा सहर्षम् । एष गच्छामीति ।

N 19, 89

अपमानकृतं वाक्यं सादनम् । वेणीसंहारे ।

Venī. 6, 35

उरू करेण परिघट्टयत इत्यादि

N 19, 88

प्ररोचना च विज्ञेया संहतार्थप्रदर्शिनी

यथा जानकीराघवे षष्ठे ऽङ्के लक्ष्मणः ।

दूरप्रोन्नतकुम्भकर्णविटपीत्यादि ।

निर्वहणम् ।

N 19, 41

समाप्तिः सम्यगर्थानां प्रस्तुतानां महौजसाम् ।

855

नानाभावोत्तराणां च भवेन्निर्वहणं तु तत् ॥

पूर्वं प्रस्तावितानां बीजादीनामर्थानां यत्र निर्व्यूढतया
समापनं तन्निर्वहणमित्यर्थः । अस्य च चतुर्देशाङ्गानि । यथा ।

N 19, 62-
63

अर्थः । ग्रथनम् । निर्णयः । परिभाषणम् । द्युतिः । प्रसादः ।
आनन्दः । समयः । अनुयोगः । उपगूहनम् । भाषणम् ।

860 पूर्ववाक्यम् । काव्यसंहारः । प्रशस्तिरिति ।

तत्र प्रधानार्थोपक्षेपः अर्थः । यथा मारीचवञ्चितके ।

लक्ष्मणः । आर्यं प्रविश्य लङ्कां गृह्यतां पौरजनानामतिथिस-
त्कारः ।

N 19, 92

कार्याणां बहूनामुपक्षेपो ग्रथनम् । यथा जानकीराघवे

865 संहारे । लक्ष्मणः ।

¹ आर्यपुत्र । सागरिका विपद्यते । परिचायत्वार्यपुत्रः । ms. परित्तापदु

² ms. व्युत्क्रिया with + in marg.

ते राक्षसाः प्रणिहताः खरदूषणाद्या
निर्विघ्नवृत्तिजनितं च तपो मुनीनाम् ।
शक्रस्य शल्यमयमस्त्रमितो दशास्त्रस्य
तस्य त्वयाद्य निहिता च विभीषणे श्रीः ॥

अनुभूतार्थकथनं निर्णयः । यथा पलित्यङ्के ।

N 19, 93

स एवाहं मन्दभाग्यः ।

Ratn. 4, p.
191. 6

रत्नावली । सा इव अत्रं मन्दभाअणि¹ ।

परिवादकृतं परिभाषणम् । यथा वेणीसंहारे ।

N 19, 93

भीमः । सुव्रत मामार्यः । संधमयामि तावत्सुयोधनरुधिरोक्षितेन
पाणिना पाञ्चाख्या दुःशासनहस्तावकृष्टं केशपाशमिति । Veni. 6, p.
204-205
875

ईर्याक्लेशोपशमनं द्युतिः । यथा कामदत्तापूर्तिः ।

चन्द्रः । पुत्तिओ किं पि अणगुरुअं आचरिदं तं एकदेसं सअअण्ड-
लिं कदुअ अपसारेमि² ।

शुश्रूषाद्युपपन्नार्थः प्रसादः । यथा पलित्यङ्के ।

N 19, 94

अइ एत्तिअं दाव बहिणिए बहिणित्तणं भोदु³ ।

Ratnā. 4,
p. 80. 14

अर्थसमागम आनन्दः । यथा तत्रैव ।

(N 19, 95)

राजा बाह् प्रसार्य । को देव्याः प्रसादं नानुमन्यत इति ।

Ratn. 4, p.
198. 5

विरोधप्रशमनं समयः । यथा तत्रैव ।

(N 19, 95)

अज्जउत्त दूरे एदाए णादिअणो तह करेदु अज्जउत्तो जह
बन्धुअणं ण सुमेदि⁴ । Ratn. 4, p.
198. 7
885

युक्तकार्यान्वेषणमनुयोगः । जानकीराघवे संहारे ।

रामः सहर्षम् । वत्सविभीषण⁵ । आनन्दवाप्याकुलितलोचनस्त्वाम्
पश्यामि । सत्यं कथयसि न दग्धा जानकी ।

¹ सैवाहं मन्दभाग्या । ms. अहं

² पुत्र्यः किमप्यनुरूपमाचरितं तमेकदेशं शतखण्डलं कृत्वापसारयामि ।
ms. युक्तिउंकिम्पि अणगुरुअ आचरिदन्तमेकदेशीसअण्डलिङ्कदुश पसादेमि with
+ in marg.

³ अयि इयत्तावद्भगिनि भगिनीत्वं भवतु । ms. अएत्तिकं दाव नइणीए भअणि-
त्तणं भादु ।

⁴ आर्यपुत्र । दूर एतस्या ज्ञातिजनः । तथा करोत्वार्यपुत्रो यथा बन्धुजनं न
स्मरति । ms. णाहिहरो तथा, यथा

⁵ ms. वत्सवण

N 19, 96

अद्भुतप्राप्तिरूपगूहनम् । यथा वेणीसंहारे ।

Venl. 6, p.
209एते खलु भवन्तो¹ व्यासवाल्मीकीत्यादि ।

N 19, 96

सामवादादिसंपन्नं भाषणं भाषणं । यथा विश्वभूतिः ।

स्थाने देवी देवीशब्दमुद्धसीत्यादि ।

(N 19, 97)

बीजोद्घाटनं पूर्ववाक्यम् । यथा वेणीसंहारे ।

Venl. 6, p.
206

भीमः । बुद्धिमतिके क्व सा भानुमती परिभवतु संप्रति पाण्डवदारान् ।

N 19, 97

वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहारः । वेणीसंहारे ।

Venl. 6, 45

क्रोधान्धैः सकलं हतं रिपुकुलमित्यादि ।

(N 19, 98)

नृपद्विजातिगवादीनां शिवावधारणापूर्वं काव्यस्यावधारणं
प्रशस्तिः । यथा ।

900

प्रीतः पृथ्वीमवतु नृपतिः स्वस्ति भूयाद्विजेभ्यः

चेमं गावो दधतु समये तोयमब्दाः खजन्तु ।

काव्यात्कामं स्फुटरसमुधावाहिनी काव्यकर्तुः

कीर्तिः स्निग्धा रघुपतिकथेवानघा दीर्घमास्तामिति ॥

इति चतुःषष्ट्यङ्गानि नाटके ऽवश्यं कविभिः कर्तव्यानि ।

संमिश्राण्यपि द्विचिसंख्यायुक्तानि अनन्तरसंधितेषु भवन्त्ये-

905 तानि रसभावापेक्षया । यदाहाचार्यः ।

N 19, 98-
100

यथासंधि तु कर्तव्यान्यङ्गान्येतानि नाटके ।

कविभिः काव्यकुशलै रसभावमपेक्ष्य च ॥

संमिश्राणि कदाचित्स्युर्द्विचिसंख्याप्रमाणतः ।

ज्ञात्वा कार्यमवस्थां च संधिष्वङ्गानि नाटके ॥

910

नाटकमिदं कथाबन्धमालोक्य पूर्वभागे विस्तरणीयं
पश्चार्धे च संहरणीयम् । तस्मिंश्च य उदात्ता भावास्ते अव-
धारणीयाः । यथाचार्यः

काव्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं काव्य बन्धमासाद्य । N 13, 90
 ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥
 निर्वहणे चास्मिन्संधौ अद्भुतरसः कर्तव्यः । यथा 915
 सर्वेषां काव्यानां¹ नानाभावरसयुक्तियुक्तानाम् । N 18, 91
 निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसो ऽद्भुतस्तज्ज्ञैः ॥
 विपदन्तरनिर्माणं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 जानक्या ज्वलनज्वालाप्रवेशेन विपत्पुनः ॥
 अपरस्त्वाह । 920
 मुखादिसंधीनां रीतिफलोपन्यासश्च लेशतो ऽत्र
 कर्तव्य इति ।

8

एतेषामेव संधीनामेकविंशतिप्रदेशा अर्थवशाद्भवन्ति ।
 यथा ।

साम भेदः प्रदानं च दण्डश्च² वध एव च ।
प्रत्युत्पन्नमतित्वं च गोचस्वलनमेव च ॥
साहसं च भयश्चैव धीर्माया क्रोध एव च ।
रुजः संवरणं भ्रान्तिस्तथा हेत्वधारणम् ॥
दूतोपधी तथा स्वप्नश्चिचं मद इति ॥

N 19, 101-103

प्रयोजनवशाद्भावन्त एते प्रदेशुं शक्यन्ते तावन्तः संधिषु⁹³⁰
 प्रदर्शयितव्याः ।

तत्र मधुरवचनैरनर्थान्निवर्तनं वाक्यं साम । यथा
 कुम्भाङ्के सारणः ।

ज्ञाता यस्य बृहस्पतिस्तदखिलं देवो न जानाति किमित्यादि ।

935

भेदः पृथग्भावः । यथा प्रतिज्ञाभीमे ।VenI. 1, p.
12. 12

भीमः । भिन्नो ऽहमद्यप्रभृति भवद्भ्यः इत्यादि ।

दानम् । यथा नागानन्दे वध्यशिलायां जीमूतवाहनः ।

Nāg. 4, 26

संरक्षता पन्नगमद्य पुण्यं
मथार्जितं चत्स्वशरीरदानादिति ।

940

दमनं दण्डः । यथा रत्नावल्यां तृतीयाङ्के ।(Ratn. 3,
149. 4)चेटी । एहि सागरिण अम्भन्तरं पविसिअ वहं बन्धणं वा पावेहि¹ ।वधो व्यापादः । कुलपत्यङ्के

रावणः । भवत्स्व दोर्दर्पमपहृत्य सुखेन लङ्कां गच्छामीति ।

प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रत्युत्पन्ने ऽर्थे मतिवैदग्ध्यम् । यथा

945 चित्रशालिकायां ।

माठरः । एका गदा विदिअ आअदा³ ।धरणी । अज्ज भण भण का गदा का आअदा⁴ ।माठरः । मम बडुस्स⁵ सीसवेअणा गदा वुमुक्खा आअदा⁶ ।गोचस्खलितं नामान्तरग्रहणम् । यथा रम्भानलकूबरे ।

950

नलः । प्रसीद मेने ऽहमुपारतो ऽस्मि ।

+

रम्भा । प्रसाद्यतां साहमपैमि⁸ रम्भा ।

नलः । अहो विधिमे पदसंनिधित्ते

करोति गोच[स्ख]⁹लिताभिश्छाम् ॥सहसैव शरीरमनपेक्ष्य कार्ये प्रवृत्तिः साहसं सहसा

Mālati. 5

जातम् । यथा श्मशानाङ्के मालतीदर्शनार्थं माधवस्य भूतेषु
महामांसविक्रयः ।¹ एहि सागरिके । अम्भन्तरं प्रविश्य वधं बन्धनं वा प्राप्नुहि ।² ms. क not clear.³ एका गता द्वितीयागता । ms. आगदा⁴ आर्य भण भण का गता कागता । ms. आगदा⁵ ms. बडुअम्म⁶ मम बटोः शीर्षवेदना गता । वुमुक्खागता ॥⁷ ms. om. avagraha.⁸ ms. तामाहमपमि⁹ Lacuna in ms.

भयं भीतिः । तत्रैव मालत्याः अघोरघण्टाङ्गीः । परचित्तो- Mālatī. 5
पलक्षिका बुद्धिर्धीः । यथा मुद्राराक्षसे तृतीये ऽङ्के ।

छतककलहं कृत्वा चाणक्ये निष्क्रान्ते ।

कञ्चुकी । दिव्या देव । इदानीं देवः संवृत्तः ।

Mudrā. 3,
p. 84. 14

चन्द्रगुप्तः । स्वगतम् । एवमस्मासु निगृह्यमाणेषु स्वकार्यसिद्धिकामः
सकामो भवत्वार्थं इति ।

मयेन दानवेन सुरांश्छलयितुं प्रयुक्तः कपटो माया ।
यथा सुग्रीवाङ्के सुग्रीवे मायाहनुमान् ।

क्रोधः क्रोपः । यथा प्रतिज्ञाभीमे ।

965

भीमः । आः शैलूषापसद इति ।

VenI. 1, p.
12

रुजः प्रहारादिप्रभवा वेदनाः । यथा शक्त्यङ्के लक्ष्मणः ।

चूडामणौ जीमूतवाहनः । लामकायने स एव । तत्र ते पीडां Nag. 5
नाटयन्ति । अन्ये ऽपि मनःक्षोभजननमनिमित्तदर्शनमपि
रुजापक्ष एव व्याचक्षते । यथा चारुदत्तः ।

970

शुष्कद्रुमगतो रौति आदित्याभिमुखं स्थितः ।

कथयत्यनिमित्तं मे वायसो ज्ञानपण्डितः ॥

कथान्तरे ऽनिरूप्यमाने यथाकार्यापेक्षितया संहरणं
तत्संवरणम् । यथानुतापे ।

चितामुखः । केण सा गर्भदासी जीआविदा ¹ ।

975

सूमायः । महती खल्वियं कथा पथि श्रोथसि ।

भ्रान्तिभ्रमः । यथा वेणीसंहारे । युधिष्ठिरस्य भीम एव VenI. 6, p.
199

दुर्योधनबुद्धिः ।

हेत्वधारणं हेतोर्मिथ्याकल्पना । यथाश्वत्थामाङ्के ।

दुर्योधनः । साध्वङ्गराज साधु । निपुणसुपमन्वितम् ।

VenI. 3, p.
88

दत्तामयः सो ऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।

VenI. 3, 28

सिन्धुराजमुपेक्षित नैवं चेत्कथमन्यथा ॥

¹ केन सा गर्भदासी जीवापिता । ms. केन, गर्भे

² ms. om. avagraha.

दूतः संदेशहरः । यथा दूताङ्गदे अङ्गदः ।

उपधिश्छलनम् । यथा युधिष्ठिरे चार्वाकस्य वचनम् ।

985 स्वप्नः निद्रायां चित्तगतार्थालापः । कीचकभीमे ।

एतां सतीमित्यादि ।

चित्रमालेख्याभिमतजनदर्शनोपायः । यथा नागानन्दे
द्वितीये ऽङ्के जीमूतवाहनः ।

Nāg. 2, 9

ग्रिया संनिहितैवेयं संकल्पास्थापिता पुरः ।

990

दृष्ट्वा दृष्ट्वा लिखाम्येनां यदि तत्को ऽत्र विस्मयः ॥

मदः सुरापानप्रभवो विकारः । यथा तमालवीथ्यङ्के ।

शेखरः । चेडा चेडा कामो चालेदि¹ ।

चेटः । मट्टके शुला² इति ।

संध्यन्तरप्रदेशः संधीनामन्तरे चाकाशपुरुषवचनानि

995 लेख्योक्त्या³ विधातव्याः । यदाह ।

लेख्योक्तिराकाशवचनमन्तरा संधिष्विति ।

9

पताकास्थानानि चत्वारि काव्यस्यालंकारभूतान्यपि निर्व-
हणसंधिवर्जं कार्याणि । पताकास्थानानि शोभाहेतूनि तत्र
पताकास्थानं सामान्येनोच्यते ।

N 19, 29

यत्रान्यस्मिंश्चिन्त्यमाने तल्लिङ्गो ऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ इति ॥

यथा दशरथाङ्के ।

दशरथः । रामस्य राज्ये चिन्त्यमाने भरतस्य राज्यं तल्लिङ्गजातमिति ।

विषादेनागन्तुकेन व्यभिचारिणा भावेन गृहीतः पठति ।

1005

रामो ऽपि गच्छतु वनमित्यादि ।

¹ चेट चेट कामश्चालयति । ms. कामश्चा°

² मट्ट सुरा ।

³ ms. क्तया

तत्र प्रथमम् ।

सहसैवार्थनिष्पत्तिर्गुणवत्युपकारतः ।

N 19, 30

तत्क्षणादेव समीहितस्यार्थस्य निष्पत्तिः । कुतः । उपका-
रतः । अभिवाञ्छनसिद्धिनिष्पादनतः । तत्पताकास्थानं
वेदितव्यम् । यथा जीमूतवाहनस्य परार्थे आत्मानं ददतः । 1010
शङ्खचूडेन न दत्तं वध्यचिह्नम् । तद्वाकुलस्य कञ्चुकिनानीय
मित्रावसुजनन्या प्रहितं रक्तवासोयुगं दत्तम् । यथा ।

वासोयुगमित्यादि ।

Näg. 4, 21

द्वितीयम् ।

वचः सातिशयं श्लिष्टं काव्यबन्धसमाश्रयम् ।

N 19, 31

वचो वचनम् । सातिशयं बह्वर्थसमाधानम् । श्लिष्टं
द्वर्थवाचकम् । काव्यबन्धसमाश्रयम् । प्रस्तुतस्य काव्यस्याश्रयम् ।
यथा वेण्यां सूत्रधारः ।

निर्वाणवैरदहना इत्यादि ।

Venī. 1, 7

तृतीयम् ।

1020

अर्थोपक्षेपणं यत्र लीनं सविनयं भवेत् ।

N 19, 32

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतमिति ।

यस्मिन्नर्थप्रकाशं लीनं सविनयम् । औद्धत्यमपास्य मग्नं
भवेत् । द्वर्थावभाषं श्लिष्टप्रत्युत्तरमिति । खण्डितानायकयो-
रुत्तरोत्तरमस्मिन्नुदाहरणमुपन्यस्यते । यथा ।

1025

कान्ते नाथ कुतो ऽस्मि किं प्रियतमे दूरं ममैतद्वचो
जातं ते ऽद्य किमन्यनाम विहितं यत्नेचितं जगन्नि ।
व्यक्तं ब्रूहि कृतं त्वयैव समयासङ्गो ऽपि दीपो ऽथ वा
यस्यस्यास्तु पतामि ते चरणयोः स्वस्थस्तु ते सुप्यतामिति ॥

सभया चौरिकया नायकेन सह व्यवहरमाणा सभया 1030
कथिता । अन्यच्च सभया परिषदा ।

चतुर्थम् ।

N 19, 33

अर्थो वचनविन्यासः सुस्निष्टः काव्ययोजितः ।

उपपत्त्या¹ संप्रयुक्तः । अर्थद्वयवाची । काव्ययोजनाक्षमः ।

1035 उपपत्तिमान् । यथा जानकीराघवे रामः सीतां प्रति ।

लङ्कासमृद्धिमापन्नः क्रीडारण्ये सपुष्पकः ।

कच्चिन्नोहितपत्रस्वामशोको ऽसौ हरिष्यतीति ॥

अस्य प्रयोगो मुखादिसंधिचतुष्टये क्वापि विधातव्यः ।

स्वप्नोद्भूतं नेपथ्याकाशवचनं लिखितान्यनन्तरसंधिषु कथ्यन्ते ।

1040 यथाश्चत्थामा ।

Venī. 3. p.
95

कथममानुषी वाक् ।

राघवाभ्युदये ।

अस्तु सौमित्रे पौलस्त्यवधावधिरयं शापः ।

लक्ष्मणः । कथं हरिपदसंचारी भगवान्मारुतो व्याहरति ।

10

1045 चतुर्वृत्तीति । चतस्रो वृत्तयो ऽस्मिन् । वृत्तिरिति । नेपथ्ये

गीतवादितरसभावाभिनवनृत्यजातीनां क्वापि विशेषे वर्तन-

मिति वृत्तिः कथिता । अथ वा विलासविन्यासक्रमो वृत्तिरिति ।

(N 20, 24) एता वृत्तयश्चतुर्वेदीसमाश्रयाः । यथाक्रमं च वाक्सत्त्वलीला-

व्यायामप्रधानाः । वाचिकं भारत्याम् । सात्त्विकं सात्त्वत्याम् ।

1050 आहार्यं कैशिक्याम् । आङ्गिकमारभट्याम् । नृत्यं भवति ।

तदेताभिश्चतुरवस्थानि रूपकाणि सिध्यन्ति । एताश्च नामतः

कथ्यन्ते । भारती । सात्त्वती । कैशिकी । आरभटी । तत्र

भारती कथ्यते ।

या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयुज्या
स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाठयुक्ता ।
स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयुक्ता
तां भारतीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥

N 20, 25

1055

भारती करुणाद्भुते ।

वीराद्भुतप्रहसनैरिह भारती स्यात्
सास्त्रत्यपीह गदिताद्भुतवीरराट्टैः ।
शृङ्गारहास्यकरुणैरपि कैशिकी स्याद्
दिष्टा भयानकयुतारभती सरौद्रा ॥

(N 20, 63-64)

1060

इत्याचार्यमतसदः सारः । पुनरयम् ।
रसान्सर्वानियं वृत्तिभारती व्याप्य तिष्ठति ।
विभूतिर्व्योमभूतस्य पदार्थान्सकलानिव ॥
नाममात्रसमुद्दिष्टाश्चतस्रो वृत्तयो मया ।
एकीभावस्तु सर्वासां भारत्यामेव दृश्यत इति ॥

1065

अस्या वृत्तेश्चत्वारो भेदा अङ्गत्वमागताः । प्ररोचना (N 20, 26)
आमुखं वीथी प्रहसनं तथा । तत्र ।

जयाभ्युदयमापन्ना मङ्गल्या विजयावहा ।
सर्वपापप्रशमनी पूर्वरङ्गे प्ररोचना ॥

N 20, 27

प्ररोचनायाः को ऽर्थः ।

प्रसिद्धार्थप्रदर्शनी प्ररोचनाभिधीयते ।

तद्यथा ।

अश्लोधिवारितरणे भयकातराख्या
लक्ष्म्या करे करतलेन दृढं धृतस्य ।

1075

सोत्कर्मघर्मपुलकोद्गमगद्गदोक्तिः

सत्त्वाश्रयो जयति को ऽपि हरेर्विकारः ॥

अन्ये त्वाहुः ।

1080

प्रस्तुतस्यैव काव्यस्य यन्निष्पन्नेन वस्तुना ।

कथनं सा प्ररोचना ॥

यथा नरकवधे ।

सृष्टं तत्क्रीडरूपं दनुजपतिवपुर्मेदरक्ताक्तदंष्ट्रं

दृष्ट्वा चासेन दूरं भुवमभयवचोव्याहते ऽपि प्रयान्तीम् ।

1085

मायाकृष्णः पयोधेः क्षणविधृतचतुर्बाहुचिह्नात्ममूर्तिः

स्वस्थामुत्थापयन्वा दिगुणभुजलतारोहरोमाक्षिताङ्गीम् ॥

मुखादिसंधीनामवतारायादौ प्ररोचना कार्या । नान्द्यपि
तत्रैव कर्तव्या । तदुक्तम् ।

नाटकादिषु रूपेषु पूर्वरङ्गसमाश्रयात् ।

1090

नान्दी नाम विधातव्या सर्वविघ्नप्रशान्तये ॥

का पुनरियं नाम । पूर्वरङ्गस्याङ्गम्¹ । यथाह बादरा-
यणः ।

यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।

तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥

1095

यदुच्यते नान्द्यन्ते सूत्रधार इति । प्रधानमङ्गं पूर्वरङ्गे
सूत्रधारप्रयोज्यदेवस्तुतिसमाश्रया आशीर्वचनात्मिका । द्वाद-
शपदा अष्टपदा वा² । पदमपि द्वयमत्र संमतम् । श्लोकस्य
पाद एव पदं तेषां मतेन श्लोकद्वयं श्लोकत्रयं वा विधातव्यम् ।
ये तु सुप्तिङां संज्ञाशब्दं पदमिच्छन्ति तेषां सुबन्ततिङन्तप-

¹ ms. ड्ङ्

² Cp. *Anargharāghava*, comm. p. 7 (Km. 5), where this passage is referred to
by Rucipati.

दैर्घादशभिरष्टाभिश्च एक एव श्लोकः कर्तव्यः । उभयमपि 1100
प्रसिद्धमेव । क एष सूत्रधारो नाम । आह शातकर्णिः ।

अनुष्ठानं प्रयोगस्य सूत्रं तद्वारयतीति सूत्रधारः ।
पूर्वरङ्गमात्रोपयोगी बहिःपात्रमित्यर्थः ।
अन्यस्त्वाह ।

क्रियाकारकयुक्तं वाक्यं पदमिति । 1105
यथाह भरतः ।

सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः । N 5, 98-104
नान्दी पदैर्घादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृताम् ॥

नमो ऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभं तथा ।
जितं सोमेन वै राज्ञा चारोग्यं गोभ्य एव च ॥ 1110
ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु हता ब्रह्मद्विषस्तथा ।

प्रशास्त्रिमां महाराजः पृथिवीं सहसागराम् ॥
राज्यं प्रवर्धतां चैव रङ्गस्याश समृद्धताम् ।
प्रेक्षाकर्तुर्महान्धर्मो भवतु ब्रह्मभाषितः ॥
काव्यकर्तुर्यशश्चापि नित्यमेव प्रवर्धताम् । 1115

इज्यया चानया नित्यं प्रीयन्तां सर्वदेवता ॥
¹नान्दीपदान्तरेषु च ह्येवं² सन्विति नित्यशः ।
वेदेतां सम्यगुक्ताभिर्वाग्भिस्तौ पारिपाश्चिकौ ॥
एवं नान्दी विधातव्या यथावल्लक्षणान्विता ।
नान्दीप्रयोगे च कृते प्रीतो भवति चन्द्रमाः ॥ 1120

¹ ms. adds इतिद्वादशसु before नान्दी

² ms. मेव, and + in marg. Cp. G.O.S. ed. 5, 114.

किं फलं स्याद्रसाधारत्वाच्चन्द्रमसस्तत्प्रीतिसुलभा रससंपत्तय
इति ।

N 5, 25

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात्प्रयुज्यते ।

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

1125

नान्दी पूर्वैरङ्गस्याङ्गं मुख्यतमम् । यथाह ।

(N 5, 9-16)

प्रत्याहारमार्जनागीतविधिब्रह्मयोगचारीमहाचारीप्ररोच-
नानान्दीजर्जरस्तुतिदिग्वन्दनादीनि द्वाविंशत्यङ्गानि वाद्यगी-
तनृत्यपूर्वकदेवस्तुतिशरीरस्य पूर्वैरङ्गस्येति ।

नान्दीप्ररोचने कथिते एव । जर्जरस्तुतिर्यथा ।

1130

ब्रह्मणाभिहितः शक्रः सुराधीशो ध्वजेन हि ।

जर्जरानकरोद्विमान्तेनोक्ता जर्जरस्तुतिः ॥

जर्जर इति शक्रध्वजस्य पूर्वाचार्यदर्शितः संज्ञाशब्दः ।
दिग्वन्दना यथा ।

गृह्णीत वन्दनां यूयमधिपाः ककुभां सुराः ।

1135

आसीदत महारागा रङ्गरक्षां विधत्त मे ॥

एषामङ्गानामन्ते सूत्रधारः कार्यमभिधत्त इति नान्द्यन्ते
सूत्रधारः । एतदेव नान्द्यन्तशब्दवाच्यं यदनन्तरं काव्यप्रस्ता-
वकप्रवेश इति कथं सूत्रधारप्रयोज्यत्वात्तेषां कुतः खल्वन्ते
सूत्रधारः स एव तेषां पाठकः स एव चान्त इति । सत्यं
1140 सूत्रधाराकृतिः स्थापको नामान्यः प्रविशति सो ऽयमन्ते
स्यात् । यथा ।

प्रयुक्तरङ्गान्निष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः ।

स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारगुणाकृतिः ॥

स्थापकस्य प्रवेशे तु कर्तव्यार्थानुगा ध्रुवा ।
 सुवाक्यमधुरैः श्लोकैर्नानाभावरसान्वितैः ॥ 1145
 प्रसाद्य रङ्गं विधिवत्कवेर्नामानुकीर्तयेत् ।
 प्रस्तावनां ततः कुर्यात्काव्यप्रस्तावनाश्रयात् ॥
 दिव्ये दिव्याश्रयो भूत्वा मानुषे मानुषाश्रयः ।
¹ दिव्यमानुषसंयोगे दिव्यो वा मानुषो ऽपि वा ॥
 मुखबीजार्थसदृशं नानामार्गसमाश्रयम् ¹ । 1150
 नानाविधैरुपश्लेषैः काव्योपश्लेषणं भवेत् ॥
 प्रस्ताव्यैवं विनिष्क्रामेत्काव्यप्रस्थापको द्विजः ॥

अयमत्रार्थः । उक्तानां पूर्वैरङ्गानामन्ते समाप्तौ स्थापको
 नाम सूत्रधारशब्देन वाच्यः । स च सुवाक्यमधुरैः श्लोकैरिति
 बहुवचनप्रयोगात् । पुष्पाञ्जलिप्रभृतिनानाभावरसान्विता- 1155
 उल्लोकानयमपि पठेदित्यर्थः । तत्र यदि पूर्ववदयमपि यथो-
 क्तव्याख्यया पठति न कश्चिद्दोषः । यस्तु भरतोपदिष्टः क्रमः
 स खलु मानुषां सभायां संकटतया नोपन्यस्तः । सुबन्त-
 तिङन्तैर्द्वादशपदी । यथा ।

अज्ञेयावधितथ्यमानतपसां सार्धं श्रिया दीर्घतां
 पुष्पत्यः स्मरधर्म्बिलोचनशिखिज्योतिःसनाभिलिषः ।
 इन्दुयन्त्रनहमशृङ्खललताः प्रेङ्खद्विद्यद्वाहिनी-
 स्रोतःशीकरकुन्दकुङ्कुलभृतः शम्भोर्जटाः पान्तु वः ॥

1160

अष्टपदी यथा ।

जयति सितविलोलव्यालयञ्चोपवीती ³
 घनकपिलजटान्तर्धान्तगङ्गाजलौघः ।
 अविदितमृगचिह्नमिन्दुलेखां दधानः
 परिणतशिखिकण्डश्यामकण्डः पिनाकी ॥

1165

¹ N om. by homoioteleuton. Cp. G.O.S. ed. 5, 178-9.

² gl. in marg. दाहकर्तुं

³ ms. ञ्वी । ती

जयति गजराजवदनो यदंघ्रा राजते सुधांशुसमा ।

1170

अर्धोपभुक्तसंमितपरतरभागा मृणालीव ॥

यत्र तु श्लोकैस्त्रिभिर्द्वाभ्यां [वा] प्रयोगस्तत्र प्रथमं भारतीं
वृत्तिमाश्रित्य पुष्पाञ्जलिना कर्तव्यः । पुष्पाञ्जलिरयं विघ्नं
शमयति रङ्गशोभां जनयति च । अपरश्लोको यथावृत्ति यथा-
+ रुचि¹ । तेषु तथा यत्नः कर्तव्यो यथा प्रस्तुतार्थानुरोधो ऽपि
1175 स्यात् । तत्र सूत्रधारविषये । कर्तव्यं चामुखं प्रस्तावना चास्यैव
नामान्तरम् । आमुखमेतदुत्पाद्यवस्तुसूचनास्वरूपालापः । स
च संधेर्मुखस्यादितः कार्यः । तद्यथा ।

N 20, 28-
29

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

1180

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैर्वीथ्यङ्गैरन्यथापि वा ।

आमुखं तच्च विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा ॥

अन्यस्तु ।

अन्योपदेशेन कथानुकथाभ्यामेककः सानुगो वा सूत्र-
धारः कुर्यादामुखमिति ।

1185

अन्तर्नेपथ्यमात्रोक्तिश्रुतिस्मरणदर्शनेः ।

² स्वरङ्गैश्चापि वीथ्यङ्गैः प्रकुर्यादामुखं बुधः ॥

(N 20, 30)

अस्याङ्गानि । उद्घात्यकावलगतके द्वे वीथ्याः । कथोद्घा-
तप्रयोगातिशयप्रवर्तकाः । अस्यैवाङ्गानि त्रीणि । एवं पञ्चा-
ङ्गानि । उद्घात्यकस्यायमर्थः । पदान्यनवगतार्थानि प्रश्नेनाव-
1190 गतार्थैः पदेः प्रतिपादयति यत्तदुच्यते । यथा ।

¹ ms. no punctuation before तेषु

² ms. स्वरङ्गैर्वीथ्यङ्गैर्वा and om. प्र. Cp. Arthady. 13. 7, where the line is attributed to Mātrgupta.

नाटकं कैर्गुणैः श्लाघ्यं ये हरन्ति सतां मनः ।

क्व तेषां दृष्टमुत्थानं रत्नकोशकृताविति ॥

अवलगितकं पात्रसंसूचनार्थं यदालपनं तद्दृष्टव्यम् । यथा ।

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

Śak. 1, 5

दुष्यन्त इव राजेन्द्रः सारङ्गेणातिरंहसा ॥

1195

कथोद्घातः । यत्र सूत्रधारस्य वाक्यं वाक्यार्थं वा गृहीत्वा (N 20, 32)

पात्रं प्रविशति । तद्यथा यौगन्धरायणः । रत्नावल्यामेवमेतत् ।

द्वीपादन्यस्त्रादित्यादि ।

Ratn. 1, p. 13

वाक्यार्थम् । प्रतिज्ञाभीमे भीमः ।

आः शैलूषापसदेत्यादि ।

Venī. 1, p. 12

प्रयोगे तु प्रयोगं तु सूत्रधारः प्रयोजयेत् ।

N 20, 33

ततश्च प्रविशेत्पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ॥

यथा स्वप्नवासवदत्ते नेपथ्ये सूत्रधारः¹ उत्सारणां श्रुत्वा पठति ।

अथे कथं तपोवने ऽप्युत्सारणा । (विलोक्य) कथं मन्त्री यौगन्धरा- 1205

यणः¹ वत्सराजस्य राज्यप्रत्यानयनं कर्तुंकामः पद्मावतीयजने-
नोत्सार्यते ।

इत्युत्सारणाशब्दो ऽत्र पूर्वकप्रयोगमुत्सार्य नाटकार्यसूचक
इति प्रयोगातिशयः ।

पूर्वप्रयोगमुद्घाट्य कथोद्घातादिविषयः ।

1210

उत्सारणाप्रयोगश्च अङ्कोपक्षेपलक्षणः ॥

स खल्वतिशेते ।

प्रवर्तकः ।

कालकृत्यं यदाश्रित्य सूत्रधारः प्रवर्तते ।

N 20, 34

तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तु प्रवर्तकः ॥

1215

यथा शर्मिष्ठा[परि]णये ।

नटी । कदरं उदुं संमस्तिञ्च गाहस्तम्³ ।

नटः । नन्विमं वसन्तमाश्रित्य गीयताम् ।

नटी । अलं एदिणा विरहिजनसन्तापकारिणा । वरं अलं⁴ समस्तिञ्च गाहस्तम्⁵ ।

1220

अत्र वसन्तावताररुचिं⁶ दर्शयन्त्या अनया शर्मिष्ठाया
अवस्था प्रवर्तिता । अन्ये तुल्यकार्यप्रवर्तकमेव प्रवर्तकमि-
च्छन्ति । यथा गुरोर्विधातुं शुश्रूषामित्यादि । यथा ।

सांयाचिकैः सह समुद्रगमनमेव साधयामि ।

1225

यथा ।

विश्वामित्रमुनिर्द्यया रघुपतिः सीताविवाहं प्रति

व्यायात्मा यतते तथा वयसमी यत्नं विधास्यामहे इत्यादि ।

वीथ्यङ्गैरिति निर्देशान्नालिकापि कार्या । यथा वासवदत्ता-
हरणं सूचयन्सूत्रधारः ।

1230

हस्ते कर्णस्य का शक्तिः [क्व]⁷ समध्यगतो ऽस्ति कः ।

परैः किमधितिष्ठन्तो न वाच्याः शस्त्रिणो हताः ॥

इत्यामुखविधिः । भारतीवृत्तिरियं वैदर्भगौडीयपाञ्चालरी-
तीनां तिसृणामङ्गं बोद्धव्या ॥

N 20, 88

या सास्वतेनेह गुणेन युक्ता

1235

त्यागेन शौर्येण समन्विता च ।

हर्षोत्तरा संहतशोकभारा

सा सास्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥

¹ ms. अमि०

² ms. सं

³ कतरमृतुं समाश्रित्य गास्यामि

⁴ ms. सं

⁵ अलभेतेन विरहिजनसन्तापकारिणा । वरमन्यं समाश्रित्य गास्यामि ।

⁶ ms. वसन्तवातावरुचिं

⁷ Lacuna in ms, see l. 2939.

सास्त्रता गुणा गुरुशुश्रूषादिसङ्गतयः ।

यथा रामो ऽजहाद्राज्यं पितुर्भक्त्या क्रमागतम् ।
वने ऽपि न्यवसद्वृष्टश्चतुर्दशसमा अपि ॥

1240

त्यागे यथा ।

वध्यो मे हन्तु मां पार्थः पृथे सार्थास्तु ते ऽर्थना ।
इत्यदात्कवचं तस्यै कर्णः स्वप्राणनिःसृहः ॥

शौर्ये यथा ।

एष कृष्णाकचाकर्षी प्राप्नो दुःशासनो मया ।
पातु कश्चित्क्षणं तिष्ठाम्येहि कृष्णे हतो रिपुः ॥

1245

हर्षोत्तरेति ।

आः किं शोचाम्यहं स्त्रीव हतान्वन्धून्द्शननः ।
दृशो मुक्ताश्रु वीक्ष्यध्वं निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥

सैव रौद्रे ऽपि । राघवाभ्युदये रावणं प्रति जटायुः ।

1250

अवनिरविरथान्तःप्रस्थितैकैकचञ्चू-
पुटकुहरविलोलब्यालकल्याग्रजिह्वः ।
अरुणरुचिरतिर्यग्बर्तितदृग्मैरवास्यः
कवलयतु भवन्तं क्रोधदीप्तो जटायुः ॥

अद्भुते यथा कुम्भाङ्के ।

1255

रावणः । अहो लाघवं वानरस्य ।
सीता । हृदास परक्लमं ति किं ए भणसि² ।

अल्पकरुणा यथा ।

विवृद्धात्माप्यगाधो ऽपि दुरन्तो ऽपि महानपि ।
वाडवेनेह जलधिः शोकः क्रोधेन पीयते ॥

1260

स्वल्पशृङ्गारो यथा ।

प्रिये तावन्न नेत्राभ्यां पास्याम्यद्य तवाननम् ।
न दृशो यावदश्रूणि वमन्ति रिपुयोषिताम् ॥

परस्पराधर्षणकृता यथा कर्णः ।

जात्या तावद्वध्यो ऽसि चरणं त्विममुद्यतम् ।
अनेन लूनं खड्गेन पतितं वीक्षसे क्षितौ ॥

1265

यथा च शर्मिष्ठा ।

तवैष न्यस्यति वामः पादः शिरसि धार्यताम् ।

अन्यः पठति ।

1270

उद्धरैनं पुनः कृतं पतितं वेत्स्यसि चितौ ॥

अत एव भरतः ।

N 20, 40

वीराङ्गतुरौद्रसा विज्ञेया¹ स्वल्पकरुणशृङ्गारा² ।

उद्धतपुरुषप्राया¹ परस्पराधर्षणकृता चेति ॥

(N 20, 41)

अस्याश्चत्वारो भेदाः । उत्थापकः । परिवर्तकः । संलापः ।

1275 साङ्गान्यश्चेति ।

N 20, 42

उत्थास्यान्ययमहं त्वं [तावद्] दर्शयाम्नः शक्तिम् ।

अरेरे प्रहरस्व पञ्चामक्षे शक्तिमित्यादि ॥

N 20, 42

संघर्षा[दा]श्चयाद्यापि प्राज्ञैरुत्थापको मतः ॥

योगक्षेमावहं कर्म प्रारब्धं वीक्ष्य निष्फलम् ।

1280

परावृत्त्यारभेतान्यद्भवेत्स परिवर्तकः ॥

भेदः साम च दानं च त्रयं निष्फलतां गतम् ।

उद्धरेद्दण्डमास्थाय यत्स्यात्तत्परिवर्तकम् ॥

यथा राघवाभ्युदये कूटसंधिना सामदाने निष्फलीभूते

रावणः स्वरूपमास्थाय दुरात्मलक्ष्मण तिष्ठ तिष्ठेत्यादि व्या-

1285 हतवान् । अन्ये तु प्रकृतस्य कार्यस्य दैववशादन्यथैव परिपाकः

स परिवर्तकः । यथा वारि प्रविश्य कार्यमिच्छन्नेव दुर्योधनो

भीमस्य वचः श्रुत्वा क्रोधादुत्थितः ।

(N 20, 44)

साधर्षजो निराधर्षजो द्विविधः संलापो न्यक्कारकारी च ।

यथा ।

1290

दुरात्मन्तिष्ठ तिष्ठ क्व गमिष्यसि ।

अयं न भवसि । त्वद्धाद्वैरस्थानं गमिष्यामीत्यादि ।

निराधर्षजो यथा ।

त्वया सह मयाधीतं श्रुतं चेति ।

अन्यस्त्वाह ।

नाधीतं न श्रुतं सार्धं त्वया सह मया क्वचित् ।

1295

इत्यधिचिप्रवान्वाक्यमेको¹ ऽन्यस्य चमाद्युत इति ॥

साङ्गात्य उच्यते ।

मन्त्रार्थकार्यसंसक्तो दोषाद्वैवस्य चात्मनः ।

N 20, 45

सङ्गातभेदजननः साङ्गात्यः कूट उच्यते ॥

लावण[क]दाहे वासवदत्ताया मरणं साधितम् । राघवा- 1300
भ्युदये रामं वञ्चयितुं रावणेन कूटसंधौ जालिनी नाम राक्षसी
सीताकृतेति । सात्त्वती वृत्तिरियं पाञ्चाल्या अङ्गं बोद्धव्येति ।

कैशिकी ।

शृङ्गाराभिनयोद्भासिपाठ्यमाल्यविभूषणा ।

(N 20, 47)

नृत्यवादिचगीताढ्या कामसंभोगलक्षणा ॥

1305

सुकुमारकाव्यबन्धामुज्ज्वलवस्त्राभरणावेषां च ।

कामोपचारबहुलां भाषन्ते कैशिकीं कवयः ॥

अस्याश्चत्वारो भेदाः । नर्म नर्मस्फोटो नर्मगर्भः नर्म- (N 20, 48)

स्फुञ्जश्च ॥

परापवादैः परुषैरश्लीलैश्च विवर्जितम् ।

1310

शुद्धमन्तर्गताकूतं नर्म स्याच्छृङ्गगर्भकम् ॥

उपस्थापितशृङ्गारं हास्यप्रवचनप्रायं नर्म वर्णयन्त्याचा- (N 20, 49)

र्याः ।

आबद्धगीतरभसाः कर्णोत्तंसितपल्लवाः ।

कामोत्सवे विलासिन्यः क्रीडन्त्यव पुरे पुरे ॥

1315

अन्तर्गताकृतं यथा ।

Kāvya-
darśa 2. 10

कलक्वणितगर्भेण कण्ठिनाघूर्णितेक्ष्णः ।

पश्च पारावतः कान्तामालिङ्ग्य परिचुम्बति ॥¹

छद्मगर्भं यथा ।

1320

इयं नाम गता कान्ता हृदयात्क्व गमिष्यति ।

निवद्धा सहजस्नेहवज्रलेपेन यत्र मे ॥

हास्यप्रवचनप्रायं यथा ।

वरमशोकतर्ब्वकुलो वरो

न पुनरस्मि वरस्तव सुभ्रुवः ।

1325

भजति पादलताहृतिमेककाः

पिबति वक्त्रसुरां च³ तथा परः ॥

इत्युक्तिभिः कान्तां हासयन्कोपं त्याजयति । अन्ये पुनराहुः ।

हासेच्छाभयभेदेन नर्मात्र त्रिविधं भवेत् ।

शृङ्गारोद्दीपनो यः स्यात्परिहासः सविभ्रमः ।

1330

स्त्रीपुंसयोस्तु नर्मेतद्वास्यभेदव्यवस्थितम् ॥

संताड्य कुसुमैश्छन्नापीच्छयागत्य दर्शनम् ।

प्रियस्य नायिका याति यत्तदिच्छाश्रयं भवेत् ॥

भयाश्रयं यथा ।

1335

मेघोद्गच्छ पुनर्गर्जं पुनर्विकिरं विद्युतम् ।

स्निग्धो ऽहं यद्भयं यान्त्वा क्रुद्धयाप्यर्थनां विना ॥

नर्मस्फोटो यथा । गुप्तेन काचिद्भवहरन्ती नायिकयागत्य

प्राप्ता । अकिञ्चित्कुर्वाणेव तूष्णीं स्थिते नायके शङ्काभयपरा

लज्जार्ता यत्र कन्या भवति स नर्मस्फोटः । नर्मगर्भो यथा ।

यत्र प्रच्छाद्यात्मनो रूपं तत्कार्यनिष्पत्तये स्वीयते । स नर्मगर्भ

1340

उच्यते । वत्सराजसुतो नरवाहनः प्रभावतीवेषमास्थाय प्राप्तो

मदनमञ्जुकाम् । नर्मस्फञ्जो यथा ।

नवसंगमसंभोगो यत्र जायेत सुभ्रुवः ।

N 20, 51

नर्मस्यञ्जो ह्यसौ ज्ञेयस्त्ववसानभयानकः ॥

यथा राजा सहदेव्या प्राप्तो ऽन्तःपुरयोषिता ।

द्वयोरप्यनयोः कष्टं प्राप्तं कृच्छ्रात्समापितमिति ॥

1345

कैशिकीवृत्तिरियं वैदर्भ्या अङ्गं बोद्धव्यम् ।

आरभटी ।

समुद्धतप्रायगुणा वीररौद्राद्भुतात्मिका ।

(N 20, 55)

कपटानृतदम्भेषु वञ्चनास्कन्दयोः स्थिता ॥

युद्धनियुद्धेन्द्रजालमायाछेदनप्लुतादिभिरारभटी ज्ञेया । क- (N 20, 56)

पटे यथा लाव[ण]कदाहे वासवदत्ताया मरणम् । अनृते

यथा द्रोणवधे । अश्वत्थामा हतो हस्तीति । प्लुते । मारुतेः

समुद्रलङ्घनम् । रामायणे लङ्कास्कन्दनमास्कन्दः । अथ वा ।

अङ्गदेन मन्दोदरीकेशकर्षणम् । युद्धं रामरावणयोः । नियुद्धं

वालिमुग्रीवयोरित्यादि ।

1355

अस्याश्चत्वारो भेदाः । यथा संक्षिप्तकम् । अवपातः । (N 20, 57)

वस्तूत्थापनम् । संफेड इति । संक्षिप्तकं यथा ।

संक्षिप्तवस्तुविषयः प्रयोगाश्रितशिल्पवान् ।

(N 20, 58)

बहुपुस्तोत्थानकृतैर्वैधैः संक्षिप्तको मतः ॥

नाट्ये यानि रथचर्मवर्मध्वजादीनि क्रियन्ते तानि पुस्त 1360
इति कीर्तितानि ।

यथा नारदेन शिल्पमादर्श्य नरकः क्षयं नीतः । यथा
सहस्रमायेन कन्या मायावती कृता ॥

अन्ये पुनरन्यथैव संक्षिप्तकमिच्छन्ति ।

1365

पूर्वनायकनाशेनापरनायकसंभवः संक्षिप्तकः ॥

यथा रामेण रावणमपनीय विभीषणस्य राज्ये कृतमभि-
षेचनम् ॥

(N 20, 59)

अवपातः । भयहर्षविद्रवसंभ्रमाणां क्षिप्रप्रवेशनिर्याण-
मवपातं विदुर्बुधाः । यथा भार्गवेण युद्धाय रामे आहूयमाने

1370

वृद्धस्य दशरथस्य मुहुः प्रविशतो निर्गच्छतश्च ससंभ्रमं सभयं
सद्रवं चेष्टितमासीत् । सर्वथा विक्लवस्य चेष्टितमवपातः ।

(N 20, 60)

वस्तूत्थापनम् । यथा शम्बरकामदेवयोः संग्रामे । किं
स्यादत्र शिशोः कामस्येति हरेः क्रोधः सीरिणः संभ्रमः
शोको यादवानां भयं वसुदेवस्य । नानारसयुक्तं बन्धूनां चेष्टितं

1375

वस्तूत्थापनमित्यर्थः । तद्यथा ।

संप्राप्ते भृगुनन्दने हरधनुर्मङ्गापराधे पुरः

काकुत्स्थे च पराभवं न सहति प्रारब्धयुद्धोत्सवे ।

उत्क्रुद्धो जनकः शुचं दशरथः प्राप्तो वसिष्ठादयः

संभ्रान्ताः पतिता भयेन च मुवा सख्या धृता मैथिलीति ॥

(N 20, 61)

संफेटी यथा । वीररौद्राद्भुतप्रायैर्युक्तः संभ्रममयः । युद्ध-
नियुद्धबहुलः कपटमयः । शस्त्रप्रपातविषमः । यथा समुद्र-
मथने देवासुराणाम् ॥ यथा च ।

बाहुयुद्धैरस्त्रयुद्धैः कपटैर्वज्रविस्तरैः ।

घोरमत्यन्तमभवद्युद्धं वृत्रमहेन्द्रयोरिति ॥

1385

आरभटीवृत्तिरियं गौडवृत्तेरङ्गम् ॥

(N 20, 62)

एता वृत्तयो भरतेन खलु नाट्यस्य मातरः कथिताः ।

एतास्वेव च निर्यातं नाट्यं हरति मानसम् ।

काव्यमप्याभिराकीर्णं सतां भवति रञ्जनम् ॥

रीतीनां विभागः काव्यमीमांसायां दर्शयितव्य इह तु
ग्रन्थविस्तरभयान्नोदीरितो ऽस्माभिः ।

1390

आसां भेदचतुष्टयेष्वेकैकमभिवाञ्छितम् ।

प्रयोगे कविभिः कार्यं कृत्स्नमेकत्र दुर्लभमिति ॥

11

एतास्वेव वृत्तिषु नाटकादौ नायकस्याष्टौ महागुणाः
प्रदर्शयन्ते । तद्यथाचार्यः ।

शोभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गाम्भीर्यमेव च ।

N 22, 31

ललितौदार्यतेजांसि सत्त्वभेदास्तु पौरुषाः ॥

इत्यष्टौ महागुणाः पुरुषाणां ते नायके दर्शयितव्याः । तत्र
शोभा । युधि श्रूरत्वम् । कार्यदक्षता । गुणानुरागः । लोके (N 22, 32)
साधुवृत्तम् । सत्यवादिता । एषां समुदयः शोभा । यथा ।

भूपतिः शोभते वेषैः क्लीबपक्षो ऽयमुज्झताम् ।

1400

प्रतापो ऽस्य जगद्धापी शोभा पूष्ण इवातपः ॥

विलासः । धीरदृष्टिः । गतिः गोवृषभाञ्जिता । मधुरा (N 22, 33)
वाक् । स्मितपूर्वं भाषणम् । शुभाकृतिः । संपद्विपदोः समता ।
एषां समुदयो विलासः । यथा ।

सुधासोदरवाचस्ते स्मितपूर्वकभाषिणः ।

1405

को नामार्थी न तुष्टः स्यादलं तावद्वनागमैः ॥

माधुर्यं विप्रिये ऽप्यनुद्वेगः । यथा ।

(N 22, 34)

अपराधिन्यपि जने साधुः साध्वैव वर्तते ।

केतारमपि गन्धेन वासयत्येव चन्दनः ॥

स्थैर्यं धैर्यवत् । धर्मार्थकामव्यवसायादचलनम् । अतिजि- (N 22, 35)

तकाशित्वम् । सदा मानशौर्याभ्यामवस्थानम् । अदीनं चेष्टितं
च । यथा ।

संपत्स्वापत्सु तुल्यात्मा रामो धैर्यकुलाचलः ।

विकारैः कैश्चनान्निप्रो वेदार्थ इव हेतुभिः ॥

(N 22, 36)

गाम्भीर्यम् । हर्षशोकभयक्रोधा लब्धावकाशा अपि यत्र न
विकारकारिणो भवन्ति तन्नाम्भीर्यम् ।

आकर्ण्योपहृतां सीतां रावणेन रघूद्वहः ।

न रुरोद न चुक्रोध लक्ष्मणं प्रैचतादरात् ॥

(N 22, 37)

ललितं मधुरा वाग्वेषः शृङ्गारी चेष्टितं साधु साधूनां

1420 सदासंगमवाञ्छा । यथा ।

स तिष्ठति सदा धीमाञ्छास्त्रचिन्तासुधारसैः ।

स्वबिम्बैरिव भित्तिस्थैः पण्डितैः परिवारितः ॥

औदार्यम् ।

N 22, 38

दानमभ्युपपत्तिश्च सर्वदाप्रियभाषणम् ।

1425

स्वजने ऽन्यजने यत्र न प्रेम कृतकं भवेत् ॥

औदार्यं यथा ।

परात्मीयविभागो ऽयं मोहः क्षिप्ताख्यपण्डितम् ।

प्रीतिः सर्वत्र धीरस्य ज्योत्स्नेवास्ते सुधानिधेः ॥

(N 22, 39)

तेजः । अधिक्षेपापमानप्रत्यवायदर्शनैः परैरुच्यमानस्या-

1430 रब्धादनिवर्तनं तेजः । यथा राघवाभ्युदये रामः ।

आज्ञासु ते चिदशनाथ दशाननस्य

संधौ विदेहदुहितुश्च समागमे ऽस्मिन् ।

प्रत्याशयान्तिकगतस्य विभीषणस्य

लङ्कां प्रदाय न विना धृतिमेति रामः ॥

(N 22, 41)

पञ्चाभिनया भवन्ति । यथा वाक्यं सूचा अङ्कुरः शाखा
निवृत्यङ्कुरश्चेति ।

नायकस्य यद्युद्धसंप्रहारादिवर्णना स वाक्याभिनयः । (N 22, 42)

यथा ।

इयं श्रीर्यत्कृते सिन्धुं मथ्यतो ऽभूदुरस्तव ।

मन्दरोपान्तसंघर्षनुव्यत्वक्कालदन्तुरम् ॥

1440

सूचाभिनयो यथा ।

पूर्वसंसूचितानर्थान्प्रतिपादयितुं पुनः ।

(N 22, 43)

प्रयुज्यते हि यद्वाक्यं सा सूचा कथ्यते बुधैः ॥

यथा ।

द्रष्टुं तामुत्सुकं चक्षुः श्रवः श्रोतुं च तन्निरः ।

1445

चेतश्चिरोषितं तस्यां प्रभुरस्मि न चात्मनः ॥

अङ्कुराभिनयो यथा ।

वाक्यैरन्योपदिष्टैर्यत्कथ्यते हृदयस्थितम् ।

(N 22, 44)

यथावद्दर्शनायोग्यं सो ऽङ्कुराभिनयः स्मृतः ॥

यथा ।

1450

दष्टाधरेव धूत्वाना पाणिवन्नवपल्लवम् ।

समृङ्गालापसीत्कारा चुम्ब्यते मरुता लता ॥

शाखाभिनयः । हस्तपादप्रभृतिभिः । यथा ।

(N 22, 45)

पादास्फालस्वलङ्गुमि वेल्लहोर्वल्लिखद्भिक्षु ।

जटाक्षिप्रबुधः पायाच्छोक्ताण्डवडम्बरम् ॥

1455

यथा ।

ऊर्ध्वाधःप्रेरितैकैकपादस्फारीभवत्तनुम् ।

वन्दे त्रिविक्रमाक्रान्तभूर्भुवःस्वस्त्रयं हरिम् ॥

निवृत्यङ्कुरो यथा ।

यत्रान्येन प्रयुक्तं तु करोत्यन्यश्च कश्चन ।

(N 22, 48)

पूर्वानुभूतसंवादं स निवृत्यङ्कुरो भवेत् ॥

उन्नमन्मञ्जरीकोटी तर्जन्या कुपितेव सा ।

लता मां तर्जयत्येषा स्फुरिताधरपल्लवेति ॥

अथ लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तद्यथा ।

1465

षट्त्रिंशत्लक्षणोपेतं नाटकं नाट्यसिद्धिमधिरोहति
यथा लक्षणैरुपेतो राजा राज्यश्चियमिति ।

तद्यथा ।

1470

लक्षणैर्बहुविशेषहेतुभि-
र्नाटकं व्रजति नाट्यसंपदम् ।
सद्गुणैरिव शुभानुबन्धिभि-
श्चक्रवर्तिपदवीं महीपतिः ॥

तान्यमूनि लक्षणानि नामत एवाह भरताचार्यः ।

Nā. 17, 1-5
(N 16, 1-8)

भूषणाक्षरसंघातः शोभोदाहरणं तथा ।

1475

हेतुसंशयदृष्टान्ताः तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥

प्राप्तिरप्यभिप्रायश्च निदर्शनं निरुक्तकम् ।

सिद्धिर्विशेषणं चैव गुणातिपातातिशयौ¹ ॥

दिष्टं तथोपदिष्टं च विचारो ऽथ विपर्ययः ।

भंशश्चानुनयो माला दाक्षिण्यं गर्हणं तथा ॥

1480

अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च पृच्छा सारूप्यमेव च ।

मनोरथश्च लेशश्च संक्षेपो गुणकीर्तनम् ॥

ज्ञेया² ह्यनुक्तसिद्धिश्च प्रियं वचनमेव च ।

तत्र भूषणम् । आह कात्यायनः । सौन्दर्यमलंकारः ।

शब्दार्थयोः सुन्दरत्वं नामालंकारः । शोभाकरो धर्म इत्यर्थः ।

तथाह दाडी ।

काव्यशोभाकरान्धर्मानलंकारान्प्रचक्षते ।

Kāvya-
darśa 2. 1

ते चाद्यापि विकल्पन्ते कस्तान्कात्स्न्येन वक्ष्यतीति ॥

स्वभावाख्यानोपमानादयश्चतुस्त्रिंशदलंकाराः । ये च श-
ब्दस्य चार्थस्य च दश गुणाः कीर्तिताः ।

(Kāvya-
darśa 2.
4-7)

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

(N 16, 92
= Nā 17,
87)

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः¹ ॥

1490

तत्र श्लेषः अस्पृष्टशैथिल्यम् । शिथिलमल्पप्राणाक्षर-
योगः । प्रसादः प्रसिद्धार्थः प्रसादवत् । समता चतुष्पद्यां
समानवर्णविन्यासजन्माबन्धः । माधुर्यं वाग्वस्तुनो रसवद-
ग्राम्यत्वं सानुप्रासत्वम् । सुकुमारता अनिष्टुराक्षरप्रायम् । (N 16, 100)
अर्थव्यक्तिरनेयार्थत्वम् । उदारत्वं यदुक्तौ गुणोत्कर्षः ।

1495

ओजः समासभूयस्त्वं तद्धि गद्यस्य जीवितम् ।

(N 16, 99)

यद्यप्याख्यायिकास्वेव दाक्षिणात्याः प्रयुज्यते ॥

कान्तिलौकिकार्थाविरोधेन वर्णना । समाधिः अन्यधर्म-
स्यान्यत्र सम्यगारोपणम् । तदेतैर्

अलंकारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलंकृतम् ।

N 16, 5

भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद्भूषणमिति स्मृतम् ॥

अत्रोदाह्रियते ।

आचिपन्थरविन्दानि मुग्धे³ तव मुखत्रियम् ।

कोशदण्डसमयाणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥

एवंविधं भूषणोदाहरणम् ।

1505

¹ These are defined N 16, 93-103, Nā. 17, 88-97, but the definitions differ from ours, and the texts of N and Nā. vary considerably. Cp. S 614.

² ms. स्ति

³ ms. खे

यथा ।

भीमः । यतो दुर्योधनकलत्रं हीत्वादि ।

(VenI. 1,
p. 24 ?)

काष्ठं तन्तुः फलं वीणा सा वदेदप्यचेतना ।

त्वं किमेभिश्चपलैर्मै न किञ्चिद्वदसि प्रिये ॥

+

दृष्ट्वावयवं किञ्चिज्ज्ञावो यत्रानुमीयते ।

N 16, 33

प्राप्तिं नाम विजानीयालक्षणं तद्वथोच्यते ॥

आक्षिपन्तीव चपलैर्दूमाः पल्लवपाणिभिः ।

मधुरैरन्यपुष्पानां व्याहरन्तीव च स्वनैः ॥

अभूतपूर्वो यो ह्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः ।

1540

लोकस्य हृदयग्राही सो ऽभिप्राय इति स्मृतः ॥

यथा ।

वापीं सृज सुधारश्मिं तल्लक्ष्मोत्पलकाननम् ।

स्नातस्तत्र विमोक्ष्यामि तापं किं मे जलार्द्रया ॥

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तितम् ।

Nā. 17, 13

परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निर्दर्शनमुच्यते ॥

यथा ।

चात्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुवधे बुधाः ।

किं न वालिनि रामेण मुक्तो बाणः पराङ्मुखे ॥

निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये ।

Nā. 17, 14
(N 16, 18)

पदस्य वा तथाभूतं निरुक्तमिति निर्दिशेत् ॥

पदे यथा ।

चत्रियः संमतो राजन्यो वै चाणकरः सताम् ।

चतोत्तायत इत्येष चत्रियो हि निरुच्यते ॥

यथा ।

1555

याति लाघवमर्थीति मिथ्या व्याचष्टिरि बुधाः ।

सममर्थेन लब्धेन यात्यसौ गौरवं त्वपि ॥

बहूनां तु प्रधानानां नाम यत्रानुवर्ण्यते ।

N 16, 18 -
Nā. 17, 15

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं सा सिद्धिरिति गीयते ॥

1560 यथा ।

यत्स्थिर्यं कूर्मराजस्य यच्च शेषस्य विक्रमः ।
पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तत्स्थितम् ॥

N 16, 11 =
Na. 17, 16

सिद्धान्वहून्प्रधानार्थानुक्ता यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्तं वचनं ज्ञेयं तद्धि विशेषणम् ॥

1565 यथा ।

तृष्णापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।
हृदः पद्माकरः किं तु बुधस्त्वं स जडाशयः ॥

Na. 17, 17

गुणाभिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः ।
गुणातिपातस्य बुधैर्निष्ठुरालापकृद्भवेत् ॥

1570 यथा जानकीराघवे षष्ठाङ्के रामः ।

जातस्य दूहिणान्वयादधिगतज्ञेयस्य लोकत्रयी-
चासोत्पादिवपुर्धरस्य हरतः को ऽयं दशास्योचितः ।
दूरस्थे मयि लक्ष्मणे प्रचलिते कुचापि शून्ये वने
वैदेहीहरणे प्ररूढकपटप्रौढक्रमो विक्रमः ॥

1575 यथा वा ।

रागैकाभिजनो ऽधरः कचभरः कृष्णो विलोमालिङ्गं
वाचो नार्जवभूमयः कुचयुगं स्तब्धं दुराढ्यादपि ।
एभिर्दृष्टतरैर्वृतासि यदि तत्को विस्मयः कल्प्यतां
युक्तस्ते ऽनपराधकारिणि मयि क्रूरो ऽवहेलक्रमः ॥

Na. 17, 18
(N 16, 14)

बहून्गुणांश्चिन्तयित्वा सामान्यजनसंभवान् ।
विशेषः कीर्त्यते यस्तु ज्ञेयः सो ऽतिशयो बुधैः ॥

यथा ।

हरन्तु हृदयं नाम लीलाः कामं मृगीदृशाम् ।
चासोत्कम्पकृतस्त्विकः को ऽप्याक्षेपमहोत्सवः ॥

1585 यथा च ।

तामुद्दिश्य मृगीदृशं तरुणिमसूर्जन्मनोञ्जाकृतिं
जातैवं तरुणे जने ऽद्य विविधावस्थान्तरं यास्यति ।
दत्तेर्थाभ्युदयो रतेः स जनिता धैर्यं सहायि मधौ
स्वस्मिन्नेव शरः पतिष्यति निजः शङ्के मनोजन्मन इति ॥

रूपकैरूपमाभिश्च अप्रत्यक्षस्य वस्तुनः ।

Nā. 17, 19

तुल्यार्थत्वेन संस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रदर्शितः ॥

यथा ।

विटपसुकुमारबाहुः पल्लवपाणिस्तनुत्वमापन्ना ।

कुसुमस्रितं दधाना कान्तेवामाति मे वल्ली ॥

बहूनां तु प्रयुक्तानां पदानां बहुभिः पदैः ।

Nā. 17, 20
(N 16, 19)

उच्चयः सदृशार्थो यः स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥

यथा चैत्रावल्यङ्के राजा ।

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।

Ratn. 1,
19

आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥³

यथा ।

1600

जङ्घाकाण्डोरुदण्डं निजनखरशिखाकिशरं प्रान्तमज्जं
नीलाब्दश्रेणिभृङ्गं बलिविजयशिरःप्रोत्थितं दैत्यशचोः ।
पादादः पादपद्मं यदुपरि विधिना न्यस्तमर्घ्याय गाङ्गं
तोयं मध्येव चैतत्सखलदलिविवरभ्रम्यदुष्णांशुबिम्बम् ॥

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वार्यते ।

Nā. 17, 21

प्रत्यक्षं च परोक्षं च तद्दिष्टमिति कीर्तितम् ॥

यथा सुग्रीवाङ्के ।

मध्ये तल्पं सरलितभुजस्तम्भमित्यादि ।

यथा च ।

दिक्षु दिक्षु मसीश्यामा ग्रीष्मच्छेदे पयोधराः ।

1610

उत्तस्थुर्मैथिलीभर्तुरनवद्रुमपल्लवाः ॥

परिसंगृह्य शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।

Nā. 17, 22

विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥

यथा शाकुन्तले चतुर्थे ऽङ्के ।

Śāk. 4, 17

शुश्रूषसेति ।

1615

¹ ms. च

² ms. व्या

³ Śp. 3797.

⁴ ms. श

⁵ ms. खड

यथा च ।

सत्यप्रमादशङ्काभिर्वाग्मिनो ऽपि महात्मनः ।

यथेष्टालपितप्रख्यां नाधिरोहति भारती ॥

(Nā. 17, 23)

युक्तिवाक्यैरनेकैश्च अप्रत्यक्षार्थसाधनः ।

1620

अनेकोपायसंयुक्तो विचार इति कीर्तितः ॥

यथोत्तरचरिते ।

Uttara. 5,
16

यदृच्छासंवादः किमु किमु गुणानामतिशयः

पुराणो वा जन्मान्तरनिबिडबन्धः परिचयः ।

निजो वा संबन्धः किमु बद्धविधानेपविहितो

ममैतस्मिन्दृष्टे हृदयमवधानं वितनुते ॥

1625

Nā. 17, 24

विचारस्यान्यथाभावस्तथा दिष्टोपदिष्टयोः ।

संदेहात्कल्प्यते यत्र स विज्ञेयो विपर्ययः ॥

यथा सङ्केताङ्के ।

Ratn. 3, 16

मम कण्ठगताः प्राणाः पाशे कण्ठगते तव ।

1630

अतो ऽपार्थप्रयत्नो ऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये ॥

Nā. 17, 25

वाच्यमर्थं परित्यज्य दिष्टादिभिरनेकधा ।

अन्यस्मिन्नेव पतनादाशु भ्रंश² उदाहृतः ॥

यथा भानुमत्यङ्के ।

Venī. 2, 5,
6

सहभृत्यगणं सबान्धवमित्यादि ।

Nā. 17, 26

उभयोः प्रीतिजननो विरुद्धाभिनिवेशिनोः ।

1635

अर्थप्रसाधकश्चैव विज्ञेयो ऽनुनयो बुधैः ॥

यथा संकेताङ्के ।

Ratn. 3, 14

आताम्रता⁴मपनयाम्यविलक्ष्य एष इत्यादि ।

यथा च ।

1640

एष बद्धाङ्गलिपुटो मौलिर्मे त्वत्पदानतः ।

निगृह्णात्यनुगृह्णाति तुल्यमेवानुगं प्रभुः ॥

इप्सितार्थस्य सिद्ध्यर्थं क्रियन्ते यत्र सूरिभिः ।

Nā. 17, 27

प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिधीयते ॥

यथा सीता निर्वासे ।

तुल्यान्वयेत्यनुगुणेति गुणान्वितेत्यादि ।

Kunda-
māla, 1. 12
(Nā. 17, 28;
N 16, 35)

यदृष्ट्या चेष्टया वाचा प्रसन्नवदनेन च ।

परानुवृत्तिः क्रियते तद्वाक्षिण्यमिति स्मृतम् ॥

यथा कदलीगृहे राजा ।

भूमङ्गे सहस्रोद्वेति च वदनं नीतं परां नम्रतामित्यादि ।

Ratn. 2, 20

यथा च ।

1650

अपि यान्त्रायिते भीत्या दाक्षिण्यं नोज्झितं तथा ।

व्यावर्तयन्मुखं चक्षुस्त्रिभागो मयि पातितः ॥

यत्र संकीर्तयेद्दोषं गुणं च विनिपातयेत् ।

Nā. 17, 29

भर्त्सनाद्बहुशो ज्ञेयं गर्हणं नाम सूरिभिः ॥

अश्वत्थामाङ्गे कृपः ।

1655

धिक्षानुजं कुरूपतिमित्यादि

Venī. 3, 13

अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्यो ऽर्थः प्रतीयते ।

Nā. 17, 30

वाक्यमाधुर्यसंमिश्रा ऽसावर्थापत्तिरुच्यते ॥

यथा राघवाभ्युदये ।

रामो ऽसौ जगतीह विक्रमगुणैर्यतः प्रसिद्धिं पराम्

1660

अस्त्रज्ञायविपर्ययावदि परं देवो न जानाति तम् ।

वन्दीविष यशांसि गायति मरुबस्त्रैकबाणाहति-

अणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥ ²

वाक्यैः सातिशयैर्युक्ता प्रधानार्थप्रसाधकैः ।

Nā. 17, 31

लोकप्रसिद्धैर्वह्नैः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥

1665

¹ ms. त्तं corr. त्त्यं

² Cp. Saduktikarnāmṛta 1, 46. 5, where the verse is attributed to Viśākha-datta (ed. Rāmāvatāra Śarmā, Punjab Oriental Series XV, Lahore, 1933).

यथा संपात्यङ्गे माल्यवान् ।

जातो मुनेर्विश्रवसः समस्त-
विद्यास्वधीती परमो विविक्तः ।
निपात्यसे वत्स किमेभिस्त्यैस्
तटद्रुमः सिन्धुजलैरिवाद्भिः ॥

1670

(Nā. 17, 32;
N 16, 25)

यत्रान्वेषणमर्थानां वाक्यैरभ्यर्थनापरैः ।

जिज्ञासुः पृच्छति परं सा पृच्छा त्वभिधीयते ॥

यथोन्मत्तमाधवे ।

Mālatī. 9,
29

भवद्भिः सर्वाङ्गप्रकृतिरमणीयेत्यादि ।

1675

अन्यस्त्वाह ।

Nā. 17, 32

यत्र भावरसोपेतमात्मानमथ वा परम् ।

पृच्छन्निवाभिधत्ते ऽर्थं सा पृच्छेत्युच्यते यथा ॥

समाश्वसिहि मे चेतस्त्यजताङ्गानि वेपितम् ।
संजीवनीव संप्राप्ता सेयं वो हृदयंगमा ॥

1680

परे यथा ।

वङ्गधा वार्यमाणापि त्वं तथातुगता सती ।
कथं रौद्ररसावर्तगर्तमग्रं जहासि माम् ॥

Nā. 17, 33
(N 16, 16)

अन्यच्चिन्तयतश्चान्यद्विरुद्धमुपतिष्ठते ।

सादृश्यात्क्षोभजननं सारूप्यमभिधीयते ॥

1685

यथा केकयीभरते ।

उत्सर्पति स्थिरतडिज्जलदः किमेष इत्यादि ।

अन्यस्त्वाह ।

दृष्टेनैकेन रूपेण वस्तुनो ऽन्यत्र निश्चयः ।

भवेत्तुल्यगुणालम्बाद्यत्तत्सारूप्यमुच्यते ॥

1690

कृष्णसारस्य यच्छृङ्गं हृदयं तच्च कल्पिताम् ।

उष्माकरस्य कालस्य यथाहः शर्वरी तथा ॥

हृदयस्थस्य भावस्य गूढार्थस्य विभावकम् ।
अन्योपदेशैः कथनं मनोरथ इति स्मृतः ॥

Nā. 17, 34
= N 16, 21

यथा प्रस्थानाङ्के ।

स्वपिति पुल्लिने शय्याशुभ इत्यादि ।

1695

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैः सुस्तिष्ठार्थं प्रयुज्यते ।

(Nā. 17, 35)

निपुणेनोद्घाट्यते यस्तु स लेश इति कीर्तितः ॥

यथा शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।

प्रियंवदा । जह अज्ज तादो सण्णिदो भवे¹

Śāk. 1, p.
40. 6

शकुन्तला । तदो किं भवे इत्यादि² ।

1700

परदोषैर्विचित्रार्थं यच्चात्मा परिकीर्त्यते ।

(Nā. 17, 36)

सदृशानुभवे कैश्चित्स संक्षेप इति स्मृतः ॥

यथा मायालक्षणाङ्के रावणः ।

साकृष्टा कृशिमानमेति मदनायासैर्वचं दुर्बलाः

सा पत्युर्विरहेण रोदिति वचं तस्याः कृते साश्रवः ।

1705

सा दुःखे ऽस्ति धनैर्विना वयममी तत्संगमे दुःखिनः

सीतास्मासु तथायहो न दयते तुल्यास्ववस्थास्वपीति ॥

लोके गुणातिरिक्तानामर्थानां यच्च कीर्तनम् ।

Nā. 17, 37
(N 16, 9-
10)

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं तदिष्टं गुणकीर्तनम् ॥

यथायोध्याभरते ।

1710

भयं येन धनुरित्यादि ।

प्रस्तावेनैव शेषो ऽर्थः कृत्स्नो⁴ यच्च प्रतीयते ।

Nā. 17, 38

वचनेन विनानुक्तसिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥

यथा गृहवृक्षवाटिकायाम् ।

दृश्यते तद्धि यावितौ चारुचन्द्रसमं प्रति ।

1715

प्राज्ञे⁵ कल्याणनामानौ उभौ तिष्ठपुनर्वसू इति ॥

¹ यद्यद्य तातः संनिहितो भवेत् ।

² ततः किं भवेत् ।

³ ms. शे

⁴ ms. तो

⁵ ms. ह्नु. Cp. S 469.

अत्र पुनश्चोर्नक्षत्रयोः । ऋतुकालान्तरनिषेकप्रदाने पुमानपत्यं स्यादिति । आगमार्थो न कथितो ऽपि सिध्यतीत्यनुक्तसिद्धिः ।

Na. 17, 39

यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यं पूजयितुं वचः ।
हर्षप्रकाशनायोग्यं प्रियोक्तिः साभिधीयते ॥

यथा नागानन्दे गौरी ।

Nāg. 5, 33

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणा ।
परं तुष्टास्त्रि ते वत्स जीव जीमूतवाहन ॥

1725

यथा च ।

दधत्वनन्दकं देहं नितम्बं च सुदर्शनम् ।
कम्बुकण्ठि त्वया नूनमजितो ऽपि जितो भवेत् ॥ ल ३६ ॥

लक्षणान्यप्यलंकाराः कात्स्न्येनैकत्र दुर्लभाः ।

एतेषामप्यसाकल्यं शोभां सृजति नाटके ॥

1730

अङ्गानि सालंकृतिलक्षणादि-

कार्याणि कार्याणि हि नाटकेषु ।

अतो ऽन्यथावृत्तिषु परिडत्तेषु

न दण्डमाकर्षति शास्त्रकारः ॥

13

लक्षणान्यभिधायालंकाराः कथ्यन्ते । यदुक्तं सालंकारं तु
1735 नाटकमिति । यद्यप्युपमादय एव काव्यस्य शोभानुबन्धिनो
ऽलंकाराः कथिताः । तथाप्येते नाटकालंकारा नाट्यशोभां
जनयन्तो ऽलंकारा इति व्यपदिश्यन्ते । के पुनस्ते तद्यथा ।

आशीः । आक्रन्दः । अभिमानः । कपटः । याज्ञा ।

प्रवर्तनम् । स्पृहा । श्लोभः । अर्थविशेषणम् । प्रोत्सा-

हनम् । नीतिः । आख्यानम् । विसर्पः । उल्लेखः । 1740

उत्तेजनम् । निवेदनम् । परीवादः । उपपत्तिः ।

परिहारः । उद्यमः । आश्रयः । युक्तिः । अनुवृत्तिः ।

साहाय्यम् । अक्षमा । प्रहर्षः । पश्चात्तापः । आशंसा ।

अहंकारः । अध्यवसायः । उत्कीर्तनम् । गर्वः । गुणा-

नुवादः । अलंकाराण्येतानि नाटकस्य¹ । तद्यथा । 1745

इष्टावधारणमाशीः । यथा ।

सीति श्रेयसा वर्धस्व ।

आक्रन्दः । शोकसमुत्थमुक्तधैर्यमाग्नेडितमयमवनीपातपूर्व-
कमाक्रन्दनम् । यथा वत्से तिष्ठेति शक्तौ रामः ।

अभिमान आरब्धात्यागः । यथा दुर्योधनः ।

1750

मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्त इत्यादि ।

Venī. 5, 3

कपटः । रावणस्य कुलपतिवेषेण रामवञ्चनाय सीता-
पहारः ।

याञ्चा । सीता रामं प्रति ।

अणुमणस्सु मं अणुगच्छन्ति² ।

1755

प्रवर्तनम् । संशयव्युदासे प्रवृत्तिः । यथा दुष्यन्तः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं सार्श्वमं रतम् ।

Śak. 1, 24

स्पृहा । अभीष्टार्थे प्रवर्तनम् । श्मशाने माधवः ।

तत्पक्षेयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयो ऽपि तस्या सुखम् ।

Mālatī. 5, 9

स्त्रोभः । अनिष्टदर्शनात्तारतम्यम् । यथा रत्नावल्यां वत्स- 1760

राजः सागरिकां प्रति ।

वयस्योत्तिष्ठत्यतामयं पाशः ।

(Ratn. 3,
p. 142)

¹ N 16, 41-82 counts four alamkāras: upamā, dīpaka, rūpaka, and yamaka.
S 471-502 corresponds to our text.

² अनुमन्यस्व मामनुगच्छन्तीम् ।

अर्थविशेषणम् । अर्थस्य विरूपतया प्रतिपन्नस्य पुनः
पुनः शिरःकम्पहूँकारैर्विशेषणम् । यथा केकयीभरते हनू-
1765 मान् ।

¹ केकयी जननी न यस्य स कथं विघ्नं समाधास्यति । इति ।

प्रोत्साहनं कुतश्चित्कारणान्निवर्तमानस्य प्रवर्तनम् । यथा
पुरूरवसि ।

Vikra. 4,
63

1770

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां
यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।
सा चेत्प्रिया संप्रति दुर्लभा मे
किमेनमश्रूपहतं करोमि ॥

इति संगममणिं² त्वंजनं प्रति आकाशवचनम् ।

गृह्यतां संगमनीयो ऽयं मणिरिति ।

1775

नीतिर्नयः यथा ।

Śāk. 1, p.
24

दुष्यन्तः । विनीतवेषप्रवेशानि तपोवनानीति ।

आख्यानमितिहासः । तस्य कार्यार्थं कीर्तनम् । यथा
कीचकभीमे ।

1780

द्रौपदी । धन्या सा सीता जा सत्तुअणं णिज्जिअ एक्केण भत्तुणा
आसासिदा । मम अण पच्चभत्तुणो भविअ एसा³ केसहत्थाणं
अवत्था⁴ ।

विसर्पः । रभसोक्तमनिष्टफलं स्यात् । यथा दशरथाङ्के
कञ्चुकी ।

1785

सामान्येन वरं दत्तं किं विशेषे मतिः स्थिता ।
सर्वथा नृपतिरेष घोरः शापो विजृम्भते ॥

¹ ms. के

² ms. मनिर्व्य with + in marg.

³ ms. षो

⁴ धन्या सा सीता या शत्रुजनं निर्जित्य एकेन भर्त्राश्वासिता । मम पुनः
पच्चमर्तुर्भूत्वा एषा केशहस्तानामवस्था ।

उल्लेखः । कर्तव्योपदर्शनम् । यथा उन्मत्तचन्द्रगुप्ते ।

लोको¹ लोचननन्दनस्य रतये चन्द्रोदये सोत्सुकः ।

अत्र कृतकोन्मादं² चन्द्रगुप्तः परित्यज्य कर्तव्यमाह ।

भवत्वेनेन जयशब्देन राजकुलगमनं साधयामि । इति ।

उत्तेजनम् । स्वकार्यसिद्धये परस्मिञ्छुवधायानक्षरेण 1790

प्रेरणावाक्यं यत् । यथा कीचकभीमे ।

द्रौपदी । सो वि कीचको मं पित्र त्ति आलवदि तुमं पि पित्र त्ति
आलवसि³ । ता ए आणे मन्दमादणी कस्त पित्रा भविस्सं⁴ ।

निवेदनम् । कर्तव्यस्यावधारितस्य कथनम् । यथा राघ-
वाभ्युदये सेतुङ्के । 1795

लक्ष्मणः । आर्य समुद्राभ्यर्थनया गन्तुमुद्यतो ऽसि तत्किमेतत् ।

परीवादः । भर्त्सना । सुन्दराङ्के ।

दुर्योधनः । धिक्सूत किं कृतवानसि ।

वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं व्यवस्यतीत्यादि ।

Venl. 4, 5

उपपत्तिः । धृतस्यास्त्रस्य निष्फलत्वात्त्यागः । यथा अश्व- 1800

त्थामाङ्के ।

कर्णः । अश्वत्थामा मया पृथ्वीराज्ये अभिषेक्तव्यस्य चाभावाद्दृष्ट्या Venl. 3, p.
83. 6
शस्त्रग्रहणमिति शस्त्रपरित्यागं कृतवानाचार्य इत्यादिकम् ।

परिहारः । उक्तस्य परिहरणम् । तच्चैवाश्वत्थामा ।

दुःखितो ऽहं ब्रवीमि न पुनर्वीरजनाधिचिपेण ।

Venl. 3, p.
87. 9

उद्यमो दुष्करो ऽध्यवसायः । यथा कुम्भे रावणः ।

पश्यामि शोकविवशो ऽन्तकमेव तावत् ।

आश्रयः । गुणवद्ग्रहणम् । यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के
विभीषणः ।

राममेवाश्रयिष्यामीति ।

1810

¹ ms. का

² ms. दश्

³ ms. मि

⁴ सो ऽपि कीचको मां प्रियेत्यालपति त्वमपि प्रियेत्यालपसि । तन्न जाने
मन्दभागिनी कस्य प्रिया भविष्यामि ।

युक्तिः । असूयया भाव्यस्यार्थस्य घटनावचनम् । यथा
भानुमत्यां

Venī. 2, p.
42. 13

दुर्योधनः । अत एवास्याः प्रातरेव विविक्ताश्रयणम् ।

अनुवृत्तिः । आक्षेपेण चलितस्यानुगमनम् । यथा ।

Venī. 1, p.
11. 11

सहदेवेनानुगम्यमानो भीम इत एवाभिवर्तत इति ।

साहाय्यम् । संकटे ऽनुगुणभावः । यथा कुलपतिवेषधरस्य
रावणस्य चित्रमायस्य राक्षसस्य मित्रवसुतापसरूपापत्तिः ।

Venī. 3, p.
85. 10

अक्षमा । परस्य दर्पासहिष्णुता । यथाश्वत्थामाङ्गे कर्णः ।
द्रोणात्मज किमत्र क्रियते इतिकलहे । अश्वत्थामा कर्णोत्तमाङ्गे

1820 पादप्रहारारम्भः ।

प्रहर्षः । मूढस्योद्धोधलब्धो हर्षः ।

लक्ष्मणः । अथे उच्छ्वसितमार्येण ।

पश्चात्तापः । मोहादवधीरितस्यार्थस्य पश्चात्परितापः ।

यथानुतापाङ्गे रामः ।

1825

किं दिव्या न विचुम्बितो ऽसि वज्रशो मिथ्या प्रसुप्तस्तथेत्यादि ।

आशंसनमाशंसा । श्मशाने माधवः ।

Mālatī. 5, 9

तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयो ऽपि तस्या सुखमिति ।

अहंकारः । कार्ये क्षमत्वम् । यथा कीचकाङ्गे कीचकः ।

बाढं व्याहृताद्वीपदी प्रियेति ।

1830

अध्यवसायः । तत्रैव भीमः ।

एतत्प्रियेतिवचनं न वदामि तावदित्यादि ।

उत्कीर्तनम् । कर्तव्यकार्योपक्षेपः । यथा प्रतिज्ञाभीमे ।

Venī. 1, p.
14. 7

सहदेवः । नेदमायुधागारं पाञ्चाव्यास¹तुःशालकमिदम् ।

भीमः । आं आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चासीति ।

1835

गर्वः वैशारद्यवचनम् । यथाश्वत्थामाङ्गे स एव ।

Venī. 3, 32

यो यः शस्त्रमित्यादि ।

गुणानुवादः । दोषपरेण दर्पादवधीरितस्य व्याहारः ।
गुणस्य प्रतिपादनम् । यथा रावणे विभीषणस्य वाक्यम् ।

भ्रष्टः पदात्कृतजटाग्रहणस्तपस्वी

रामो वने ऽस्ति भवता श्रुतमेतदेव ।

1840

नाकर्णितं हरधनुर्दलनं भृगोर्वा

भङ्गः शतं तव चरा न ययुर्विदेहान् ॥

रामस्य घातितवतो युधि ताडकां तां

मारीचकेन शिशुता त्वयि युक्तमुक्ता ।

तत्कोशकाण्डपतनव्रणगर्ममस्य

1845

दृष्टं त्वया न वदतः कथमन्वि काणम् ॥

चापस्य नन्दयसि दुन्दुभिपूतिगन्धि-

कङ्कालचालनविधिं रघुनन्द[न]स्य ।

किं स्तौषि नातिविषमस्थितसप्तताल-

निर्भेदलाघवमिषोर्महदेककस्य ॥

1850

इत्याद्युदाहरणम् ।

एवमस्य नाटकस्य स्वकीयास्त्रयस्त्रिंशदलंकाराः । अन्येषा-
मप्यङ्गान्येवालंकारत्वेन एतस्य कविभिः कार्याणि । तद्यथा ।

शिल्पकस्य^१ उक्तगढादिसप्तविंशतिरङ्गानि । भाणकस्य गेय-

पदादिदश । वीथिकायाः^२ उच्चात्यकादित्रयोदश । भाणिकाया¹⁸⁵⁵

विन्यासादिसप्त । एवं सप्तपञ्चाशदप्यङ्गानि नाटके ऽलंकारत्वेन

कार्याणि । उक्तान्येतानि च स्वस्थाने । अत एवोच्यते ।

पञ्चपञ्चचतुःषष्टिश्चतुरष्टैकविंशतिः-

षट्त्रिंशन्नवतिर्यत्र तदाहुर्नाटकं बुधा इति ॥

14

अथ रसाः कथ्यन्ते ।

1860

हास्यशृङ्गारकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।

N 6, 15

¹ ms. शु

² In these cases the ms. has the daṇḍa as there is no sandhi.

बीभत्साद्भुतमित्येवमष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

चत्वार एव वा । यतः ।

शृङ्गारानुगुणो हास्यः करुणो रौद्रकर्मजः ।

1865

अद्भुतः कर्मवीरस्य बीभत्सस्य भयानकः ॥

(N 6, p. 62,
5)

विभावस्यानुभावस्य व्यभिचारिण एव च ।

संयोगादुन्मिषेज्जावः स्याद्येव तु रसी भवेत् ॥

अथ वा रसाश्च भावाश्चैते अन्योऽन्योपकारात्सहभावेनैव
प्रवर्तमानाः सिद्धिमधिरोहन्ति । यथा ।

N 6, 36

न भावहीनो ऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥

(N 6, 37)

अन्नव्यञ्जनवत् । यथा भोक्तुरन्नं व्यञ्जनमुपकुस्ते व्यञ्जन-
मन्नं ततो रसः स्यात् । तथैव भावान्नसा रसांश्च भावा
उपकुर्युः । परस्परं सर्वदा संबद्धाः । प्रेक्षकान्मनसि प्रमोदे-
नोपस्थिष्यन्तो रसा इति व्यपदिश्यन्ते । अन्ये तु कार्यकारण-
त्वमनयोः सत्कार्यवादिदर्शनेनाङ्गीकुर्वन्ति । यत्र भावाः कार्यं
रसाः कारणं द्वयमप्येतत्तुल्यकालावस्थित्या अन्योऽन्योपका-
रात्परस्परकृतां सिद्धिं साधयति ।

(N 6, p. 64,
3)

उत्तमप्रकृतिप्रायः स स्त्रीपुरुषहेतुकः ।

1880

संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ॥

(N 6, p. 63,
x)

स्थायी भावो रतिश्चास्य श्रुतं नेपथ्यमुज्ज्वलम् ।

(N 6, p. 64,
5)

वापीवरगृहोद्यानगमनेष्वङ्गनादयः ॥

(N 6, p. 64,
6)

एतस्य विभावाः । रसोपादानहेतव इत्यर्थः । तस्य
लोचनचातुर्यभूक्षेपप्रभृतयो ऽभिनयाः । अनुभावः । अनु

पश्चाद्भावयति प्रापयतीत्यर्थः । अस्मिन्व्यभिचारिणो भावाः । 1885

व्याधिस्तम्भजडताप्रबोधोन्मादनिद्रानिर्वेदग्लानिचिन्तौत्सु- (N 6, p. 64, 8)

क्यापस्मारशङ्कासूयाश्रमवैवर्ण्याश्रुप्रभृतयः । वृत्तिस्तु कैशिकी ।

करुणवद्विप्रलम्भः स्यादिति । करुणे यावान्भावस्तावानित्य-
र्थः ॥ १ ॥

सावहित्यैः सविकृतैर्नेपथ्यैर्व्यङ्गदर्शनैः ।

(N 6, p. 64, 7)

असंबद्धैस्तथालापैर्हासः स्यात्कुहकादिभिः ॥

स्वप्नालस्यावहित्याः स्युस्तन्द्राद्या व्यभिचारिणः ।

(N 6, p. 65, 2)

हासः स्थायी च भावो ऽस्य षट् च भेदाः प्रकीर्तिताः ॥ (N 6, 51)

उत्तमस्य स्मितं विहसितम् ।

ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्टवान्वितैः ।

N 6, 54

अलक्षदशनं धीरं स्मितमिच्छन्ति सूरयः ॥

किञ्चिल्लक्षितदन्तायं हसितम् ।

आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा ।

N 6, 56

प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः ॥

उत्फुल्लनासिकं यत्तु जिह्वदृष्टिनिरीक्षितम् ।

N 6, 57

निकुञ्चिताङ्गशिखरं तच्चोपहसितं स्मृतम् ॥

अस्थानहसितं यच्च साश्रुनेत्रं तथैव च ।

N 6, 58

उत्कम्पितांसकशिरस्तच्चातिहसितं स्मृतम् ॥

संरब्धसाश्रुनेत्रान्तं विक्रुष्टस्वनमुद्धतम् ।

N 6, 59

हस्तोपगूढपार्श्वं यत्तच्चोपहसितं विदुः ॥ २ ॥

1905

इष्टनाशधनापायवधव्यसनताडनैः ।

(N 6, p. 66, 5 f.)

शापक्लेशोपघाताद्यैर्जायते करुणो रसः ॥

(N 6, p. 66,
7)

अश्रुनिःश्वासवैवर्यसस्ताङ्गत्वस्मृतिक्षयैः ।

परिदेवितशोषाद्यैरभिनेयः स सूरिभिः ॥

(N 6, p. 66,
8)

स्वरभेदाश्रुनिर्वेदविषादावेगमृत्यवः ।

मोहापस्मारजडताचिन्तौत्सुक्यं च वेपथुः ॥

दैव्यं वैवर्यमालस्यं व्याधिर्लानिस्तथा श्रमः ।

स्तम्भाद्याश्च चरा भावाः स्थायी शोको ऽस्य च स्मृतः

॥ ३ ॥

(N 6, p. 66,
15 f.)

शस्त्रवागङ्गचेष्टाभिरुपकर्मक्रियात्मकः ।

समुद्भूतनरप्रायो रौद्रः संयामहेतुकः ॥(N 6, p. 66,
16)

सर्वाधिस्त्रेपमात्सर्यैरभिप्रेतैश्च धर्षणैः ।

उपघातानृतालापवाक्पारुष्यादिभिर्भवेत् ॥

तस्य दन्तोष्ठसंदंशभुजास्फोटनपाटनैः ।

1920

शस्त्रघातशिरोबाहुकबन्धस्कन्धवर्तनैः ॥

ताडनैः पीडनैश्छेदैर्भेदैः शोणितकर्षणैः ।

भुकुटीहस्तनिष्पेषैः कार्याभिनयनक्रिया ॥

उग्रतामर्षरोमाञ्चवेपथुस्वेदचापलाः ।

मोहो वेगादयश्चात्र भावाः स्युर्ब्यभिचारिणः ॥

1925

क्रोधः स्थायी च भावो ऽस्य दृष्टिश्चालोहिता भवेत्

॥ ४ ॥

(N 6, p. 67,
7 f.)

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावजः ।

विभावास्तस्य विनयप्रतापबलविक्रमाः ।

गुर्वाराधनसङ्घृत्तिधर्मसंपादशक्तिभिः ॥

1930

अभिनेयः स च त्यागो वैशारद्यादिभिस्तथा ।

आस्त्रेपशुचितात्यागशौर्यधैर्यादिभिर्भवेत् ॥

स्मृतिर्गर्वो ऽपि रोमाञ्चामर्षसंहर्षवृद्धयः ।
 धृतिरित्यादयो ज्ञेया भावाश्च व्यभिचारिणः ॥ ५ ॥
 उच्चैर्भैरवसंवाधरक्षःप्रेतादिदर्शनैः ।
 शून्यागारमहारण्यवधबन्धनवीक्षणैः ॥
 चासायासकृतोद्देगशिवोलूकरुतादिभिः ।
विभावैर्जायते स्त्रीणां नीचानां च भयानकः ॥
 तं सर्वाङ्गाक्षिभेदाद्यैस्तालुकण्डविशेषणैः ।
 हृत्पाणिचरणोत्कम्पैरुत्तम्भैश्च दर्शयेत् ॥
 वैवर्ण्यं दैन्यमालस्यं चासापस्मारमृत्यवः ।
 वेपथुस्वेदरोमाञ्चस्वरभेदास्तथैव च ॥
 तद्गतावेगशङ्काद्या भावाः स्युर्य्यभिचारिणः ।

(N 6, p. 67,
15 f.)

1935

1940

यथा ।

पूजां नान्यकृतां विधातुमसिना मूर्ध्नो निजान्कन्तति
 द्राक्काकुत्स्थपशो मयि चिनयनस्त्राये ऽधिजरमुर्गणाः ।
 ते नन्दिप्रमुखाः प्रकम्पिवपुषः खेदच्छटाशोधराः
 शुष्कोष्ठा भयमीक्ष्योत्सृतदृशः सन्ध्यावस्था मुहुः ॥

1945

भयं च स्थायिभावो ऽस्य सूरिभिः समुदाहृतः ॥ ६ ॥

जुगुप्सास्थायिभावो यो बीभत्सो वीरसंश्रयः ।

(N 6, p. 68,
1 f.)

विकृतोत्पूतिमांसाददर्शनश्रुतकीर्तनैः ॥

1950

दुर्गन्धप्रयताविष्टैर्विभावैर्जायते हि सः ।

तस्य सर्वाङ्गसंकोचघ्नीवनास्यविकुञ्चनैः ॥

नासाप्रच्छादनाव्यक्तपादपाताक्षिकूणनैः ।

हृल्लेखोद्देजनाद्यैश्च तज्जैरभिनयो मतः ॥

अपस्मारश्च मोहश्च मरणं व्याधिरेव च ।

1955

तथावेगादयश्चास्य भावाः स्युर्य्यभिचारिणः ॥ ७ ॥

(N 6, p. 68,
9 f.)

अद्भुतो विस्मयस्यायिभावप्रभव उच्यते ।

प्रासादोद्यानशैलादिगमनैर्दिव्यदर्शनैः ॥

सभाविमानमायेन्द्रजालशिल्पादिदर्शनैः ।

1960

हृदयेप्सितलाभिश्च विभावैस्तस्य संभवः ॥

दन्तलोचनविस्तारप्रासादोपगमादिभिः ।

रोमाञ्चस्वेदहर्षाश्रुसाधुवादैश्च दर्शयेत् ॥

स्तम्भाश्रुस्वेदरोमाञ्चगद्गदालापसंभ्रमाः ।

जडताप्रयताद्याश्च भावाः स्युर्यभिचारिणः ॥ ८ ॥

1965

बहुतरसमवाये एक एव रसः स्थायी । अन्ये तदुपकारा-
गता व्यभिचारिणो भवन्ति । तत्र च

आक्षिप्य सव्याजमतिप्रसक्तं

रसं रसज्ञः पुनराददीत ।

न चातिगाढं च न चातिमन्दं

1970

संदीपनं दृष्टमिदं रसानाम् ॥

एषु च रसेषु शृङ्गारकारुण्यहासा मृदवः भारतीकैशिकी-
वृत्तिविषयाः वैदर्भीरीतिभाजः । दीप्ताः रौद्रवीभत्सभयानकाः
भारत्यारभटीविषयाः गौडरीतिभाजः । मध्यमौ वीराद्भुतौ
भारतीसात्त्वतीविषयौ पाञ्चालरीतिभाजाविति ॥

15

1975

भावा विभावा अनुभावाः कथ्यन्ते ।

N 7. 2

वागङ्गसत्त्वाभिनयैराहार्याभिनयैरपि ।

कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्भाव उच्यते ॥

N 7. 7

यो ऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्बहः ।

शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवाम्निना ॥

बहूनां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु ।

N 7. 112

स भावः कथ्यते स्थायी शेषास्तु व्यभिचारिणः ॥

सत्त्वभेदा भवन्त्येते शरीरप्रकृतिस्थिताः ।

(N 7. 3)

भावयन्ति रसान्यस्मात्तस्माद्भावाः प्रकीर्तिताः ॥

तत्र स्थायिन एते ।

हासो रतिश्च शोकश्च क्रोधाग्नेदौ¹ भयं तथा ।

1985

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥

विभाव्यन्ते ऽधिगम्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।

N 7. 4

एभिरर्था यतस्तस्माद्विभावाः समुदाहृताः ॥

वागङ्गाभिनयैरेभिर्यस्मिन्नर्थो ऽनुबुध्यते ।

N 7. 5

सर्वाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्वन्नुभावस्ततः स्मृतः ॥

1990

अन्यस्त्वाह । रसोपादानहेतुर्विभावः । रसाभिव्यञ्जको ऽनु-
भावः । रसप्रापयिता भावः । भावोपकारिणश्चराः सात्त्विकाश्च
भावा भवेयुरिति ॥

चरा भावास्त्रयस्त्रिंशत्कथ्यन्ते ।

(N 7, p. 72,
23-N 7, 84)

निर्वेदग्लानिशङ्काश्च तथासूयामदश्रमाः ।

1995

आलस्यमथ दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्मतिः ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता धृतिः ।

गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥

त्रासो ऽमर्षः प्रबोधश्च अवहित्थं तथोद्यता ।

वितर्को व्याधिरुन्मादो मरणं शौचमेव च ॥

2000

त्रयस्त्रिंशदिमे भावा विज्ञेया व्यभिचारिणः² ॥

¹ Corr. in marg. धोत्साहौ

² Cp. Rasatarāṅginī (Grantharatnamālā ed.) p. 17, where the passage is attributed to Bharata.

तच्च निर्वेदः । व्याधिरिन्द्रनिन्दाक्रोशादिभिर्विभावैर्जा-
यते । स चाभिनेयः संप्रधारणनिःश्वासध्यानादिभिरनुभावैः ।
तद्यथा ।

2005

दृष्ट्वा सीतिति जल्पन्तं हनुमन्तं रघूद्वहः ।

नार्चंश्चित्तैः सनिःश्वासमधिचिक्षेप केकयीम् ॥

इति निर्वेदः शोकमुपकुरुते । एवमन्ये ऽपि ।

ग्लानिः संतापव्याधिस्तुन्नियमादिभिः । तस्यां तानववै-
वर्ण्यमन्दतादिरनुभावः । तद्यथा ।

2010

उदञ्चति नवाभोदे सीतादुःखाग्नितापितः ।

जग्राह ग्लानिमित्वाकः कृष्णपक्षेन्दुबिम्बवत् ॥

शङ्का । स्त्रीनीचविषया पापापराधाचरणैः । तां दिशव-
लोककम्पादिभिः । शृङ्गारे तामुत्तमो ऽप्यवलम्बत इति केचित् ।
तद्यथा । राज्यविदूषको ऽवदत् ।

2015

शङ्के भानुमतीं क्रुद्धां मामनामन्त्र्य यत्नता ।

इन्दुमत्या गुणालापः कृतो मौर्ख्यान्मया हि सः ॥

असूया । परैश्चर्यापराधाद्यैः । तां गुणापहृतिविद्वेषनिन्दा-
दिभिर्निर्दिशेत् ।

मदः मद्यपानेन । तमुत्तमः स्वापेन । मध्यमो गीतहासैः ।

2020 अधमः अप्रियालापरोदनैः ।

श्रमः । श्रद्धासेवायाम् । तं स्वयमङ्गमर्दनादिभिः । तद्यथा ।

कठोरगर्भपीडार्ता रथं संत्यज्य मैथिली ।

सौमित्रिन्यस्तहस्ताञ्जा ययौ गङ्गावगाहने ॥

आलस्यं स्त्रीनीचविषयं खेदव्याधिश्रमशोकादिभिः । तदा-

2025 हारत्यागारब्धत्यागैः ।

दैव्यं विरहदौर्गत्यपराभवमनस्तापैः । तमचेष्टागात्रसंस्कारवर्जनेः । तद्यथा ।

दुःशासनकराकृष्टकेशोन्मुक्तविभूषणा ।
दुबोति भीममात्मानमपि कृष्णा दिने दिने ॥

चिन्ता । ऐश्वर्यप्रियजनापायैः । तां ध्यानाधोमुखतानिः- 2030
श्वाससंतापैः । तद्यथा ।

अकर्णद्रोणगाङ्गेयसिन्धुराजं रणाङ्गणम् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनश्चिन्तां निःश्वसन्दीर्घमाविशत् ॥

मोहः । व्यसनावेगवैरानुस्मरणादिभिः । तमधःपातनिश्चैतन्यघूर्णनादिभिः । तद्यथा । 2035

शक्त्याहतं दशास्त्रेण लक्ष्मणं वीक्ष्य राघवः ।
पपातावेगवान्भूमौ शास्त्रीवाग्निनाहतः ॥

स्मृतिः । स्वास्थ्येन । तां भूक्षेपशिरःकम्पादिभिः ।

मतिः । शास्त्रावबोधेन । तां तत्त्वोपदेशेन ।

व्रीडा । प्रतिज्ञाभङ्गपापाचरणगुर्वतिक्रमैः । तां वैलक्ष्येन- 2040
खतोदभूलिखनादिभिः । तद्यथा ।

वत्स दग्धा न सीतामौ लङ्का²स्थ²लवम् ।
लज्जेह²हि मञ्जातुः चमस्वार्थे सुदुर्नयम् ॥

चपलता । अमर्षपद्मेष्वेर्थादिभिः । तां ताडनससंभ्रमान्यतोगमनादिभिः । 2045

हर्षः । मनोरथावाप्नितोषादिभिः । तं नेत्रवक्त्रप्रसादपुलकगद्गदालापैः ।

आवेगः । वह्निमरुद्वृष्टिस्त्रोभगजादिसंभ्रमानिष्टदर्शनश्रवणैः । तं सहस्रोत्थानशस्त्रादानदिशावलोकनैः । तद्यथा ।

पितुर्वधे पतित्वाग्ने रक्षेत्युदाचि सारथौ ।
अश्वत्थामासिमादाय दिशु दिशु दृशं ददौ ॥

2050

जडता । इष्टानिष्टाभ्याम् । तां तूष्णीभावेन ।

धृतिः । सुखदुःखेषु समत्वेन । तामचपलत्वादिभिः ।

गर्वः । यौवनैश्वर्यविद्याभिः । मध्यमानं तमाधर्षणाव-

2055 ज्ञानादिभिः ।

विषादः । विषद्योगकर्तव्यानिस्तरादिभिः । तं सहायान्वे-
षणशून्यताभावनोद्वेगात्मनिन्दादिभिः । तद्यथा ।

² गच्छत्यां ² निशि नायाति मारुतिद्रोणभूभृतः ।

सौमित्रिजीवितानास्थो विषसाद रघूद्वहः ॥

2060 औत्सुक्यम् । इष्टवियोगस्मरणादिभिः । तं दीर्घनिःश्वास-
निद्राच्छेदचिन्तादिभिः । तद्यथा ।

सीताया विरहे रामो निद्रां भजे न रात्रिषु ।

लक्ष्मणास्थो रुद्धपुटस्त्वलद्राप्यविलोचनः ॥

निद्रा । दौर्बल्यालस्यविपश्चिन्ताभिः । तं मुखगौरवजृम्भा-

2065 स्वप्नायितैः । तद्यथा ।

भीमो निद्रां गतो ³ हन्मि ³ कीचक त्वां चणादिति ।

स्वप्नायितेन कृष्णायाः पाणेरिवाग्रमक्षिपत् ॥

अपस्मारः । परश्चोभसत्त्वदोषादिभिः । तं स्वेदस्तम्भप-
तनश्वासकम्पैः ।

2070 प्रबोधः । दुःस्वप्ननिद्राच्छेदवधादिभिः । तं चमत्कारशय्या-
परित्यागेन ।

अमर्षः । विद्वैश्वर्यवतामाक्षेपेण । तं शिरःकम्पोत्साहस्वे-
दध्यानादिभिः ।

अवहित्यम् । लज्जाभयादिभिः । तदात्म्यगुण्या । तद्यथा ।

2075 धृतराष्ट्रे समायाति दुःशासनवधाकुले ।

जुगोपात्मानमुत्सङ्गे रथस्त्रैव सुयोधनः ॥

¹ ms. हञ्च with + in marg.

³ ms. रुची corr. हन्मि

² ms. गच्छत्यान्

⁴ ms. णि

उग्रता । वाक्पारुष्यापराधाद्यैः । तां ताडनवधवन्धनभ-
र्त्सनैः ।

व्याधिः । धातुक्षोभेन शेकेन वा । तमङ्गविशेषादिभिः ।

उन्मादः । इष्टवियोगादिभिः । तमचेतनमुधाभ्रमणैः । 2080

तद्यथा ।

इयं सा सेयमित्येवं जलं सुखेषु वस्तुषु ।

उच्चत इव काकुत्स्थः सीतां मुगति कानने ॥

मरणं व्याध्यभिघाताभ्यां तद्धिक्काश्वासप्रमीलास्कन्धभङ्ग-
दाहफेनवान्तिभिः ।

2085

चासः । भयात्पृथक् । उड्गेगस्वरूपः । सत्त्वाशनिरवादिभिः । (N 7, 82)
तं कम्पस्तम्भसर्वाङ्गपिण्डनगद्गदोक्तिभिः ।

वितर्कः । संदेहेन । तं प्रश्नविचारभूक्षेपशिरःकम्पैः । (N 7, 83)

शौचम् । उन्नमानां श्रुतिशास्त्रविवेकैः । तद्दमशमसत्या-
दिभिः । तद्यथा जनकः ।

2090

दान्तो ऽहं गुरुणा हरेण विहिता राज्ये ऽपि लोके दया

नैवान्तःपुरयोषितामनुनद्यालापे ऽपि सत्यं क्षतम् ।

संप्राप्तो ऽस्मि वने स्थितं प्रियसुहृद्वाल्मीकिपूर्वाश्रिते

सीताया न भवत्युदन्त इति मे हा धिङ्मनसा म्यति ॥

इत्युक्ता व्यभिचारिणो भावाः ॥

2095

सात्त्विका अष्टौ कथ्यन्ते । सत्त्वं नाम । प्रकाशको गुणः ।
तेन निर्वृत्ताः सात्त्विकाः ।

स्तम्भः स्वेदो ऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः ।

Na. 7, 148
(N 7, 85-
109)

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

2100 स्तम्भः । हर्षव्याधिमदचासरोषशोकादिभिः । स्तब्धनिश्चे-
ष्टगात्रत्वभ्रूत्यादिभिः तं निर्दिशेत् । तद्यथा ।

विकासिकमलं दृष्ट्वा पम्पासरसि राघवः ।
स्वरन्तीतामुखस्यासीदामृष्टसकलक्रियः ॥

यथा च हर्षे ।

2105 जयति विहितभूषद्वायतैकातपत्र-
प्रतिधृतघनजालोत्तालवृष्टिर्भुरारिः ।
प्रतिभयसमलग्नद्व्यष्टशोपीसहस्र-
स्वनतटपरिरम्भानन्दजस्तम्भमाप्तः ॥

स्वेदो घर्मः । लज्जाश्रमक्रोधसंवाधैः । तं व्यजनालिकसं-

2110 मार्जनवातेच्छाभिः ।

रोमाञ्चः ।

इष्टस्पर्शसहर्षाद्यैः क्रोधशीतभयैरपि ।

तं गात्राणां कण्ठनकैः ।

स्वरभेदः । भयक्रोधमदहर्षशोकैः । तं गद्गदालापेन ।

2115 वेपथुः । रोषचासजराप्रियाभिनवसंगमैः । तं हरणैरङ्गा-
नाम् । तद्यथा ।

कण्ठकैः पद्मनालेव किं बाले पुलकैर्वृता ।
कम्पसे कदलीवालमशोदानिलवेक्षिता ॥

वैवर्ण्यम् । शीततापभयक्रोधशोकैः । तन्मुखे च्छायाविप-

2120 र्ययेण । तद्यथा ।

अनसूयाकृतो ऽप्यासीन्न हारी तिलकाङ्कुरः ।
सीताया विरहे भर्तुर्वैवर्ण्यकलुषे मुखे ॥

अश्रु । धूमाञ्जनामर्षहर्षानिमेषदर्शनशोकैः । तं लोचन-
योर्मार्जनादिभिः । तद्यथा ।

2125 पाण्डुराक्षिपुटप्रान्ता पक्षाण्यश्रूदबिन्दुभिः ।
जटिलान्यहरत्कृष्णा दुःशासनपरामवे ॥

हर्षे यथा ।

विश्वोद्धसितप्राणमालिङ्गोरसि लक्षणम् ।

रामो बाष्पतरत्तारचक्षुः प्रैक्षत माहतिम् ॥

प्रलयः । अभिघाताद्यैः । तं महीपातेन ।

2130

एकोनपञ्चाशदमी हि भावाः

स्थिराश्चराः सत्त्वसमुद्बहाश्च ।

योज्यास्तथा वस्तुषु लक्षणज्ञै-

र्यथा स्वरूपामुपयान्ति शोभाम् ॥

स्थायिनामेव भावानामुपकाराय सर्वदा ।

2135

प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते सात्त्विका व्यभिचारिणः ॥

एवमेव स्थायिनां रसानामुपकाराय ये रसाः प्रवर्तन्ते
उपकृत्य च निवर्तन्ते ते व्यभिचारिणो मन्तव्याः ॥

16

अथ रूपकाणामारम्भकालः कथ्यते ।

रूपकेष्वेव सर्वेषु कालो वाच्यः प्रवृत्तये ।

2140

शरत्संग्रामविषये विवाहे ग्रीष्ममाधवौ ॥

प्रभातमपि कालस्य सामान्यात्कश्चिदिच्छति ।

एष क्षणः सहस्रांशोरुदयेन प्रशस्यते ॥

देवार्चनोत्सवः स्वप्नो विहारः केलिकानने ।

परावस्कन्दनचरणं क्षणाः कन्यान्ववेक्षणे ॥

2145

अनुरागपयोराशिकल्लोलोल्लासहेतवः ।

अमी क्षणाः प्रशस्यन्ते यूनः कन्यान्ववेक्षणे ॥

- उत्तमाः संस्कृतं नित्यं दिव्या वेश्याः कुमारिकाः ।
 पठेयुः कर्हिचित्सर्वाः शौरसेनीं निरन्तरम् ॥
 2150 नृपो ऽपि कार्यतः कोऽपि सेवकस्य वरायितः ।
 शौरसेनीमथ प्राच्यामावन्तीं कर्हिचित्पठेत् ॥
 एता एव वणिक्श्रेष्ठिबालकाश्च विदूषकाः ।
 शकारबहलाः पाठ्याः शकारश्च प्रयोक्तृभिः ॥
 चेटवामनरक्षांसि मागधीं तत्परे ऽधमाः ।
 2155 पाठ्या वनौकसां भाषा वीरटक्काः स्वदेशजाम् ॥
 सट्टके स्त्रीप्रधानत्वादूपकस्यानुरोधतः ।
 नृपः स्त्रीवत्पठेदेष पाठस्य नियतो विधिः ॥
 नायकादिषु कीर्त्यन्ते संज्ञा नियमपूर्वकम् ॥
²पूर्वरङ्गो भवेत्तेषामादौ देवार्चनाविधिः ।
 2160 तद्विधाता स विज्ञेयः सूत्रधारश्च सूत्रभृत् ॥
 अनुष्ठानं प्रयोगस्य सूत्रमाहुः सवीजकम्² ।
 तत्सहायस्तु विज्ञेयः पारिपार्श्विकसंज्ञिकः ॥
 तस्मिन्नङ्गाङ्गिभूते संविधायार्चनाविधिम् ।
 ततस्तद्वेषमापन्नः काव्यप्रस्थापको विशेत् ॥
 2165 स नटो भाव आख्यातस्तस्यार्येति कुटुम्बिनी ।
 नाटकादिकमेतत्तु रूपकं समुदाहृतम् ॥
 हरितालादिसामग्री मयी सैव तु वर्णिका ।
 भूमिका स्थानमाख्यातं पात्राणां रङ्गचारिणाम् ॥
 ये विशन्ति च कार्यार्थं निष्क्रामन्ति च रङ्गतः ।
 2170 ते सर्वे पात्रसंज्ञाभिर्व्यपदेश्याः प्रयोक्तृभिः ॥

¹ ms. अ² Cp. Vikra., comm. p. 5, where the passage is attributed to Sāgara.³ ms. मी

नाटकादिविनिष्पत्तिफलयोगस्य भाजनम् ।

नायकः कथितः सङ्गिस्तस्य भार्या च नायिका ॥

आख्यानमिति वृत्तं स्यादितिहासः स एव च ।

नाटकादिकं ¹ प्रयोगस्य प्रपञ्चकः ॥

आभिमुख्ये प्रविष्टाभिर्नटीभिर्यत्प्रगीयते ।

2175

पुण्यार्थं नाटकार्थं वा तत्संगीतकमिष्यते ॥

वीणा वेशुर्मृदङ्गश्च कांस्यं भाण्डमुदाहृतम् ।

वाद्यभाण्डैः कृतं त्वेभिरातोद्यं वाद्यमुच्यते ॥

लासको नर्तकः प्रोक्तो नटः शैलूष एव च ।

स्त्रीजीवी भरतसुतो रङ्गाचार्यो महानटः ॥

2180

अस्यैव कीर्त्यते भार्या लासिका नर्तकी नटी ।

सैव रङ्गमुपाख्यते वक्तव्या रङ्गनायिका ॥

रङ्गस्तु नृत्यसंस्थानं गोष्ठी परिषदुच्यते ।

सामाजिकाः पारिषदाः सभ्याश्च प्रेक्षका मताः ॥

रङ्गेषु पुष्पप्रकरः कृतः स्वस्त्ययनं भवेत् ।

2185

चन्द्रोदयो वितानं तु पटी जवनिता स्मृता ॥

अन्तर्यमनिकामाहुर्नेपथ्यस्थानवर्तिनीम्³ ।

नृत्ये पादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते ॥

सोमसूर्यान्वयभुवो नरेन्द्रा नायकाः स्मृताः ।

महाराजाश्च देवाश्च वाच्या भट्टारकाश्च ते ॥

2190

तेषां भार्या महादेवी देवी च महिषी च सा ।

युवराजो भवेत्पुत्रः कुमारो भर्तृदारकः ॥

¹ Lacuna in ms.

² ms. स्वस्ता

³ Cp. Vikra., comm. p. 7.

सुता संकीर्त्यते तेषां कविभिर्भर्तृदारिका ।
 अपत्यकृतिका या च कृत्रिमा तनया भवेत् ॥
 2195 आवुकश्च पिता तात आवुत्तो भगिनीपतिः ।
 अम्बा माताज्जुका श्वश्रूरन्तिका भगिनीसुता ॥
 ज्येष्ठो भ्राता भवेदार्य आर्या तस्यैव वल्लभा ।
 जातापत्ये च वत्सः स्यात्सचिवो ऽमात्य एव च ॥
 वयस्यकः सहचरः स एव च विदूषकः ।
 2200 अन्तःपुरचरो राज्ञां नर्तमात्यः प्रकीर्तितः¹ ॥
 वेश्यां प्रति सखा राज्ञो विट इत्यभिधीयते ।
 तद्भृताचार्यकं प्राप्तः पीठमर्दः प्रकीर्तितः ॥
 कर्तव्या दत्तनामानः क्षमापतीनां प्रयोक्तृभिः ।
 सेनापतिप्रतीहारदण्डपाशिकरक्षिणः ॥
 2205 तद्धितापत्यविहितैः प्रत्ययैर्ब्राह्मणादयः ।
 राज्ञो विदूषकामात्यसूतकञ्चुकिंनस्तथा ॥
 लतापुष्पक्रियादेशवाच्याख्यो दासिकाजनः ।
 दासा अपि तथा कार्यो मृगपक्ष्यादिकाह्वयाः ॥
 यथा कुरङ्गकुम्भीरकलहंसोत्पलादयः ।
 2210 उत्पादितकथायोगे रूपके पृथिवीपतिः ॥
 आर्यकः पालकश्चेति नाम्नाचार्यः सुदर्शनः ।
 अस्य भार्या शशिकला चन्द्रलेखेन्दुमत्यपि ॥
 सुकुमारोचिताह्वाना विधातव्या प्रयोक्तृभिः ।
 सखीजनस्तथैवास्याः प्रियंवदादिनामभिः ॥

¹ Cp. Vikra., comm. p. 26.² ms. की

वैभ्राजनन्दनादीनां नामभिः केलिकाननम् । 2215
 फलजातिगुणाचारैः कपिचण्डालराक्षसाः ॥
 चौरा द्यूतकराः शिल्पिनाविकारोहकादयः ।
 उग्रनाम्ना ग्रहीतव्या मुण्डव्रतनिषेविणः ॥
 अघोरभैरवाचार्यकपालशिखरादयः ।
 धार्मिकाः श्रीगुरुस्कन्ददासादिकसमाह्वयाः ॥ 2220
 नन्द्युत्तरपदा वाच्याः क्षपणा भिक्षवस्तथा ।
 वसूत्तरपदा विप्रा आचार्या नाट्यदेशकाः ॥
 दत्तदासभवैः सर्वैरुत्तरस्थैर्वणिग्जनः ।
 सेना लेखा पताका च दत्तेत्युत्तरवर्तिनी ॥
 सर्वेण संनियोक्तव्यं वेश्यानां नाम पेशलम् । 2225
 रामिलकामिलाह्वाना नागराः परिकीर्तिताः ॥
 वारयोषिज्जनस्याख्या भृत्यैरुक्ता तथाज्जुका ।
 सर्वदैवाभिधातव्या सैव [वास्विति]² नागरैः ॥
 रङ्गे संबोधनाकाले राजा सूते वदत्यसौ ।
 आर्येति च स चाप्यस्मिन्नायुष्मन्निति संनतः ॥ 2230
 महादेवी परिवारसमाह्वाने समुत्सुका ।
 हञ्जे चेटीं प्रति प्राह हलाह्वां च सखीं प्रति³ ॥
 हण्डे नीचस्तु नीचेषु सौम्येति प्रियकारिणि ।
 भद्रमारिषहंहोहेभोभद्रमुखकादयः ॥
 अयिञ्जङ्गननुप्रायो जाल्ममूढेति भर्त्सने । 2235
 अपेहीत्यपमानेषु धिक्क पापे प्रयाहि च ॥

¹ ms. दे² Lacuna in ms.³ Cp. Vikra., comm. p. 14.

स्पर्धायामरे ऽरेरे च क्रोधोक्तौ स्मृतमाःपदम् ।

अथ किं स्विक्रियालापे अये स्यादवधारणे ॥

शान्तं स्मृतमसंभाव्यं सांप्रतं युक्तमिष्यते ।

2240

यत्सत्य[मा]मसंभाव्यं बीजमेवानुभूयते ॥

ही चित्रे¹ स्मृतमां ज्ञाने हूँ क्रोधेष्वहहार्तिषु ।

हन्त हर्षे ऽनुकम्पायामत्यर्थं ऽति हि भोःपदम् ॥

हापदं खेदवाचि स्याद्वा धिक् हा कष्टमेव च ।

दिष्ट्येत्यानन्दने दिष्ट्या वर्धतिरुत्सवे तथा² ॥

2245

साधयामीति गत्यर्थे मृतौ न भवसीति च ।

निपूर्वःपततिश्चैव वर्धयामि महीमिति ॥

प्राकृते हा धिगित्यर्थे हृद्विवीप्सा पदान्विता ।

अस्मो ऽस्मेहे द्वयमिदं विस्मयद्योतनाविधौ⁴ ॥

अदृष्टाश्रुतसंप्राप्तौ अविद अविद भोःपदम्⁵ ।

2250

शकारस्यैव भाषायां वासू बालाजने पदम् ॥

अस्यैव खलु वाक्येषु पर्यायैर्वस्तुकीर्तनम् ।

यथासुभिर्जलैस्तोयैः स्नातो ऽहं प्राह राष्ट्रियः ॥

ईः स्मृतः क्रोधविषये दुःखानुभवपर्वणि ।

ऊढायां देवि दयिते पुमानाह प्रियां प्रति ॥

2255

आर्यपुत्र च जीवेश नाथ सायाह वल्लभम्⁶ ।

अपूर्वां प्रत्याह तरुणो महाभागे वरोरु च ॥

सा चाह तं महाभागसुभगेत्यादिभिः पदैः ।

आर्येति नृपतिर्विप्रं तमायुष्मन्निति द्विजः ॥

¹ Cp. Vikra., comm. p. 65.

² Cp. Vikra., comm. pp. 16, 21, 126.

³ ms. म

⁴ Cp. Vikra., comm. p. 21.

⁵ Cp. Vikra., comm. p. 26.

⁶ Cp. Vikra., comm. p. 55.

भगवन्नाह राजा तं राजन्निति तपोधनः¹ ।

भदन्त² क्षपणे भिक्षौ धर्मोपासक तौ नृपम् ॥

2260

परिक्रम्यादयः शब्दा ल्यवन्ता नाट्यसूचकाः ।

दिशन्ति नाट्यपात्राणां ततः कार्यं यथागतम् ॥

सक्रोधसाश्रुसत्राससोत्कम्पसदयादिकः ।

संविधेयः क्रियाजातं विशिनष्टि गणो ह्ययम् ॥

स्वगतमात्मगतं चैव स्वयं त्रिपताकपाणिना³ ।

2265

यत्पठेत्तत्र संयोज्यं द्वयमेतत्प्रयोक्तृभिः ॥

वच्चयित्वैकमन्यो ऽन्यं द्वाभ्यां⁴ यत्खलु⁴ पठ्यते ।

जनान्तिकं तत्कर्तव्यं त्रिपताकैकपाणिना⁵ ॥

अपवारितकं तच्च परिवर्तकमुच्यते ।

स्वरूपादन्यरूपत्वमन्यरूपात्स्वरूपता ॥

2270

स्तोकस्तोकपदारब्धं समासमसमासि वा ।

चूर्णकं न्यायविन्यस्तं वदनकं तदुच्यते ॥

संप्रधार्य स्वयं पूर्वं यत्किञ्चिदभिधीयते ।

प्रकाशं तत्र कर्तव्यं यथा प्रस्ताववर्तिना ॥

गद्येनोत्कलिकाभाजा युद्धाडम्बरकीर्तने ।

2275

यो वली नाम पाठो ऽयं प्रायः सङ्गिर्निबध्यते ॥

+

अवकाशागतं वाक्यमावकाशिकमुच्यते ।

न विशेत्पात्रमपरं कार्यं स्यात्तेन तद्यथा ॥

स्वल्पं कार्यमभिप्रेतं वक्तुं पात्रेण किं फलम् ।

आकाशवाङ्नेपथ्योक्तिलेखान्तत्रावकाशयेत् ॥

2280

¹ Cp. *Anargharāghava*, comm. p. 29 (Km. 5), where the śloka is attributed to Bharata.

² ms. तं

³ Cp. *Vikra.*, comm. p. 17.

⁴ ms. यत्खलु

⁵ Cp. *Vikra.*, comm. p. 23.

अभिनयो व्यञ्जकः सत्त्ववाङ्नेपथ्यो ऽङ्गकैः सहः ।

आभिमुख्यं नयत्यर्थं द्रष्टुः कविवचः स्थितम् ॥

रामरावणभूयिष्ठसत्त्वानां रूपचेष्टिते ।

अनुकारैः स्मृतं नाट्यं तद्विधैव व्यवस्थितम् ॥

2285

ताण्डवं नाम पुरुषै रङ्गे यदभिनृत्यते ।

यत्त्वष्टाभिस्तथा स्त्रीभिस्तल्लास्यमभिधीयते ॥

पुस्तकं रथवर्मादिवस्त्रवर्मादि निर्मितम् ।

रङ्गेषु यत्प्रयोगार्थं क्रियते भरतात्मजैः ॥

पारितोषिकमित्याहुर्यत्सभ्यैर्नृत्यदर्शनात् ।

2290

दीयते परितोषेण बहुपाठकनामवत् ॥

17

अथ नायिकानां स्वभावजाः सप्त गुणा बोद्धव्यास्ते च
नामतः कथ्यन्ते ।

N 22, 24

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं धैर्यमेव च ।

प्रागल्भ्यमथ चौदार्यं गुणाः स्युः सप्त योषिताम् ॥

(N 22, 25)

रूपयौवनलावण्यैः केवलैरेव तनोरलंकरणं शोभा ।
तद्यथा ।

तन्व्याः सद्भावसौन्दर्यस्वादुसंनद्धयौवनम् ।

एतल्लावण्यपङ्कार्द्रं वपुर्मण्डनमण्डनम् ॥

लक्षणानि समर्थानि रूपसिद्धौ मृगीदृशः ।

+

दृष्ट्वा धात्राप्यहो लब्धमगाधं पाणिनेर्यशः ॥

सृजत्येतत्किमाधिक्यं तन्व्या वपुषि यौवनम् ।

अन्यथाप्युन्मिषन्त्येते लावण्यामृतविन्दवः ॥

¹ ms. च with + in marg.

शोभैवानङ्गविकारापन्ना कान्तिस्तु तद्यथा ।

(N 22, 26)

सत्यश्चित्रकरः कामो यश्चित्रमिव निर्मलम् ।

उन्मीलयति कन्यानां सौन्दर्यतिलकं वपुः ॥

2305

अपाङ्गपथिकं चतुः स्मितज्योत्स्नार्द्रमाननम् ।

वाचोऽभिवीचिकुटिला हरन्त्यव मृगीदृशः ॥

कान्तिरेव विशेषमङ्गानां संपादयन्ती दीप्तिरुच्यते । तद्यथा । (N 22, 26)

वर्धते न परं तन्वाः पयोधरकिशोरकौ ।

पुष्यतो लवलीपाकपाण्डिमाडम्बराणि च ॥

2310

अहो दुष्कृतमेतस्य मध्यभागस्य सुभ्रुवः ।

वलिसंगे ऽपि दारिद्र्यं धत्ते क्रशिमलक्षणम् ॥

प्रत्यहं वृद्धिमायान्ती श्रोणिः क्लिन्नाति शिल्पिनम् ।

अभीक्ष्णं रशनादामदैर्घ्यकृत्यै मृगीदृशः ॥

कृष्णात्मानो ऽलकास्तन्वा अर्द्धेन्दुतुलिते ऽलिके

2315

क्रियन्ते कुटिलाः सख्या लक्ष्येवास्मिकुलोद्भवाः ॥

कोपहर्षाद्यवस्थासु सर्वास्वपि नविकारस्पर्शो माधुर्यम् । (N 22, 27)

तद्यथा ।

न ³ कोपे ³ निष्ठुरा वाचो नानन्दे तरलं मनः ।

स्त्रीणां कापि स्थितिरियं जगदावर्जनौषधिः ॥

2320

धैर्यं कालोचितव्यवहरणम् । तद्यथा ।

(N 22, 28)

प्रागल्भ्यं रजनौ प्रातर्गुप्तिः ⁴ सायं ⁴ पुरस्थिता ।

न मुञ्चत्यवला लज्जां प्रियोत्काण्डाभिविन्दिकाम् ॥

प्राप्तः प्रत्युन्नमैर्गच्छन्नाद्वारं चानुयाचया ।

आराधितः प्रियस्तन्वा न स्थास्यत्यन्यतश्चिरम् ॥

2325

प्रागल्भ्यं प्रयोगेष्वमूढता । तद्यथा ।

(N 22, 29)

चुम्बिते चुम्बितैः स्निष्टे समास्निष्टैः चते चतैः ।

अनुवृत्तैव तन्व्यङ्गो दासीकुर्वन्ति वल्लभम् ॥

विक्रमन्ते रतौ कान्ते मौग्ध्यमन्यत्र विभ्रति ।

कामस्य विनयस्याज्ञां नातिक्रामन्ति घोषितः ॥

2330

¹ ms. क corr. above.

³ ms. कोपि corr. कापि

² ms. ल्य or ल्य

⁴ तिस्थाथ

(N 22, 29)

सर्वावस्थासु प्रियस्य न च प्रश्रयखण्डनमौदार्यम् । तद्यथा ।

विपक्षाचुम्बलभौष्ठरागभृङ्गण्डमण्डलः ।

स्वागतेनागतः कान्तः स्नेरधा प्रश्रयीकृतः ॥

पूगरागो ऽक्षिपुटयोर्धावकाङ्क्षश्च पार्श्वयोः ।

2335

मण्डयन्त्या कथासि त्वमजानत्या विडम्बितः ॥

मामनाबोध्य यातो ऽसि भीतिरित्यं तवैव मे ।

भवेद्देही बद्धतरप्रत्यवायसमन्वितः ॥

इतो गतो ऽसीति न मे क्रोधस्ते प्रोद्धराननम् ।

उत्तरोत्तरमुखासक्तिमनुबध्नाति पण्डितः ॥

2340

एह्येहि क्व गता रात्रिर्हा चतो ऽयं तवाधरः ।

आदरेणैव तन्व्यङ्ग्या प्रियो दूरं विलक्षितः ॥

अथैताश्चत्वारि यौवनान्यनुभवन्ति । तत्र प्रथमे तावत् ।

अदीर्घं कालमापन्नः प्रश्रयं युवतेः स्मरः ।

प्रगल्भ्यते मनस्येव मुग्धं वपुषि जायते ॥

2345

बिभेत्यङ्गार्पणे वाञ्छत्यालिख्यातां रतिं प्रिये ।

उक्तप्रत्युक्तसंमूढा संमुखं न निरीक्षते ॥

रतचूतफलोत्पाकरसैः कान्तं न धिन्वती ।

बाला निदाघलक्ष्मीव तापयत्येव केवलम् ॥

द्वितीये ।

2350

विपक्षगन्धबद्धेर्धासर्वाङ्गीव विहारिणी ।

अकारणक्रोधसंवेगनृत्यद्भूवह्निरीक्षते ॥

आज्ञापयति राजेव गुरुवच्छास्ति सर्वतः ।

तृणाय मन्यते कान्तं प्रेमव्याकृष्टमङ्गना ॥

न ह्येकसाध्यप्रणया विरलं च प्रसीदति ।

2355

दुराराधा नृपस्येव चित्तवृत्तिः कृशोदरी ॥

अभ्यर्थितोपगमितैर्वस्तुभिर्न प्रमोदते ।
 दुरीश्वरस्य सेवेव क्लेशसाध्यफलोदया ॥
 अनिरुद्धग्रहासक्तिः कामोत्साहविवर्धनी ।
 तन्वीचेष्टेव दैत्यारेरुद्धवप्रीतिकाङ्क्षिणी ॥
 कण्ठग्रहं न वात्येव भर्तुः क्रुद्धापि यत्नतः ।
 कङ्कणश्रेणिकेवासौ दोषमेवावलम्बते ॥
 उन्मत्तेव प्रमत्तेव प्रहृष्टेवानुरेव च ।
 न शक्योपासितुं रामा प्रौढं यौवनमाश्रिता ॥
 सुखदुःखप्रदायिन्यस्तृतीये यौवने स्थिताः^२ ।
 जायन्ते गहना रामाः संसारस्येव रीतयः ॥

2360

2365

चतुर्थे ।

आश्लेषे सर्वदा पत्युः सतृष्णेवान्तरात्मना ।
 अर्धनारीश्वरतनौ गौरीवृत्तं समीहते ॥
 संभोगायोग्यकालेषु सार्धं कान्तेन कामिनी ।
 वापीसौधे गृहोद्याने यात्रासङ्गेन तिष्ठति ॥
 अन्यच्छायावलोके ऽपि परालापे मनागपि ।
 पत्ये क्रुद्धान्यनर्थादौ स्वयं चापि निमज्जति ॥
 अपरोपगमारम्भमुन्नाटयति वल्लभम् ।
 दरिद्रजरतीवार्ता शिशिरे सायमातपम् ॥
 पत्युः शय्यापरावृत्तिं वियोगमिव मन्यते ।
 देवागारप्रयाणं च प्रवासमिव पश्यति ॥
 अतिस्नेहस्य निस्यन्दादतिप्रेम्णः प्रवृत्तिभिः ।
 छायेवानुचरेत्कान्तं यान्तं तिष्ठन्तमङ्गना ॥

2370

2375

मौग्ध्यविश्वासकार्कश्यरतिलौल्ये ऽर्थितोत्तराः ।

2380

चतुर्यौवनजन्मानो धर्माः स्फूर्जन्ति योषिताम् ॥

इति स्वभावगुणविकल्पा लास्यद्योतिनो बोद्धव्याः ॥

अथ स्त्रीणां मानो भवति । ईर्ष्याभिजनः क्रोधो मानः ।

स चतुर्विधः । मुग्धः । मनाङ्गुग्धः । समृद्धः । अतिसमृद्धः ।

तत्र मुग्धः । विभावनावक्रवचनप्रभुत्ववञ्चितः शुद्धः अप्रग-

2385 लभायाः स्यात् । तद्यथा ।

प्रिये नवे¹ सागसि मानिनी नवा
न जानती कोपविभावनाक्रमम् ।
तदाननं वीक्ष्य तटस्थनिष्पतद्
विलोचनाम्नःप्रसरावतिष्ठते ॥

2390

मनाङ्गुग्धः । यत्र विभावना केवलमस्ति न वक्रवचनं

प्रभुत्वं च । यथा ।

प्राप्ते सागसि वल्लभे ऽन्यवर्जितं प्रश्नोद्भूरे प्रोल्लसत्
क्रोधाडम्बरसंवराम्बरहृतावुत्ताण्डवभ्रूलतम् ।
यादाञ्जग्रणतिप्रकाशिनि मुहुस्तन्व्याः सखीजल्पिते
साध्वीवर्त्मनि नेत्रमुज्जति रूपा सार्धं घनाश्रुच्छटाः ॥

+

समृद्धः । विभावनावक्रवचनयुतः न परं प्रभुत्वेन ।

कान्ति नाथेत्यादि ।

यथा च ।

धिग्धिक्षुद्धूरमपसर्प न दृश्यसे त्वं
किं किं नतौ कृषसि मे चरणं करिण ।
इत्युल्लसत्पुलकजालकमुद्गहन्त्या
मानः हृतो ऽपि न धृतो ऽपि चिरापनेयः ॥

2400

अतिसमृद्धः । यत्र विभावना वक्रवचनं प्रभुत्वमिति त्रय-
मप्यस्ति । यथा ।

¹ ms. एवा with corr. above ए and + in marg.

संवृत्तस्वलितो विलचितमुखः पादप्रणामं गतो
नृत्यङ्गुलतया प्रियः प्रतिहतः पद्मां सजा संयतः ।
सख्या मोचित एव निर्गमपरः क्वायं शवो गच्छती-
त्यालिङ्ग्यातिभरं रूपेव विधृतस्तन्व्याः पतद्वाप्यया ॥

2405

अत्रार्थे मुनेर्भरतस्य वचनम् । यथा ।

विभावनावक्रवचःप्रभुत्वे-

2410

ष्वग्ये मनाङ्गुग्धमथ द्वयोश्च ।

समृद्धमेषु त्रिषु मानमासां

स्त्रीणां मुनिश्चातिसमृद्धमाह ॥

विभावनायामग्यायां सत्यां मनाङ्गुग्धम् । विभावनाव-
क्रवचसोः समृद्धम् । विभावनावक्रवचःप्रभुत्वे एषु त्रिषु सत्सु 2415
अतिसमृद्धमानमुक्तवानित्यर्थः । विभावना कोपाभिनयनम् ।
वक्रवचनमाक्षेपकारि । प्रभुत्वं मालाहारलतादिवन्धनप्रदानं
प्रियस्येत्येष मानक्रमः ॥

अथ नायिकानायकयोः प्रथमदर्शनासादितमन्मथोन्माथ-
योर्देशावस्था भवन्ति । तत्परिज्ञानमपि नाटके लास्याधि- 2420
कारिकत्वात्सार्थकम् । यथा । अभिलाषचिन्तानुस्मरणगुण- (N 22, 154-
175)
कयोद्देशगविलापातङ्कोन्मादजडतामरणानीति । तद्यथा ।

दृष्टे यवीयसि हृदि प्रमदाजनस्य
प्रत्यग्रयौवनमुधाजलधौतशुभे ।
रागं निवेशयति वस्त्र इव क्षणेन
निर्णोजकः कुसुमचापधराभिधानः ॥

2425

यूनश्चक्षुषापीतं रूपं युवतेः संगमाया अभिलाषं जनयति ।
तेन खल्वसौ स्विद्यति पुलकमावहति शून्यदृष्टिः पार्श्वमागतां
सखीमपि न पश्यति पृच्छ्यमाना नोत्तरं प्रयच्छति चरणक-

2430 मलकोट्या भुवमालिखति । लज्जया मन्दमन्दं चित्तगतमा-
वेदयति । तद्यथा ।

बालाभिलाषमधिगम्य ततः प्रियस्य
नैवेत्ते ऽभिमुखमागतमात्मवर्गम् ।
व्रीडाधिरूढवदनेन्दुदीर्णमन्द-
मन्दाक्षरं वदति चित्तगतं सखीषु ॥

2435

अथ चिन्तामापद्यते ।

किं तेन तस्मिन्क्षणे यथैव मया दृष्टो ऽसौ तथा दृष्टाह-
मपि न वा मन्दभागिनी दृष्टास्मीति सखीभिः पुनरुक्तमिममेव
वृत्तान्तमावर्तयति । अनुरागप्रत्याकलनकलानिमित्तमवस्था-

2440 सूचकमनेकार्थगर्भितं च मन्मथलेखं प्रस्थापयति । तद्यथा ।

चिन्तां ततः श्रयति किं समये तदानीं
दृष्टास्मि तेन स यथैव मयापि दृष्टः ।
तस्यापि किं स्मरशिखी परिवर्धितार्ति-
र्जागर्ति चेतसि यथैव मम प्रदीप्तः ॥
पञ्च केतकसंभवं मुगमदन्यस्ताक्षरं तन्नुमि-
माङ्गलैः परिवेष्टितं मलयजैराद्र्दधन्मृत्तिकाम् ।
विन्यस्तस्तनमुद्रमच्चित्तबहिर्नाम प्रियस्योद्बहत
तन्वी मन्मथलेखशिल्पकमिदं कुर्याद्दृशादेशकम् ॥

2445

प्रियस्यानुभूतरूपस्मरणानुस्मरणमुपजायते । यत्र सक-

2450 लविषयव्यावृत्तिः करणीयेष्वनादरः । इतिकर्तव्यमूढं च हृद-
यमुत्पद्यते । तद्यथा ।

शयनमशनं धानं स्थानं सखीवचनश्रुतिं
न खलु कुरुते सेवाकाले गुरोरपि संभ्रमम् ।
सकलविषयव्यावृत्तात्मा घनश्रुतितोन्नमा
स्मरति सततं तं चैवैकं स्मरज्वरचायिनी ॥

2455

प्रियस्यानन्यव्यापारतया सखीसमक्षं गुणानां कीर्तनं
गुणकथा । तद्यथा ।

सख्यः किमन्यदधिकं वक्ष्यामि युष्मा-
स्वित्समर्थयततत्त्वपरिग्रहेण ।
निर्वर्ण्यते खलु मुधैव कुरङ्गलक्ष्मा
लक्ष्मीवतो गुणकथासु क एष तस्य ॥

2460

बहुभिरपि यत्नैरनासाद्यमाने तत्संगममुखे उद्वेगः । चन्द्र-
चन्दनसुधामन्दिरारविन्दप्रभृतिषु सुन्दरेष्वपि वस्तुषु प्रद्वेषः ।
सर्वतो हृदयस्याधृतिरनवस्थानं च । तद्यथा ।

सुधावैरम द्वेष्टि स्फुटितकमलां द्वेष्टि नलिनीं
सखीन्यस्तां भूषां क्षिपति न विनोदेषु रमते ।
घनारूढोद्वेगा क्वचिदपि न दत्ते धृतिमसौ
प्रियालोके यद्यन्न कृतमथ तस्यै स्पृहयति ॥

2465

प्रियस्य प्रथमदर्शनोपनतलज्जया अपरिचित इत्यविश्वास-
विषयत्वात्तत्काल इदं न कृतमिदं न कृतमित्यनुतापाद्विलापः । 2470
तद्यथा ।

धिकं चित्तं किं खलु तदा भवतासि रुद्धा
दृष्टो मया स सुभगश्चिरकालमासीत् ।
हा वक्षितासि रिपुणा गृहसंक्षितेन
प्रौढार्तिकाफलमिति अच्यते विलापम् ॥

2475

प्रतियामिनीजागरणं विषमाशनं निरन्तरचिन्तासंताना-
भिनिवेशो निरवग्रहपरितापप्रशमोपायतया च सेव्यमानमृ-
णालवलयजलार्द्रसंस्थानप्रभृतिशीतोपचार इत्येभिर्निमित्तैः
शिरोऽर्तिज्वरलक्षणमातङ्कमावहति । तद्यथा ।

आतङ्कान्नघटितसंगमास्य बाला
प्रौढार्तिः स्वतनुमितस्ततः क्षिपन्ती ।
भूयिष्ठं भजति सखीजने न हसं
विन्यस्योरसि सुविमृशमानसंज्ञा ॥

2480

अतिचिरकालमेवंविधविविधकष्टभावनायां प्रकृतिवि-
पर्ययादुन्मादः । यत्र विना हेतो रोदिति । विना निद्रां 2485
स्वपिति । विना प्रहर्षेण हसति । विना क्रोधात्क्रुध्यति । तं

च सुभगमितस्ततः संकल्पवर्णिकाविलिखितमवलोकते ।
तमालिङ्गितुं नभसि भुजलतां प्रसारयति । तं च संनतबा-
ष्पजलधारा कलितललितनीलनयनोत्पलयुगला विविध-

2490 मुग्धविदग्धभङ्गितरङ्गवज्जिर्वचनैरुपालभते । तद्यथा ।

+

करकिसलयपृष्ठोत्सारिताजस्रबाष्पा
मुञ्जरपि च धुनानां कूलतूलीरसौघम् ।
लिखति तनुमनङ्गोन्माथवेगाद्विषय-
स्वपिति च हृदि कृत्वा स्विन्नरोमाक्षिताङ्गी ॥
2495 परित्यक्तप्राच्यप्रकृतिरभिधत्ते विसदृशं
विना हेतो रूष्यत्यपि हसति क्रन्दत्यपि मृशम् ।
‘घना’^१रूढोन्मादा किमपि परिरब्धुं भुजलतां
प्रसार्य प्रेयांसं लिखितमभिधावत्यनिभृतम् ॥

प्रियाद्वैतभावनापरिपाकजा जडता । यस्यां न जिघ्रति न

2500 पश्यति न संशृणुते नास्यै कश्चिद्रसः स्वदत्त इति । तद्यथा ।

सर्वक्रियाव्युपरातां^२ जडतामुपेत्य
बाला न पश्यति पुरःप्रहितानि किञ्चित् ।
गुह्माति नैव च रसं न च गन्धमन्वा
स्पर्शं न वेत्ति न च चेतयते पुरेव ॥

2505 मरणं प्राणच्छेदः । यथोक्तम् ।

यत्नैरलभ्यमानेष्टसंगमे ऽन्तःप्रदीपितः ।
कामापिर्वलयत्यङ्गान्यदोष इव लङ्घनम् ॥

तस्यैवंविधस्य मरणस्य लक्षणमनङ्गवृत्तित्वादाचार्येण

नोपवर्णितमलमस्योपन्यासेन । यथाह ।

2510 इति मरणमनङ्गवर्ति मुक्ता

नटति नटीव युवत्यशेषभावान् ।

नटति खलु युवापि बाललब्ध-

स्मरललितातिशयः कदाचिदेव ॥

^१ ms. ल्य corr. ल्य

^२ ms. ना

^३ ms. तु

^४ ms. धरा

^५ ms. ति

नवानामयासां दशानां लक्षणभूयस्त्वान्नोपवर्णितम् ।
 ज्ञेयं तु नाटके जानकीराघवे सीतानृत्ये । प्रकरणे मालती- 2515
 माधवे मालत्याः । नाटिकायां सागरिकाया यूनां च माधवा-
 दीनाम् । इति दशावस्थालास्यविधिः ।

अप्राप्तसंगमाया नायिकायाः परतश्चान्या अपि अष्टौ (N 22, 197-206)
 नायिकाः संभवन्ति । तासां नामानि । वासकसज्जा । विर-
होत्कण्ठिता । खण्डिता । विप्रलब्धा । कलहान्तरिता । प्रो- 2520
षितभर्तृका । स्वाधीनदयिता । अभिसारिका चेति ।

तत्र ।

वासवेश्मनि सुकल्पिततल्पा या समागमविधिं विदधाना ।
 तिष्ठति प्रियसमागमसज्जा तामिहागमय वासकसज्जाम् ॥

दृष्टिं द्वारि मुञ्जमुञ्जविदधती क्वापि प्रवृत्ते ध्वनौ 2525
 दृष्टो ऽसाविति कान्तपादपतनश्रद्धोत्थितावस्थिता ।
 खेदं वामविलोचनस्फुरितकैर्नात्यन्तमातन्वती
 धिक्कं कार्यजडं निशास्त्रपि चिरादेथन्तमन्विष्यति ॥

अयमस्या लास्यविधिः ।

यां परित्यज्य प्रियतमो रतायोपकल्पितवेषां गतश्चिरा- 2530
 न्नागच्छति सा विरहोत्कण्ठिता ।

उष्णश्वासविवर्णिताधरदला प्रौढाश्रुपातोच्छ्वसत्-
 पर्यन्तारुणलोचना प्रतिनिशं जागर्यया धूसरा ।
 चन्द्रे ऽप्युद्विजती रुजं विदधती खैरप्रदोषानिले¹
 प्रत्याशार्गलरुद्धकण्ठपथिकप्राणा विद्योगे ऽस्ति सा ॥ 2535

यस्याः पतिः परया सह रजनीमतिबाह्य प्रभाते भवन-
 मभ्येति सा खण्डिता ।

2540

हा कष्टं हतया कया विलिखितः कायो नखाग्रैण ते
किं रोद्धासि ममैव खण्डनमिदं केनाधरे रुध्यताम् ।
किं धूर्तं प्रणमस्वयं प्रतिमुञ्जः क्षेमं न दत्ते सखी
सैषा किं करवाणि संस्पृशसि यत्तत्रापि खेदो न मे ॥

2545

अहरहरनुरागाद्वृत्तिकां प्रेथ्य पूर्वं
सरभसमभिधाय कापि संकेतकं वा ।
न मिलति खलु यस्या वल्लभो दैवयोगात्
कथयति भरतस्तां नायिकां विप्रलब्धाम् ॥

2550

ययातिकोपेन यो प्रणतो ऽवधीरितः प्रियतमः सा
कोपात्कलहान्तरिता ।

2555

किं चित्तं रे व्यवसितं भवताद्य कोप-
चण्डालपक्षमक्रथास्तमपास्य रत्नम् ।
सख्यः समाश्वसिहि मामधुनामिधत्य
तर्हि क्व दूयमगमद्वयितो यदा मे ॥

2560

यस्यास्तु कार्यवशाद्देशान्तरमुपगतः कान्तः सा प्रोषितभ-
र्तुका । सा तु तदागमननिमित्तव्रतोपवासब्राह्मणपरिचर्यात-
नुतराङ्गयष्टिस्तस्यागमनमेव चिन्तयति ।

आलम्बितालकलतापिहितेक्षणास्त्रि
नेत्रे क्व शाखिनि खगो मधुरं विरोति ।
एतच्च मे स्फुरति वामकमचि सख्य-
क्षेतः प्रसीदति किमद्य ममैति कान्तः ॥

यथा च ।

2565

भर्तुः प्रोषितभर्तुका द्रुततरप्रत्यागमानागमौ
विज्ञातुं प्रवितीर्य पिण्डयुगलं तावद्दयार्द्रां स्थिता ।

नाञ्जासीदुभयं च तच्च बलवत्काकारवाडम्बर-
क्रूरैकचणलमदग्धकरटश्रेणीविलुप्तात्मनि ॥

यस्याश्चिचरतिक्रीडालालसः पार्श्वे तिष्ठति पतिः सा
स्वाधीनभर्तृका ॥

क्षणं कराहतेनेव क्षणं चरणपातिना ।

2570

कन्दुकेनेव कान्तेन स्वाधीनेन विचेष्टते ॥

या तु दूतीमनपेक्ष्य गच्छति साभिसारिका ।

तच्च कुलजा पतिप्रार्थिता याति । यथा पद्मावती वत्सरा-
जम् । वेश्या त्वप्रार्थितैव । यथा रम्भा नलकूबरम् । तच्च
कुलजाया गमने ।

2575

सा लीना स्वेषु गात्रेषु चासविप्रेक्षितानना ।

N 22, 214

अवगुण्ठनसंवीता मूकीभूतविभूषणा ॥

वेपमानोरुयुगला चकिता च पदे पदे ।

आसायासितसर्वाङ्गी कुलजा अभिसारिणी ॥

मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

N 22, 215

आविड्वगतिसंचारा वेश्या स्यादभिसारिका ॥

वक्रतां दधती मार्गे यथा श्लोके कविर्नवः ।

निश्चयं न समभ्येति ¹पदोद्गारावरोपणे ॥

कुमुदोदरकुटीं शून्यां कुर्वती मधुपायिभिः ।

निजामोदाहृतैर्वेश्या कान्तं यात्यभिसारिका ॥

2585

अनयोश्च काला नव बोद्धव्याः² । श्यामाप्रदोषः । चन्द्रो-
दयः । दुर्दिनम् । तुषारपातः । हेमन्तनिशा । निदाघमप्याहूः ।
कोलाहलः । वाताली । महश्च । मदनविधुरितानां नास्ति
काल इति केचित् । कुलजायाः पुनः श्यामाप्रदोष एव ।

¹ ms. यदोद्गारा with + in marg.

² ms. व्या
107

2590

दूतीमागमयस्व मा व्रज सखि स्वैरा प्रकृत्यैव सा
वक्त्रीकृत्य धनुर्न पश्यसि चिरादन्वेति मां मन्त्रयः ।
मागो ऽयं जनसंकटो विटपिनि व्यख्यामि किञ्चित्तमः
सान्द्रं नन्वभिसारिकासु कृपया भ्राम्यन्ति खद्योतकाः ॥

सभयां वर्णयन्त्येके या स्त्री भर्तुर्गृहे सकृत् ।

2595

रतिमात्रकमभ्येति भीतिप्रोड्डीनजीविता ॥

चित्त एव वसन्यस्या भावाः सर्वे मनोभुवः ।

दुर्गतस्येव गर्भिण्या दोहदाः सिद्धिवर्जिताः ॥

इत्यासां सभयां वर्जयित्वा लास्यविधौ चरितानि ॥

18

अथ चेष्टालंकाराः कथ्यन्ते ।

2600

प्रकाशरूपकं सत्त्वं सत्त्वाज्ञावाः समुद्भवाः ।

तेभ्यो हावादिनिष्पत्तिरित्याह भरतो मुनिः ॥

N 22, 12-
13

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चित्तम् ।

मोटायितं कुट्टमितं बिब्रोको ललितं तथा ॥

विकृतं चेति विज्ञेयाः स्त्रीणां भावाः स्वभावजाः ।

2605

हावहेलाविश्लेषमौग्ध्यमदतपनान्यपि ॥

(N 22, 14)

तच्च प्रियस्यानाप्तसमागमा सखीनां पुरतः स्वचित्तविनो-
दनार्थं वेषगतिहसितभणितैरनुकृतिर्या क्रियते सा लीला ।

तद्यथा ।

Nāgara.
13, 16

2610

वेणीबन्धकपर्दिनी सिततनुः श्रीखण्डपांसूत्करैः

केतकीकदलेन्दुमृद्विसलता ब्यालोपवीतिन्यपि ।

प्राक्पाणिग्रहणाद्विनोदविधये सख्याः पुरो लीलया

कुर्वाणानुकृतिं हरस्य दिशतु श्रेयांसि वः पार्वती ॥²

यथा च ।

एवं बाह्वन्विधत्ते चलयति चरणाविवमेवं च दृष्टिं
न्यस्यत्यग्रे सखीनामिति हरनटने न्यस्यमाने भवान्याः ।
प्रस्तावारब्धपूर्वं^१ पृथुजघनतया लम्बमाना स्वरान्त-
व्रीडानां रूढदूरोल्लसनरयविधिर्दण्डपादो ऽवतादः ॥

2615

प्रियोपगमने यत्स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारो (N 22, 15)
ऽकस्मात्क्रोधस्मितचमत्कृतयो मुखस्य विकृण्णनं स विलासः ।
तद्यथा ।

2620

स्खलितवज्रलं पादन्यासे विलोकितमन्यतः
स्थितिरविषये वक्त्राभोजं प्रयाति विकृण्णनम् ।
स्मितमपि मुधा व्यर्थः क्रोधो वृथैव चमत्कृति-
र्दयितसविधं यान्यास्तन्या विलासरसो ह्ययम् ॥^३

Nāgara.
18, 18

मालाभरणाच्छादनविशेषाणां कुतश्चित्प्रियापराधादीर्थ- (N 22, 16)
यानादरेण सखीनां प्रयत्नाद्वारणं विच्छित्तिः । तद्यथा ।

सखि प्रयान्त्वामी स्खलितमकरोत्क्षन्तुमुचितं
विधत्स्वालंकारं नहि नहि वलादर्पयसि किम् ।
अयि श्रेयश्चिन्त्यं सततमबलाभिः प्रणयिनो
विभूषां मा मुञ्च प्रतनुमपि विच्छित्तिविषयाम् ॥^४

Nāgara.
18, 8

2630

अन्ये प्रियेण दत्तं प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं
विच्छित्तिमिच्छन्ति । यथा ।

सपत्नीनामग्रे शिरसि दयितेन प्रतिधृतां
वह्न्येकां शुष्कामपि बकुलमालां वरतनुः ।
न वस्तु ध्यातव्यं महद्महदेतत्प्रियजने
प्रवृत्तिः प्रेम्णो ऽस्मिन्ननु हरति सौभाग्यवसतिम् ॥

2635

अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्रगमनं प्रियप्रारब्धकथामा- (N 22, 17)
क्षिप्य सख्या आलपनम् । मुधैव हसितक्रोधौ पुष्पादीनां
वाञ्छा तस्य सहसैव परित्यागः । वस्त्राभरणमाल्यानाम-
कारणतः खण्डनं मलनं विभ्रमः । तद्यथा ।

2640

¹ ms. न

² ms. व

³ Śp. 3170.

⁴ Śp. 3160.

⁵ ms. सु

Nāgara.
13, 14

आस्तां नाथ भवत्कथा सखि क्षता सिक्ता त्वया माधवी
कान्तैतन्मम संप्रयच्छ कुसुमं किं वामुना मे फलम् ।
माख्यं निर्मलयामि मौक्तिकमिदं न्यस्तं त्वया दह्यताम्
इत्थं विभ्रमसंभ्रमो मदयति प्रेयांसमेणीदृशः ॥¹

2645 अन्यस्त्वन्यथा लक्षणमाह । योषितां यौवनविकारो
विभ्रम इति । तद्यथा ।

यस्मिन्वाख्यविदूषकः स्मितमुधावर्षेकविष्कम्भको
रागाङ्गो रतिसूचधारविक्रान्तिप्रायङ्गभूविभ्रमः ।
तारुण्यं सुतनोः स्वरप्रकरणं सामग्यमप्याश्रितं
नो विभ्रमः कतमो ऽत्र नायकपदे धाचाधिरोपिष्यते ॥

2650

(N 22, 18)

यत्र किल शुष्करुदितहसितक्रोधभयव्यामिश्ररूपमिष्टज-
नदर्शनाविर्भूतहर्षवशात्क्रियते तत्किलकिञ्चित्तम् । तद्यथा ।

Nāgara.
13, 12

क्रन्दत्यबाष्पमभये भयमातनोति
क्रोधं च नाटयति तत्क्षणमेव हास्यम् ।
2655 आलम्ब्य हर्षमबला किलकिञ्चित्ताख्यं
भावान्विभावयति पुण्यवतो ऽन्तिकस्था ॥²

(N 22, 19)

प्रियतमकथाश्रवणावर्जितकर्णया यद्भङ्क्ताङ्गानि विजृ-
म्भितं तन्मोट्टायितम् । तद्यथा ।

Nāgara.
13, 28

2660

तस्याङ्घ्रिद्वितयं नमन्ति विबुधाः सैवैककः सर्ववित्
तं मृत्युञ्जयमामनन्ति मुनयः सो ऽद्याप्यपाणिग्रहः ।
इत्याकर्ण्य कथां हरस्य विजयापार्श्वे विवाहात्पुरा
भङ्क्ताङ्गानि विजृम्भितं गिरिभुवो मोट्टायितं पातु वः ॥⁴

(N 22, 20)

प्रियस्य रतिसंभोगे गाढपरिपीडनेषु उद्दामहर्षावेशेन हि
किं पीडयसि न सहासीति सुखे दुःखाविष्करणं कुट्टमितम् ।

2665 तद्यथा ।

Nāgara.
13, 30

किं कान्त निर्दयमयं भुजकन्दलीभ्यां
द्वाभ्यां निपीडयसि मां न सहिष्णुरसि ।
वामभ्रुवामिति सुखेष्वपि दुःखभाजां
धन्यः शृणोति यदि कुट्टमिताचराणि ॥⁵

आश्लेषे निविडे ददत्यपि वपुर्भूते न नेत्यक्षरं 2670
 वाञ्छत्येव नखक्षतं वितनुते जातां चमत्कारिताम् ।
 दत्ते चाधरमस्य खण्डनविधौ धूनीति हस्ताम्बुजं
 तन्वी कुट्टमितक्रमेण कमितुश्चेतः समार्कषति ॥

इष्टानां भावानां प्रणये ऽपि अनास्थागर्वसंभवः पाद- (N 22, 21)
 प्रहारः प्रियस्य कृतागसश्चरणयोः काञ्च्याः संय[म]नं पुष्प- 2675
 मालया ताडनमनादरपरिग्रहो बिब्रोक्कः । तद्यथा ।

अनास्था वस्तूनामभिमतराणामुपहृतौ
 घनो गर्वस्तन्व्या रूषविहसिताडम्बरविधिः ।
 प्रहारः पादाभ्यां यमनमपि काञ्च्या चरणयोः
 कृतागा बिब्रोक्कं तदिदमिति धन्यो ऽनुभवति ॥ ¹ 2680

चरणनिपातरुणरुणितनूपुरं मसृणचरणरेखावशेषस्थित- (N 22, 22)
 चिवलितरङ्गसंस्थानसमुन्नमितभुजमुरः²स्थलप्रसारणाद्विगुण-
 पृथक्कृतस्तनस्तवकं स्कन्धावसक्तैककुण्डलमुल्लसितभुसाचीकृत-
 विलोकितां ललितमिति । तद्यथा ।

स्कन्धाश्रितैकमणिकुण्डलमुन्नतैक-
 भ्रूवल्लिखाचिविनिवेशितदृष्टिपातम् ।
 चेतो न कस्य ललितं हरति प्रियाया
 हासो यतोऽंशुकनिरुद्धरदेन्दुकान्तिः ॥ ³

वाच्यानामर्थानां ज्ञाने ⁴ऽपि य⁴भाषणं तद्विकृतम् । (Nāgara.
 13, 23 ;
 N 22, 23)
 2690

तद्यथा ।

कण्ठे क एष तव वल्लभ नूपुरो ऽयं
 तत्पादभूषणमयं वलयस्तदानीम् ।
 इत्यादिवाच्यमविभाव्य वचो मुगाच्या
 ज्ञाने ऽपि तद्विकृतमुत्सुकतां तनोति ॥ ⁵

हरविलोचनानलज्वलितमदनतापनिर्वापणमुधासारसो- (N 22, 9-
 10)
 दरस्मितं प्रतिपदभङ्गिविदग्धवचनमपाङ्गगमागमिकविलो-
 कितं स्नेहनिष्पन्दि प्रेमानुबन्धि कुलपालिकाचरणसूचि दा-

¹ Śp. 3162.

² ms. र

³ Śp. 3188.

⁴ ms. पदय, य corr. प? Cp. N.

⁵ Śp. 3176.

क्षिणानुवर्ति बाष्पभररुद्धकण्टकुटि दुःखनिर्वापिबाष्पगत्रद-
मालपितं यत्तरुण्याः स हावः । तद्यथा ।

Nāgara.
13, 20

प्राप्तेषु शृङ्गाररसाश्रयेषु
भाविषु कामाङ्कुरचिह्नभूतम् ।
उत्पद्यते यत्क्षितवीक्षितोक्तम्
उन्नीलितं वामतया स हावः ॥¹

(N 22, 11)

शृङ्गाररसप्रवृद्धौ या रत्यभिनिवेशनिष्ठा सा हेला । तद्यथा ।

Nāgara.
13, 6

आसज्य² स्वयमेव चुम्बनविधिर्योज्यं³ विनालिङ्गनं
तत्पान्ते जघनेन वेपथुमता पर्याणनं जानुनि ।
क्रोधीक्तं⁴ मम मर्षयेत्यनुनयस्तन्व्याः स्मरक्रीडित-
प्रीढेच्छाभिरतिः प्रियस्य हृदयं हेलाबलात्कर्षति ॥

अर्धावसक्तधम्मिल्लः विसंस्थुलनिवेशिततिलकः लोचनै-

2710 कलमकज्जललवः अवहेलधृतपतितजघनसिचयाञ्चलः ता-
सूलरागलेखलाञ्छितैकाधरप्रदेशो विविधविकारनाट्यनर्तको
विश्लेषः । तद्यथा ।

Nāgara.
13, 22

2715

धम्मिल्लं वदमुक्तं तिलकमसकलन्यस्तवृत्तिं च धत्ते
दृष्टविकच कालाञ्जनमुरसि रणत्किङ्किणीरत्नकाक्षी ।
अंसोत्तिप्रार्धहारा क्रमुकरसकणालाञ्छितैकाधरान्ता
कान्ता विक्षेपशिखास्वपि हरति मनावस्तस्मद्बोद्धवासाः ॥⁸

मौग्ध्यं बाल्यव्यपगमाद्यद्विसदृशं वचनम् । लोके यस्य
ठारिमेति व्याहारः । तद्यथा ।

2720

यदादि¹⁰ मे चन्दनबिन्दुरेष
सख्या ललाटे लिखितस्तदादि ।
शिरोव्यथा मे ऽस्ति कथं नु मातः
पर्याहरं पौरजना वहन्ति ॥

यथा च ।

Nāgara.
13, 32

2725

के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।
नाथ मत्कङ्कणे न्यस्तं तेषां मुक्ताफलं फलम् ॥¹¹

¹ Śp. 3172.

² ms. ह्य

³ ms. ज्यां

⁴ ms. तुं

⁵ ms. य

⁶ ms. य

⁷ ms. णु

⁸ Śp. 3174.

⁹ or ढा

¹⁰ ms. लि

¹¹ Śp. 3184.

मदस्तारुण्यातिशयजन्मा रभसः सुरापानप्रणयी मद इव
नैकविकारभूमिः । तद्यथा ।

आलापः स्मितकौमुदीसहचरो दृष्टिः प्रहर्षोल्लासः
भूर्नृत्याध्वरदीक्षिता चरणयोन्यासः समे भङ्गुरः ।
वेषेषु क्षणिकसृष्टा रतिविधावद्वैतवादाश्रयस्
तन्व्या नैकविकारभूर्मधुमदप्रायो मदः स्फूर्जति ॥¹

Nāgara.
13, 26

2730

प्रियजने कापि गते प्रहारार्धमपि नागच्छति । स्वयमेव
परिकल्पितदौर्भाग्यज्वरगृहीताक्षणरुदितश्चसितस्वप्नद्वारावेक्ष-
णशिरोव्यथादिविषयं तपनम् । तद्यथा ।

प्राप्ते न प्रहारार्धमेव दयिते भङ्क्ता नितम्बे² मिथः
संसक्ताङ्गुलिजालमर्थमधुना सख्यः कृतार्था इति ।
व्याहारः स्वपनं⁴ मुञ्चः प्ररुदितं गौर्यर्थनाभ्यर्चनं⁶
तत्त्वङ्ग्यास्तपनं तनोति कतिनः प्रेमाणसुचैरिदम् ॥

Nāgara.
13, 34

संकीर्णा एवैते प्रायेण भवन्यलंकाराः ।

एकस्योत्पादः पृथक्पृथङ्नेथते शुद्धः ॥ तथा हि । 2740

लोकेषु दुर्लक्षमनोनिविष्टम्

आत्मानमावेदयितुं त्वरावान् ।

स्त्रीणां विलासादिविचेष्टितानां

⁸क्रामत्प्रवृत्तिं न सहत्यनङ्ग इति ॥

19

अथ नाटिका यथोच्यते ।

2745

सभेदा कैशिकी यत्र शृङ्गारद्वयमुज्ज्वलम् ।

चतुरङ्गं सहासं च नाटकं नाटिकां विदुः ॥

¹ Śp. 3178.

² ms. खं

³ ms. माथ

⁴ ms. ०पितं

⁵ ms. ०र्याघ

⁶ ms. ना

⁷ ms. ०व्य

⁸ ms. क्रमप्र

यथा ।

(Nāt. 20,
60; N om.)

प्रकरणनाटकभेदा उत्पाद्यवस्तुविषया नायको यत्र
नृपतिः ।

2750

अन्तःपुरे² संगतां³ कन्यामधिकृत्य कर्तव्या ।

N 18, 107 a

स्त्रीप्राया चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ॥

N 18, 108 a
= Nāt 20,
63

राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधसंयुता चापि ।

नायकदूती देवीपरिजनवती नाटिकेति ॥

2755

तत्र सभेदा कैशिकीवृत्तिः । नर्मनर्मगर्भनर्मस्फोटनर्म-
स्फञ्जाश्चत्वारो ऽस्या भेदाः । शृङ्गारद्वयं संभोगो विप्रलम्भश्च ।
हासो विदूषकविषयः । अङ्कचतुष्टयम् । मुखप्रतिमुखगर्भनि-
र्वहणसंधियुक्तम् । अन्तःपुरे कथमपि निवेशितकन्यापरिण-
यविधियुक्ता । धीरललिता देवी तस्या एव क्रोधः । तत्रैव
2760 राज्ञः प्रसादनविधिः संभोगश्च देव्याः स्वाधीनभर्तृकाविषयः ।
कन्यायाः संभोगश्च विप्रलम्भश्च कर्तव्यः । येनास्या उत्कण्ठता
विरहिणी लास्याभिलास्यादयश्च दर्श्यन्ते । राजा चात्र
भार्याजितः संविधेयः । न तु पूर्वनायिकाप्रणयविरोधी ।
नायिकयैव भर्तुरभ्युदयिनः अतःपरं किं ते करोमीत्यभिधाय
+ संहारः कर्तव्यः । अत्र निदर्शनं ग्रामेयी रत्नावली चेति ।

तोटकं नाटकस्यैव प्रभेदः । आहाश्मकुट्टः ।

दिव्यमानुषसंयोगो ऽप्यङ्के ऽप्यङ्के विदूषकः ।

नखकुट्टस्त्वाह ।

दिव्यमानुषसंयोगस्तोटकं नाटकार्थकम् ।

2770

बादरायणो ऽप्येवमाह ।

तोटकं तच्च विज्ञेयं दिव्यामानवसंगमम् ।

¹ ms. चो corr. वो² ms. र³ ms. त⁴ ms. व्यो

तदेषां दिव्याया मानुषेण सह संगमो यस्तदेव महत्स-
क्षणम् । प्रत्यङ्गविदूषकप्रवेशस्तूपलक्षणम् । यथा विक्रमोर्व-
शीतोत्कं न तथाभूतविदूषकम् । मेनप्युषत्तु² अस्ति विदूषक- +
त्वात् । अश्मकट्टनमतानुगमात्सिद्धमिति ॥

2775

प्रकरणं ये नाटके कथिताः संधयो यान्यङ्गानि लक्षणा-
न्यलंकाराः सर्वे गुणा अस्मिन्नपि कर्तव्याः । केवलमयं
भेदः । यत्र कविना वस्तुशरीरं नायकस्योत्पाद्यते तत्प्रकरणम् ।
यदाहाचार्यः ।

यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तुशरीरं च नायकं चैव ।

N 18, 93

औत्पत्तिकं प्रकुरुते तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥

राजर्षिदिव्यचरितहीनम् । अमात्यविप्रवणिकुरितशरीरम् ।
यथा मृच्छकटिका । पद्मावतीपरिणयः । पुष्पदूषितकम् ।
नोदात्तनायकमिति श्रेष्ठितापसविटादिजनभूषितं च । मृच्छ- (N 18, 97)
कटिकायां सर्वमिदं ज्ञेयम् । पुरोधोऽमात्यविप्रवणिग्भूत- (N 18, 99)
वार्तायुक्तम् । यथा मालतीपरिणयः । मन्दकुलस्त्रीकृतं (N 18, 98)
काव्यम् । यदि कार्यवशाद्देश्याकुलाङ्गनयोः संगमो भवेत् । (N 18, 101)
अविकृतभाषाचारं तत्र पाठ्यं प्रयोजयेत् । वेश्यामपि शौर-
सेनीं पाठयेत् । यथा पद्मावतीपरिणयः । पूर्वोक्तविष्कम्भक-
श्चात्रावश्यं कर्तव्यः । अन्यस्त्वाह ।

2790

द्विधा रूपकमेतत्तु शुद्धं संकीर्णमेव च ।

(N 18, 100,
104)

कुलस्त्रीसहितं शुद्धं संकीर्णं वेश्याया सह ॥

शुद्धं पुष्पदूषितकम् । संकीर्णं मृच्छकटिकेति ॥

अथ व्यायोगः । प्रख्यातनायकविषयः ऋषिकन्यापरिण- (N 18, 135-
138)

2795 ययुतः संभोगमुक्तो वा एकाङ्कः । नियुञ्जयुञ्जबहुलः । दीप्त-
वीररौद्रसो विदितकथः । संस्फोटवान्मुखनिर्वहणसंधियुक्तो
नातिकरुणशृङ्गारो व्यायोगः कथ्यते सद्भिः ।

अथाङ्कः ।

N 18, 139

प्रख्यातवस्तुविषयः अप्रख्यातः कदाचिदेव ।

2800

दिव्यपुरुषैर्विविक्तः शेषैरन्यैर्भवेत्पुंभिः ॥

(N 18, 140-
141)

करुणरसप्रायः प्रवृद्धयुद्धोद्धतप्रहारश्च । स्त्रीपरिदेवनावहुलः ।

नानाव्याकुलचेष्ट आरभटीकैशिकीविहीनः कार्यस्वङ्क इति ॥

(N 18, 130-
134)

अथ डिमः । षोडशनायकयुक्तः । यथा नरकोद्धरणम् ।

विख्यातवस्तुविषयः । यथा वृत्तोद्धरणम् । दीप्तरसकाव्ययोनिः

2805 प्रख्यातनायको यथा ।

(N 18, 133)

मायाकुहकसंपूर्ण इन्द्रजालसमाकुलः ।

यथा तदेव ।

पिशाचसुरासुरयक्षरक्षोनागसंकुलः । उल्कापातावकीर्णः ।

कैशिकीवृत्तिरत्र नोच्यते । अस्य चत्वारो ऽङ्काः । संधयो

2810 मुखप्रतिमुखगर्भनिर्वहणाख्याश्चत्वार इति ॥

(N 18, 109-
123)

अथ समवकारः । स च देवतासुरवीर्यकृतः । यथा

(N 18, 116)

शक्रानन्दः । द्वादशनायकान्वितः । तस्मिन्त्वयो विद्रवाः ।

अग्निसमीरकृतः । युद्धकृतः । पुरोपरोधश्च । तत्राद्यः पलित्यङ्के ।

अन्तःपुराग्निसंभ्रमः । द्वितीयः । मल्लवाभ्यां कंसयुद्धार्थं कृष्णस्य

2815 क्रीडापर्वतारोहणम् । शेषो मृच्छकटिकायामार्यकानुसरणे

(N 18, 117)

पुरोपरोधः । त्रयश्च कपटाः । एको वस्तुक्रमजः । अन्यो

देवकृतः । अपरो ऽन्यकृतः¹ मुखदुःखसंभवः । तत्राद्यश्चित्रशा-

¹ ms. daṇḍa after t:

लिकायां¹ विदूषकस्य तत्प्रवेशे दन्तकाष्ठासादनक्रमभूर्ज्वर-
 कपटः² । द्वितीयो वध्यशिलायां दैवागतरक्तपटासादनाज्जी-
 मूतवाहनस्य शिलावरोहणम्³ । शेषो ऽपि पुंसवनाङ्के 2820
 सूमायचितामुखयोः कैकेयीमन्थरामायाचरणमिति । शृङ्गाराश्च (N 18, 118)
 चयः । धर्मशृङ्गारः । कामशृङ्गारः । अर्थशृङ्गारः । त्रयो व्रता- (N 18, 119)
दिविहित आत्महितहेतुर्धर्महेतुप्रापको धर्मशृङ्गारः । स्वेच्छया (N 18, 120)
बहुविधोपायसंयुतो ऽर्थशृङ्गारः । स्त्रीसंयोगभूतः सोन्मादः (N 18, 121)
कामशृङ्गारः । तच्चाद्यो यथा । लामकायनाङ्के नन्दयन्या 2825
ब्राह्मणाभोजनादि । स्वदेशमात्मसात्कर्तुर्दयनस्य पद्मावती-
परिणयः अर्थशृङ्गारः । कामशृङ्गारः । तस्यैव वासवदत्ता-
परिणयः । कैशिकीवृत्तिरत्र न कर्तव्या । तत्कथं शृङ्गारः । शुद्धा
कैशिकी कर्तव्या । अस्याश्चत्वारि यान्यङ्गानि नर्मनर्मस्फञ्ज-
नर्मस्फोटनर्मगर्भाणि तान्यत्र न कर्तव्यानि । संयोगविहित- 2830
नर्ममात्रं कर्तव्यम् ।

शृङ्गारोद्दीपनो यस्तु परिहासः सविभ्रमः ।

भयेच्छाहासभेदेन नर्मात्रं त्रिविधं भवेत् ॥

त्रयो ऽप्यङ्काः । तत्र प्रथमो ऽङ्कः सवीथ्यङ्कः सविद्रवः सकपटः (N 18, 111)
 सशृङ्गारश्च । सप्रहसनः । द्वादशनालिकः । द्वितीयो ऽङ्कश्चतु- (N 18, 112)
 र्नालिकः । तृतीयस्तु समानकृतः । नालिका कालस्य मानम् । (N 18, 113)

त्रयो ऽप्यङ्काः कर्तव्या⁶ न परस्परसूचनम् । (N 18, 115)

अत्र हि समवकारे प्राहुर्न प्रतिवर्धकमिति ॥

¹ ms. या

² ms. टो, om. danda.

³ ms. णं om. danda.,

⁴ ms. सु

⁵ ms. तुः । ध

⁶ Only seven syllables. Read ऽप्यङ्कास्तु. The passage occurs Nāt. 20, 73, but there, as in N, the first half is missing. Cp. G.O.S. ed. 18, 69.

(N 18, 124-128)

इहामृगः कैशिकीवृत्तिहीनो ऽङ्कचतुष्टयान्वितो यथोर्वशी-

2840 मर्दनं दिव्याबलाकारणप्रवृत्तयुद्धः प्रसिद्धपुरुषः विप्रत्ययकारकः षटनायकः षडसो वस्तुशृङ्गारयुक्तो नायकसंयामयुक्तः । अस्योदाहरणं कुन्दशेखरविजयः ॥

(N 18, 152)

अथ भाणः । आत्मानुभूतशंशी ¹ परसंश्रयवर्णनाविशेषो विविधाश्रय एकहार्यः । एकया नायिकया हार्यः । भाण इहैकाकिन्या नार्या हार्यो ऽङ्गहारिण्येति । यत्र परवचनमात्मवचनैः सान्तरैर्यथितं वाच्यं च भवेत् । आकाशपुरुषा यत्र व्याहरन्ति । धूर्तविटानां संप्रयोगो नानावस्थाभिः सुखदुःखात्मिकाभिश्चोपेत एकाङ्कश्च भाणः । यथा पत्रलेखानामधेयललितानागरादयो ऽस्योदाहरणानि ।

(N 18, 169-171)

अस्य लास्याधिकरणिकान्यङ्गानि । गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनपाठ्यं वैमूढकं पुष्पगण्डिका प्रच्छेदकमुत्तरोत्तरकमुक्तप्रत्युक्तकं द्विमुक्तकं सैन्धवश्चेति ।

(N 18, 172)

Nāg. 1, 18

तत्र यत्तन्त्रीभाणडोपबृंहितमासने संनिविष्टया नायिकया गीयते तज्जेयपदम् । यथा गौरीगृहे मलयवती उत्फुल्लकमलेति 2855 पठति ।

(N 18, 173)

यच्च पञ्चपाणिना युक्तं भौमचारीपुरस्कृतं चर्चरी⁵पाठभूषितं लासिकया प्रयुज्यते स्थितपाठ्यं तत् । यथा दुर्दिनाङ्के ।

Mrch. 5, p. 124

वसन्तसेना । भाव किमनया स्त्रीस्वभावदुर्विदग्धयोपालम्बया । पश्यतु हि भावः ।

Mrch. 5, 16

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु सुञ्जत्वशनिमेव वा ।

गणयन्ति न सीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः इति ॥

¹ ms. परसंश्रय, + in marg.² ms. नि । अ³ ms. स⁴ ms. ची⁵ ms. रपट⁶ ms. अ corr. ध and द inserted, so that दुर्विध may be the original reading.

यदासीनया करचरणभूलताभिनयभावितं प्रयुज्यते तदासी- (N 18, 174)
नपाठ्यम् । यथा कदलीगृहे ।

सागरिका । हिञ्जन्न समस्तस¹ इत्यादि ।

Ratn. 2, p. 86

यत्पुरुषेण स्त्रीवेषमादाय समवृत्तिभूषितमनिष्टुरपदला- (N 18, 177)
स्यमारभ्यते तद्वैमूढकम् । यथा चौर्यविवाहे ।

मकरन्दः । एषो ऽस्मि मान्तीसंवृत्त इति ।

Mālatī 6, p. 138

यत्र पुंसामाशयग्रहणाय गीतवाद्यताललयकलाकलितं (N 18, 175)
लास्यं प्रसार्यते सा पुष्पगण्डिका । यथा उषाहरणनाटकच-
तुर्थाङ्के ।

2870

उषा । अज्जउत्त इमं विदिअण्णाणअयं -इ अज्जउत्तो इत्यादि² । +

प्रच्छेदकः । यत्र योषिच्चन्द्रातपाकुला कृतापराधमपि (N 18, 176)
कान्तमार्ता प्रियमासजति स⁴ उच्यते । राहुलस्त्वाह । यत्र
दैवात्प्रियपुरुषेण प्रार्थ्यमानामन्यां नायिकामवलोक्य प्रेम-
परिच्छेदसमर्पितो मानिन्या मन्युर्मनस्तापयति स प्रच्छेदकः । 2875
यथा पद्मावतीपरिणये ।

विलासवती⁵ । ता किं दाणिं एत्य करइस्सम् । विचिन्त्य । भोइं
इन्दुमदिं विसज्जिअ पदुमावदिं खेव वारइस्सम्⁶ ।

सैन्यवाख्यं यच्छङ्खवलयधारणादिसिन्धुदेशभाषाविशेषगी- (N 18, 178)
तवाद्यविषयं तदुच्यते ।

2880

¹ हृदय समाश्रयिहि ।

² ms. स्स

³ आर्यपुत्र इमं द्वितीयं स्थानकं . . . आर्यपुत्रः । Lacuna in ms.

⁴ ms. सा

⁵ ms. ली

⁶ तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । भवतीमिन्दुमतीं विसर्ज्य पद्मावतीमेव वार-
यिष्यामि ।

(N 18, 181)

उक्तप्रत्युक्तं यथा मदनमञ्जुला तृतीये ऽङ्के ।

मुञ्चउ मं महाराजो¹

राजा । किमिति ।

मद । भाआमि -- अहं² ।

2885

राजा । कुतः ।

मद³ । महादेविण⁴ ।

(N 18, 180)

उत्तरोत्तरकं । लीलाहेलादिभूषितमप्रतीक्षिताभिसारिका-
कालं कामयितुं कामिजनालंकृतया नायिकया यदारभ्यते ।
यथा मदयन्तीसंहारे ।

2890

मद³ । हिअअ किं दाणि तस्सिं अवसरे संविधेयत्यमूढो भविअ संपदं
उत्तमसि । अस्सं⁵ च यं एदस्स मुहअन्दर्चन्दिमा⁶ए अत्तणो सन्तावो
ण णिड्वाविदो ता अणुभव दाव अत्तणो अविणअस्स फलं ।
पार्श्वतो ऽवलोक्य ससंभ्रमम् । कथं महाराजो उच्छाय सिंरं
सेम्हमधोमुहीत्यादिनृत्यम्⁹ ।

+

2895

अथ वा यत्र प्रियो ऽनागमनभीत्यैव प्रियाया भवनं
याति तत्सुखातिशयोत्तरकालत्वादुत्तरोत्तरकम् ।

(N 18, 179)

मुखप्रतिमुखसंस्त्रिष्टं नानाभावसमुज्ज्वलं ललितचारि-
प्रयोजितं द्विमुक्तकम् । यथा कलावत्यास्तृतीये ऽङ्के ।

पुरतो ऽवलोक्य । एसा पिअसही इदो ध्येव आगच्छदीत्यादि¹⁰ ।

(N 18, 146-151)

अथ प्रहसनम् । तद्विविधं शुद्धं संकीर्णं च । आद्यं परि-
व्राट्तापसद्विजैरन्यैरपि हास्यकुशलैरारब्धम् । संकीर्णं वेश्या-
वितनपुंसकदासादिभूषितं भवति । प्रथमं शशिविलासादि ।

¹ मुञ्चतु मां महाराजः । ms. मुञ्चइ

² विभेमि .. अहम् । Lacuna in ms.

³ ms. दः

⁴ महादेव्याः ।

⁵ ms. एडञ्

⁶ ms. व

⁷ ms. मो

⁸ ms. सौ

⁹ हृदय किमिदानीं तस्मिन्नवसरे संविधेयार्थमूढं भूत्वा सांप्रतमुत्ताम्यसि ।
अन्यच्च यदेतस्य मुखचन्द्रचन्द्रिमयात्मनः संतापो न निर्वापितस्तदनुभव तावदा-
त्मनोऽविनयस्य फलम् । कथं महाराज उच्छ्रित्य शिरः . . . अधोमुखी ।

¹⁰ एषा प्रियसखीतो ऽथेवागच्छति ।

¹¹ ms. °त्रीडा corr. ट्ता

द्वितीयं भग[व]दज्जुकादि । अस्य च द्वावङ्कौ भवतो मुखनिर्व-
हणसंधिद्वयं च । नखकुट्टस्वाह । वृत्त्यारभट्या शून्यं प्रहस-
नमिति ॥

2905

अथ वीथी । सा च त्रिभिः पात्रैः प्रयोक्तव्या । यथा (N 18, 155)
बकुलवीथिका । उत्तमाधममध्यमनायिकाभूषिता त्रिप्रकृति- Mālatī. 1
युता बीजबिन्दुकार्यैरर्थप्रकृतिभिर्युक्ता । एकाङ्का । संधिद्वय-
युक्ता । मुखनिर्वहणयुता । नानारसभावसंधिता च । अस्या (N 18, 156-
157)
अङ्गानि त्रयोदश । उद्घातक. अवलगितक. नालिका. अवस्य- 2910
न्दित. असत्प्रलाप. वाग्वेणी. मृदव. अधिबल. छल. त्रिगंत.
व्याहार. गरुड. अञ्जितानीति ।

उद्घातकम् ।

‘पदानि त्वगतार्थानि’ यन्नराः पुनरादरात् ।

N 18, 158

योजयन्ति पदैः स्पष्टैः तत्स्यादुद्घातकं यथा ॥

2915

कैर्गुणैर्नाटकं श्लाघ्यं ये हरन्ति सतां मनः ।

क्व तेषां दृष्टमुत्थानं देवदत्तकृताविति ॥

यथा ।

सूत्रधारो ऽप्रतीतमर्थं प्रतिपादयितुकामः प्रश्नेन

प्रतिपादितवान् ।

2920

एवमन्ये त्वाहुः ।

न प्रतीतं विस्मृतं वा यत्प्रतिपाद्यते तदुद्घातकमिति ।

अवलगितकं यथा ।

N 18, 159

¹ यत्रान्यस्मिन्समावेश्य कार्यमन्यत्रकाश्यते ।

2925

तच्चावलगितं नाम विज्ञेयं कविभिर्यथा ॥

जाने त्वमिव सा बाला पाणिना स्वेन मां स्पृश ।

तद्विशेषाग्निसंतापो येन मे शान्तिमेष्टीति ॥

अन्यस्त्वाह ।

2930

रूपकेषु यस्य पात्रस्य सूचना नास्ति तच्चावलगितकेन

कर्तव्या । यथा सूत्रधारः ।

विमुखिनोपदेशेषु वयं निर्वेदितास्त्वया ।

शैवाचार्य इवानेन कुशिष्येणैव भैरवः ॥

अत्र भैरवस्य प्रवेशं पारिपार्श्विकस्याधिष्ठेपेण तच्छि-
ष्याविधेयताख्यापनेन कृतवान् ।

2935

नालिका ।

(N 18, 161)

² यत्तु² वाच्यं प्रपञ्चेन वदेद्वा हास्यहेतुना ।

प्रहेलिकेव गूढार्था सा ज्ञेया नालिका बुधैः ॥

गूढार्थं प्रश्नमिच्छन्ति नालिकामपरे यथा ।

हस्ते कर्णस्य का शक्तिः क्व समध्यगतो ऽस्ति क इत्यादि॥

2940

अवस्यन्दितम् ।

(N 18, 160)

रभसेनोदितं वाक्यं शुभं वा त्वशुभं तथा ।

अन्यद्वा क्रियते बुद्ध्या तदवस्यन्दितं भवेत् ॥

यथा निभृतस्थायी भीमो दुर्योधनेन पृष्टः । कस्त्वम् । स
खल्वाह । भीमो ऽहम् । पश्चात्सावहित्यो ऽवदत् । भीमो ऽहं

2945 भयानको ऽहमिति ।

असत्प्रलापो यथा मूर्खस्य पुरतो हितमप्युच्यते वचः न ^(N 18, 161-162)
तद्गृह्यते ¹ ऽसावसत्प्रलापः कथ्यते ।

सुलभाः सततं राजन्पुरुषाः प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ²

इतिसारणवाक्यं रावणेन न गृहीतमित्यसत्प्रलापः ।

2950

किं त्वं बधिरः कुञ्जो वा मत्तो ³ वा यन्न मां पश्यसीति ।

रथकारकुले जातः कथं वा श्रोत्रियात्मजम् ।

राधियाह्वय संयोजुमश्वत्यामानमुद्धतमिति ॥

अयं चासत्प्रलाप एव ।

वाग्देवी द्वित्रिप्रतिवचना यथा ।

(N 18, 162)

कस्त्वं कृष्णो ऽस्मि वर्णं ते नाहं पृच्छामि नाम किम् ।

केशवो ऽहं चिराद्भवं कुर्यां त्वां खलु केशवमिति ॥

मृदवं यथा ।

यन्निमित्तं गुणा दोषाः स्युर्दोषाश्च तथा गुणाः ।

(N 18, 164)

चित्रोक्तिं मृदवं नाम तन्मतं कविभिर्यथा ॥

2960

गुणदोषीकरणम् ।

तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखिकायतनं जातं दुःखाद्यैव ममाधुना ॥

दोषगुणीकरणम् ।

उदेतु गगनव्यापि महाभागमिदं तमः ।

येन साभ्येति निःशङ्का सङ्केतं मे मृगेक्षणा ॥

2965

अधिबलं यथा ।

उत्तरोत्तरसंभूतमात्मनश्च परस्य च ।

(N 18, 165)

विद्यादधिबलं वाक्यमेकवस्तुविशेषणम् ॥

¹ ms. वा which has been obliterated.

² Sprüche 3283; Sp. 1360.

³ ms. नो

2970

तिमिराखरधारिणो वञ्चिताखिलदृष्टयः ।
सायमेता मिलन्त्यव दिशश्चन्द्राभिसारिकाः ॥

एकेनोक्ते ऽपर आह ।

एवमाक्षिप्तविहङ्गनूपुराश्चन्द्राभिसारारब्धरागा एता दिश इति ।

छलम् ।

(N 18, 166)

छलं स्याद्वाच्यमन्यार्थं हास्यरोषाति¹संधिकृत् ।

यथायोध्याभरते ।

लक्ष्मणः । सकलराक्षसकुलक्षयकारिणि शुष्मञ्जुजइये सति किमसौ
करिष्यति ।

प्रविश्य चिजटा । सीताविश्रोत्रं² ।

2980

अतिसंधिकृच्छलमेतत् ।

चिगंतं यथा ।

स्फुटभाव्यर्थकथनं चिगंतम् । यथा कदलीगृहे ।

(Ratn. 2,
p. 61)

सुसंगता । एसा उण एत्थ सारिआ सङ्किदब्बा । कदा वि गहिदत्था⁴
कस्स वि पुरदो पआसेदि⁵ ।

2985

व्याहारो यथा ।

(N 18, 167)

प्रत्यक्षानुभवारूढो व्याहारो हास्यलेशकृत् ।

कृतसंभोर्गंराजानं सोपहासमिवाब्रवीत् ॥

यथा ।

विदूषकः । भूपं तव कार्येषु मे जिह्वा पल्लवयत्येव गुडदध्ना जडाचिनुम् ।

2990

गरडो यथा ।

(N 18, 168)

उक्तमन्यार्थमन्येन वचो ऽन्यार्थं प्रकल्पयेत् ।

अन्यथेति हि गरडो ऽयं बहुधा परिकीर्तितः ॥

¹ ms. दि² सीताविद्योगम्³ ms. श⁴ ms. थो

⁵ एषा पुनरत्र शारिका शङ्कितव्या । कदापि गृहीतार्था कस्यापि पुरतः
प्रकाशयति ।

⁶ ms. गो

यथा ।

जातो ऽन्यत्र च यो ऽन्यत्र वर्धितो मधुसंभवः ।

परपुष्टः स कृष्णो ऽयं मारयत्वनिवारितः ॥

2995

इत्युत्कण्ठतया प्रोक्तं कंसेनाधिगतमन्यथा ।

यत्राभिलषितं कांक्षन्गुप्ता द्वर्थपरैः पदैः ।

निर्दिशेद्वाक्यकुशलो द्वर्थगरुडः स कथ्यते ॥

यथा ।

जातस्ते दारकः कंस स्वसुरानन्दवर्धनः ।

3000

तं वक्तुमहमायातो नारदो भवतः क्षयम् ॥

अन्यदन्यच्च वदतोर्द्वयोर्वाक्यसमागमे ।

जायते ऽनिष्टमिष्टं वा स गरुड इति कीर्तितः ॥

यथा राघवाभ्युदये रामः ।

किं ते स्वादितिचिन्तया मम मनः पर्याकुलं भ्राम्यति ।

3005

सीताप्याह । विरहो दे¹ । रामः शान्तमित्यादिकमाह ।

द्वर्थता यत्र वाक्यानां लेशेनापि प्रतीयते ।

शब्दभङ्गानुयातश्च लेशगरुडः स कथ्यते ॥

प्रतिज्ञाभीमे सहदेवः ।

रक्तप्रसादितमुव इत्यादि ।

3010

अञ्चितं यथा ।

नानार्थानामुपक्षेपो ऽञ्चितं श्लिष्टानि यत्र पदानि

तद्वाञ्चितम् । यथा ।

लीलावधूतपक्षेत्यादि ।

Ratn. 2, 8

विचित्ररूपसंपन्ना सा मां कान्तवचोऽन्विता ।

3015

श्रामा रैवतभूमीव धिनोति तिलकोज्ज्वला ॥

अन्ये ऽञ्चितस्य स्थाने प्रपञ्चं नाम वीथ्यङ्गं वर्णयन्ति ।

यदसंभृतवचनसंस्तवयुक्तो द्वयोः परस्परत एकस्यार्थस्य कृते (N 18, 163)

आलापो हासजननश्च स प्रपञ्चः । यथा कलावत्यां राज्ञो

3020 विदूषकस्य वचनम् ।

किंचिद्देहि ददामि चिचफलकं तस्या मयासादितं
सर्वं माधव शक्यमेव भवतः किं ते मया दीयते ।
किं मां स्तौषि मृषानुगस्तव बटुः सो ऽहं भवान्भूपति-
सुद्रा स्त्रीक्रियतां ददाम्यलमिदं चिचं सखे गृह्यतामिति ॥

3025 इदं राधाख्यायां वीथ्यां ज्ञेयम् ॥

अथ गोष्ठी एकाङ्का कैशिकीवृत्तियुक्ता गर्भावमर्शसंधि-
शून्या यथा सत्यभामा ॥

अथ संलापः सात्त्वत्यारभटीयुतः । यथा मायाकापालिकः ।

अथ शिल्पकः ब्राह्मणनायकोपेतः । यथा कनकवतीमाधवः ।

3030 श्मशानसंकुलः । अनुदात्तोपनायकभूषितः । कैशिकीभारती-
सात्त्वती-आरभटीचतुर्वृत्तिविराजितः । चतुरङ्गभूषितः । सर्व-
रसपूजितः । तस्य च सप्तविंशत्यङ्गानि । यथा उत्करता ।
अवहित्यम् । प्रयत्नः । यथनम् । आशंसा । तर्कः । संशयः ।
तापः । उद्वेगः । मौग्ध्यम् । आलस्यम् । अप्रतिपत्तिः ।

3035 विलापः । वाम्यम् । अनुगमनम् । विस्मयः । साधनम् ।
उच्छ्वासः । चमत्कारः । शून्यत्वम् । प्रलोभः । वैशारद्यम् ।
संफेठः । आश्वासनम् । बोधनम् । प्रहर्षः । प्रशस्तिरिति ।

रमणीयवस्तुविषयो ऽभिलाषः उत्करता । यथा शाकुन्तले
प्रथमे ऽङ्के ।

प्रबुद्धस्य संवरणमवहित्यम् । यथा वृक्षवाटिकायाम् ।
प्रविश्य रजनिका ।

भट्टिणी । किं शोद² ।

नन्द । अपवार्य । हञ्जे ण क्खु³ किञ्चि⁴ इति ।

3045

अनिवृत्तये यत्नः प्रयत्नः । यथा प्रावृडङ्के ।

अथे अन्विष्टेयं मया वनराजी । यावदेनां विचिनोमि । परिक्रम्या-
वलोक्व । कथमत्रापि नास्ति । कष्टं भोः कष्टम् ।

सर्वचाखुमुचो ध्वनन्ति कुटजामोदो ऽपि सर्वत्रगः

सर्वत्रैव च ताण्डवव्यसनिनां कैका कला बहिष्णाम् ।

3050

आर्याप्राप्तिनिराशमेव कलितं पापस्य मे मानसं

येनास्मिंस्तदवस्थिते⁵ समुचितो नोद्दिश एव चत इति ॥

+

अन्योऽन्यनिर्णयोत्पन्नपरिचयपल्लवितविभ्रमाभिरामो
ऽर्थविशेषो ग्रथनम् । यथा बृहद्वकुलवीथिकायाम् ।

अथ तैश्च ।

3055

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दै-

Mālatī. 1,
28

रधिकविकसदन्तर्विस्मयस्त्रितारैः ।

हृदयमशरणं मे पक्षलाच्याः कटाक्षै-

रपहतमपविद्धं पीतमुन्मूलितं च ॥

ईप्सितस्य दुर्लभस्याशंसनमाशंसा । यथा श्मशानाङ्के ।

3060

इदमेव तावत्प्रार्थये ।

संभूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते

Mālatī. 5,
9

यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः ।

यद्वालेन्दुकलोदयादवचितैः सारिरिवोत्पादितं

तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयो ऽपि तस्या सुखमिति ॥

3065

आत्मविचाराधीनो ऽर्थावग्रहस्तर्कः । यथा नन्दयन्तीसंहारे ।

भर्ता तवाहमिति कष्टदशाविरुद्धं

पुत्रस्तवैष कुत ईत्यनुदारतैषा ।

शस्त्रं पुरः पतति किं करवाणि कष्टं

व्यक्तं विरौमि यदि साभ्युपपद्यते मामिति ॥

3070

¹ ms. वे

² किं न्वेतत् ।

³ ms. फ with mark of correction, and + in marg.

⁴ न खलु किञ्चित् ।

⁵ ms. corr. : above the line.

⁶ ms. om.

कोटिद्वयावलम्बनो ऽर्थः संशयः । यथा शालभञ्जिकायाम् ।

Viddha-
śāla. 1, 31

उपप्राकारायं प्रहिणु नयने तर्कय मनाम्
अनाकाशे को ऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ।
सुधावद्भयासैरुपवनचकोरैरनुहतां
किरञ्ज्योत्तामच्छां नवलवलिपाकप्रणयिनीमिति ॥²

3075

अनुशयविशेषस्तापः । यथा कुलपत्यङ्के ।

सुभूर्यास्वति गोचरं नयनयोरुन्निद्रपद्मेक्षणा
सुग्धा सेचमिति स्फुटं यदि परिज्ञातं भवेत्प्राप्य³ मे ।
तद्वीरीदयितादथा⁴स्य सकलान⁵न्यान्व⁶रात्केवलं⁷
किं न प्रार्थितवानतीतगणनान्तस्यां विजातस्फुटा⁸निति ॥

3080

बन्धुजनवियोगजनित उद्वेगः । यथा धृतराष्ट्राङ्के ।

Veṇī. 5, 3

मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते
सुचक्षिया क्व भवती क्व च दीनतैषा ।
निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
किं नानुशोचयसि रक्षसि मामयोग्यमिति ॥

3085

स्त्रीस्वभावविशेषो मौग्ध्यम् । यत्र चैचा⁹वल्यङ्के ।

Ratn. 1,
p. 44 =
Ratnā. p.
16

अम्नो ऽम्हाणं तादस्स अन्तेउरे चित्तगदो भञ्जवं अञ्जीअदि¹⁰ ।
एतय उण सअं थेव पूअं पडिच्छदि¹¹ ॥¹²

मार्गादिखेदजन्यः अम आलस्यम् । यथा कुन्दमालानि-

3090 वासे ।

Kunda-
mālā 1, p. 3

वच्छ लक्खण अदिसअं गरुअं गब्भभारं¹³ वहणच्छमा¹³ ण वहन्ति
मे चलणा । ता अगगदो भविअ णिरुवेहि दाव केदूरे भञ्जवदी
भादरधि ति¹⁴ ।

¹ ms. वचन

² Sp. 3516.

³ ms. घ or द

⁴ ms. चा

⁵ ms. ना

⁶ ms. न्य

⁷ ms. नं

⁸ ms. टमि

⁹ ms. च

¹⁰ ms. टी

¹¹ ms. छे

¹² अहो अस्माकं तातस्त्रान्तःपुरे चित्रगतो भगवानर्चते । अत्र पुनः स्वयमप्येव पूजं प्रतीच्छति ।

¹³ ms. वहणं मच्छ with gloss न्यप? under च्छण

¹⁴ वत्स लक्खण अतिशयं गुरुं गर्भभारं वहनाच्चमौ न वहतो मे चरणौ । तदयतो भूत्वा निरूपय तावत्किञ्चिद्दूरे भगवती भागीरथीति ।

प्रतिपत्तिमूढताप्रतिपत्तिः । यथा कोशलाङ्के ।

पियसहि ण ऊ किंपि किं तु गदं पुत्तकं सुणिअ किं महाराजो 3095

पडिवत्तिस्सदि त्ति एवं मे सोअकारणं इति¹ ।

शोकसमुत्थमापदि परिदेवनं विलापः । यथा कृत्यारावणे
ऽटव्यङ्के ।

वैदेहि देहि कुपिति दयितस्व वाचम्

इत्थंगतस्व सहसागतसंगमस्वेत्यादि ।

3100

प्रसादने व्युत्थानं वाम्यम् । यथा कुम्भाङ्के ।

देवि देवि एतद्वक्तुकामासि ।

सीतां मोचय । अवलीयसीं दशमुपगतस्त्वमिति ।

तत्किं विस्मृतो ऽस्मीत्यादि ।

प्रस्थितस्य हर्षादनुयानमनुगमनम् । यथा मायाशकुन्ते 3105
नलः ।

इयं² दर्भश्रेणी मृदुचरणपातं व्रज शनै-

निर्वर्तस्वाध्यायं निविडनडमालावलघितः ।

भजेथाः पश्चान्नां वरतनु पुरस्तान्मृगखुर-

चुरप्रत्यालेखस्वपुटितविभागा वनभुवः ॥

3110

अकृतार्थदर्शनोद्भवो ऽर्थविशेषो विस्मयः ।

दोर्दण्डाः क्व छताङ्गदा इति ।

व्याहारविशेषः साधनम् । यथा क्षपणकापालिके ।

भवतु मन्त्रेण वशीकरोमि ।

मुग्धस्योत्थानमुच्छ्वासः । यथा विक्रमे ।

3115

अये समुच्छ्वासितमार्थेण इति ।

(Vikra. 4,
p. 116, 11)

चमत्कारो लोकप्रसिद्ध एव । यथा क्षपणकापालिके ।

ही मादिके लामलक्खणेण लक्खिदे दण्डकालसे⁷ आकाशेदि
मं लङ्का⁸ए त्ति⁹ ।

¹ प्रियसखि न खलु किमपि किं तु गतं पुत्रकं श्रुत्वा किं महाराजा प्रतिवक्ष्य-
तीतिवं मे शोककारणम् ।

² ms. दं

³ ms. क्का

⁴ ms. क्क

⁵ ms. शक

⁶ ms. शिक

⁷ ms. एडि

⁸ ms. से

⁹ ही मातुके रामलक्षणेन लक्षितो दण्डकारण्य आकाशयति मां लङ्कायामिति ।

3120 विस्मरणं शून्यत्वम् । यथा प्रावृडङ्के ।

वत्स इयतीं विलां कृ गतो भवानासीत् ।

प्रयोजनार्थमर्थ्यादिभिः प्रलोभनं प्रलोभः । यथा मोट¹-
काङ्के ।

(Mrch.
8, p. 181)
3125

शुवन्नआणं शदं देमि । कण्ठकं ²जडुं दे देमि । मालेहि ले एदं
गणिआदालिअं ³ ।

आत्मनः पौरुषप्रतिपादनं वैशारद्यम् । यथा रामाभ्युदये
वाली ।

अपानलशिखाजालविकरालसटावलिः ।

दृश्यते न द्विपैः सिंहः कुक्षो वाली न वैरिभिः ॥

3130 क्रोधेनातिक्रमः संफेटः । यथा मोटकाङ्के ।

(Mrch. 8,
p. 178, 10)

ओदल गब्भदाशी ओदल । मम केलकादं गोणादं वाहेसि ⁴ ।

शोकापनोदमाश्वासनम् । यथा कोशलाङ्के ।

सुमित्रा । अज्जे समस्ससे ।

कीस ।

3135

दाणि तुमं रामभद्रस्स जणणी भविअ अन्हारिसीहिं आसासी⁶-
असि⁷ ।

कार्यप्रतिवचनेन प्रतिबोधनं बोधनम् । राघवाभ्युदये ।

लक्ष्मणः । तदेतद्विज्ञापयामि ।

अभ्यर्थतां ⁸ मार्गमसौ पयोधिः

3140

स बद्धतां कूटमतिर्दशास्यः ।

विमुञ्च तावत्परिदेवितव्यं

कार्याणि सर्वत्र गुरु भवन्ति ॥

¹ ms. ढ

² ms. चट्ट

³ सुवर्णकानां शतं ददामि । कण्ठकं जतुकं तुभ्यं ददामि । मारय रे एतां
गणिकादारिकम् ।

⁴ अवतर गर्भदास्यवतर । मदीयौ गावौ वाहयसि ।

⁵ ms. स

⁶ ms. सि

⁷ आर्थे समाश्रयसिहि । कस्माद् । इदानीं त्वं रामभद्रस्य जननी भूत्वास्मादृशी-
भिराश्वाससे ।

⁸ ms. ता

प्रहर्षश्च लोकप्रसिद्ध एव ।

पुह्रवाः । चतुषी उन्नील्य । कथं सत्यमेव प्रियतमोर्वशी ।

Vikra. 4,
p. 116, 10

देवद्विजादिकल्याणावधारणं प्रशस्तिः । यथा राघवा- 3145
भ्युदये ।

प्रीतः पृथ्वीमित्यादि ॥

अथ प्रस्थानम्¹ । घटचेट्यादिनायिकम् । कैशिकीवृत्तिबहु-
लम् । बहुताललयात्मकम् । सुरापानराजितम् । विटोप-
नायकम् । दासादिनायकं च । यथा शृङ्गारतिलकम् । 3150

अथ काव्यम् । खण्डमानमात्राद्विपदीभग्नतालकादिवि-
भूषितम् । चतुर्वृत्तियुक्तं शृङ्गारहास्यप्रधानम् । गर्भावमर्श-
संधिभूयम् । एकाङ्कम् । यथोक्तखिण्णतमाधवम् ॥

अथ हल्लीशकम् । सप्ताष्टनवयोषिर्भूषितम् । कैशिकीवृत्ति-
प्रायम् । बहुताललयात्मकम् । एकाङ्कम् । एकपुरुषप्रधानम् । 3155
अनुदात्तवचनकृतम् । यथा केलिरैवतकम् ॥

अथ श्रीगदितम् । यत्र स्त्री करुणमासीना पठति ।
एकाङ्कमुदात्तवचनकृतं भारतीवृत्तिप्रधानम् । प्रख्यातवस्तुना-
यकं यथा क्रीडारसातलम् ॥

अथ भाणिका । उदात्तनायिका । सूक्ष्मनेपथ्यविभूषिता । 3160
एकाङ्का कैशिकीभारतीवृत्तिप्रधाना मन्दपुरुषा यथा कामदत्ता ।
अस्याः सप्ताङ्गानि । विन्यासः । उपन्यासः । विरोधः । अनु-
वृत्तिः । साध्वसम् । समर्पणम् । संहारश्चेति ।

निर्वेदवाक्यं विन्यासः । यथा गृहवाटिकायाम् ।

नन्दयन्ती । ता किं मे दोहर्गकलंकमलिनिदिण हृदसरीरेण⁶ । 3165

¹ ms. न

² ms. घ

³ ms. स

⁴ ms. दमू

⁵ ms. र्ग

⁶ तत्किं मे दौर्भाग्यकलङ्कमलिनितेन हतशरीरेण । ms. °मइलिदेण with +
in marg.

प्रसंगतः कार्यनिवेदनमुपन्यासः । यथा तत्रैव ।

नन्दयन्ती । एसो अवरो अज्जउत्तहिअसरिसो कणिआरपादव
त्ति¹ ।

भ्रान्तिनिवृत्तिर्विरोधः । यथा शाकुन्तले ऽनुतापाङ्के ।

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्नतेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणात्त्वया मे पुनरपि चिञ्चिहता कान्तेति ॥

निदर्शनेनोपन्यासो ऽनुवृत्तिः । यथा तत्रैव ।

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितामहमिमां वज्र मन्यमानः ।

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः प्रिये प्रणयवान्मृगतुष्णिकायाम् ॥

अद्भुतस्य साध्वसेन भूतोदाहरणं साध्वसम् । यथा तत्रैव ।

चूतानां चिरनिर्गतामित्यादि ।

पीडयोपालम्भः समर्पणम् । यथा चन्दनलतागृहे ।

मलयवती । भअवं कुसुमाउह । जेण तुमं रूवसोहाए विणिज्जिदो
तस्स तए ण किं पि कदं । मम उण अणवरद्धाए कथं पहरन्तो ण
लज्जसि त्ति³ ।

संहारः प्रसिद्ध एव ॥

अथ भाणी । एकाङ्का विटविदूषकपीठमर्देशोभिता षृङ्गा-

ररसा । स्वल्पचित्रकाव्या । दशलास्याङ्गशोभिता यथा वीणा-
वती ॥

अथ दुर्मल्लिका । चतुरङ्का । गर्भसंधिभूत्या । यथा बिन्दु-
मती । अस्यामेकाङ्को विटविलासमयः । द्वितीयो विदूषक-
विलासमयः । तृतीयः पीठमर्दविलासमयः । चतुर्थश्च नाग-

¹ एष अपर आर्यपुत्रहृदयसदृशः कर्णिकारपादपः ।

² ms. र corr. रि

³ भगवन्कुसुमायुधेन त्वं रूपशोभया विनिर्जितस्तस्य त्वया न किमपि हतम् ।
मम पुनरनपराधायाः कथं प्रहरन्न लज्जसीति ।

रनायकविलासमयः । प्रथमस्तु नालिकः । द्वितीयः पञ्च- 3190
नालिकः । शेषौ दशनालिकौ ॥

अथ प्रेक्षणकम् । अशेषभाषोपशोभितम् । शौरसेनीप्रधानं
गर्भविमर्शेषून्यं तल्लक्षणयुक्तं च । सर्ववृत्तिनिष्पन्नम् । प्रति-
मुखसंधिप्रवेशकविष्कम्भका अत्र न कर्तव्याः । परिवर्तकयुक्तं
प्रयत्नतः कार्यम् । नियुद्धसंफेद्युतम् । विपदनुचिन्ताबहुलं च । 3195
अत्र तु सूत्रधारो न विधेयः । नान्दी¹ । उपक्षेपश्च विधेयः ।
यथा वालि²वधः ॥

अथ सट्टकम् । तच्च नाटिकाप्रतिरूपकम् । कैशिकीभार-
तीप्रधानम् । रौद्रवीरभयानकबीभत्समवमर्शसंधिषून्यम् ।
यथा कर्पूरमञ्जरी । अन्तर्यमनिकान्तम् । यथाङ्के यमनिकया- 3200
वच्छेदा भवन्ति तथाचापि । शौरसेनीप्राच्यामहाराष्ट्रीयुक्तम् ।
स्त्रीवद्राज्ञो ऽपि प्राकृतपाठः । यद्यपि बादरायणप्रभृतिभिरुक्तं
राज्ञः संस्कृतपाठः कार्यात्प्राकृतपाठः । तत्र रूपकमेवेदं कार्य-
मिति राज्ञापि प्राकृतपाठः कर्तव्यः ।

अथ रासकम् । मूर्खेनायिकम् । सकलभाषाविभाषाशो- 3205
भितम् । उदात्तनायकम् । पञ्चपात्रप्रयोज्यम् । अनेककलोप-
देशवार्त्तामण्डितम् । मसृणोदात्तभावभूषितम् । उत्तरीत्तर-
प्रधानम् । एकाङ्कं सूत्रधारपरिहीणम् । वीथ्यङ्गयुक्तम् । यथा
मदनिकाकामुकम् ।

अथ नाट्यरासकम् । बहुताललयात्मकम् । हास्यशृङ्गार- 3210

¹ ms. र्ष

² Something appears to have been omitted. Cp. S. 547 नेपथ्ये गीयते नान्दी

³ ms. ली

⁴ ms. अ

⁵ ms. र्ष

⁶ ms. र

मण्डितम् । एकाङ्कं¹ दशलास्याङ्गभूषितम् । उदात्तनायकपी-
ठमर्दोपनायकम् । वासकसज्जानायिकम् । यथा विलासवती ॥

अथोल्लापकम् । गीतमयं त्र्यङ्कम् । अस्य लक्षणम् ।
उदारनायकमुज्ज्वलवेषात्मकम् । बहुपुस्तप्रधानं दिव्यचरितं

3215 शिल्पकाङ्गभूषितम् । हास्यकारुण्यशृङ्गारपूजितम् । यथा देवी-
महादेवमिति ।

इह हि भरतमुख्याचार्यशास्त्रासुराशे-
रमृतमिव रसाढ्यं लक्षणं नाटकस्य ।
प्रतिधृतमपहाय व्यासमुक्त्वा च लक्ष्या-

3220

ण्यधिगमयितुमल्पज्ञानमल्पश्रमेण ॥

श्रीसागरेण मुकुटेश्वरनन्दिवंश-
व्योमाङ्गनैकशशिनाल्पधि²यां हिताय ।

सृष्टो मुनिप्रवचनैरिह नाटकस्य
बीजादिनैकविधलक्षणरत्नकोशः ।

3225

श्रीहर्षविक्रमनराधिपमातृगुप्त-
गर्गाश्मकुट्टनखकुट्टकबादराणाम् ।

एषां मतेन भरतस्य मतं विगाह्य

घुष्टं³ मया समनुगच्छत रत्नकोशम् ॥

समाप्तश्चायं नाटकलक्षणरत्नकोशः कवेः श्रीसागरन-

3230 न्दिनः ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ

¹ ms. ङ्कं

² ms. पि

³ ms. घु

PRATĪKA INDEX

अकर्णद्रोणगाङ्गेय	2032	अभिसुख्ये प्रविष्टाभिर्	2175
अकृतास्त्रो ऽपि बलवान्	596	अभूतपूर्वो यो ह्यर्थः	1540
अगणितगुणौघसिन्दुर्	2	अभ्यर्थतां मार्गमसौ	3139
अघोरमैरवाचार्य	2219	अभ्योधिवारितरणे	1075
अङ्गावतारो ऽङ्गसुखं	393	अयिअङ्गननुप्रायो	2235
अज्ञाननिद्राशयितो	822	अलं भार्गव बाले ऽस्मिन्	689
अज्ञेयावधितयमान	1160	अलसवलितमुग्ध	3056
अट्टके स्त्री प्रधानत्वाद्	2156	अवकाशागतं वाक्यम्	2277
अदीर्घं कालमापन्नः	2343	अवज्ञानं स्त्रीतिचिति	803
अदृष्टाश्रुतसंप्राप्तौ	2249	अवनिरविरथान्तः	1251
अद्भुतो विषयस्यायि	1957	अश्रुनिःश्वासवैवर्ष्यं	1908
अनसूयाकृतो ऽप्यासीन	2121	अश्वत्यामा हत इति	728
अनास्था वस्तूनाम्	2677	असूचितस्य पाचस्य	331
अनुयान्त्या जनातीतं	1520	अखैव कीर्त्यते भार्या	2181
अनुरागपथोराशि	2146	अखैव खलु वाक्येषु	2251
अनुष्ठानं प्रयोगस्य	2161	अहरहरनुरागाद्	2542
अन्तःपटीनिविष्टिर्यत्	438	अहो विधिर्मे पद	952
अन्तर्नैपथ्यमाचोक्ति	1185	आः किं सोचाम्यहं स्त्रीव	1248
अन्तर्यमनिकामाङ्गर्	2187	आकण्ठोपहृतां सीतां	1417
अन्यदन्यच्च वदतोर्	3002	आक्षिपन्तीव चपलैर्	1538
अन्यो ऽन्यास्कालमित्र	608	आक्षिपन्त्यरविन्दानि	1503
अपराधिन्यपि जने	1408	आक्षिप्य सव्याजम्	1967
अपवारितकं तच्च	2269	आख्यानमिति वृत्तं ख्याद्	2173
अपसारस्य मोहश्च	1955	आचार्यस्य त्रिमुवन	419
अपि भुजलतोत्क्षेपाद्	653	आज्ञासु ते त्रिदशनाथ	1431
अपि यान्त्यायिते भीत्या	1651	आतङ्कान्नघटित	2480
अपि शक्नोत विद्वद्भिर्	25	आताम्रतामपनयाम्य	1638
अभिनयो व्यञ्जकः सत्त्व	2281	आबद्धगीतरभसाः	1314
अभिनेयः स च त्यागो	1930	आर्यकः पालकश्चेति	2211

PRATĪKA INDEX

आर्यपुत्र च जीवेश	2255	उपप्राकारायं प्रहिणु	3072
आलम्बितालकलता	2559	उरू करेण	428, 849
आलापः स्मितकौमुदी	2728	उष्णश्वासविवर्णिता	2532
आनुकस्य पिता तात	2195	ऊर्द्धाधःप्रिरितैकैक	1457
आशङ्कशे यदभिं	1757	ऋग्भ्यः पाठ्यमभूनीतम्	17
आश्लेषे निविडे	2670	एकमधिकृतं विन्वाद्	221
आश्लेषे सर्वदा पत्युः	2367	एकोनपञ्चाशदमी	2131
आसह्य स्वयमेव	2705	एत एव वणिक्श्रेष्ठि	2152
आसां भेदचतुष्टये	1391	एतास्तेव च निर्घातं	1387
आस्तां नाथ भवत्कथा	2641	एते क्षमा वयमपि	475
इतिमरणमनङ्ग	2510	एवं बाह्वन्विधत्ते	2614
इदं दर्भश्रेणी	3107	एष कृष्णाकचाकर्षी	1245
इयं श्रीर्यत्कृते सिन्धुं	1439	एष नो निहतज्ञाति	756
इयं सा सेयमित्येवं	2082	एष बद्धाञ्जलिपुटो	1640
इयं नाम गता कान्ता	1320	ओजः समासभूयस्त्वं	1496
इष्टनाशधनापाय	1906	कण्ठकैः पश्यनालेव	2117
इष्टस्यर्शसहर्षाद्वैः	2112	कण्ठे क एष तव	2691
इष्टार्थसाधनं बीजम्	142	कण्ठे वरोरू	509
इह हि भरत	3217	कथमिव विदधामि	787
इहैवास्ति सीता	834	कथोरगर्भपीडार्ता	2022
ईः स्मृतः क्रोधविषये	2253	करकिसलयपृष्ठो	2491
उत्तमन्यार्थमन्येन	2991	कर्तव्या दत्तनामानः	2203
उद्यतामर्षरोमाञ्च	1923	कलकृणितगर्भेण	1317
उच्चैर्भैरवसंवाध	1934	कवीनां गुणवत्कायं	4
उत्तमप्रकृतिप्रायः	1879	कस्त्वं कृष्णो ऽस्मि वर्णं ते	2956
उत्तमप्रकृतिवीर	1926	कान्ते नाथ कुतो ऽस्मि	1026
उत्तमाः संस्कृतं नित्यं	2148	कामं जनयिता कृष्णो	1516
उत्तरोत्तरसंभूतम्	2967	काव्यशोभाकरान्वर्मान्	1485
उत्थास्याम्ययमहं त्वम्	1276	काष्ठं तन्तुः फलं वीणा	1534
उत्सर्पति स्थिरतडिज्ज	1686	किं कान्त निर्दयमयं	2666
उत्साहातिशयं वत्स	612	किं चित्त रे व्यवसितं	2552
उदञ्चति नवाभ्रोदे	2010	किंचिद्देहि ददामि	3021
उदेतु गगनव्यापि	2965	किं ते स्यादितिचिन्तया	3005
उद्धरैनं पुनः कृतं	1270	किं त्वं बधिरः कुञ्जो वा	2951
उन्नमन्नञ्जरीकोटी	1462	किं दृष्ट्वा युवराज	762

PRATIKA INDEX

किं देव्या न विचुम्बितो	1825	जातं मे पुरुषेण	68
कुतो ऽपि स्वेच्छया प्राप्तः	365	जातस्ते दारकः कंस	3000
कुसुमसुकुमार	1598	जातस्य द्रुहिणान्वयाद्	1571
कृतं रावणनाशस्य	621	जातो ऽन्यत्र च यो ऽन्यत्र	2994
कृत्स्नामरारि	503	जातो मुनेर्विश्रवसः	1667
केकयीजननीनयस्य	1766	जात्या तावदवध्यो ऽसि	1265
के द्रुमास्ते क्व वा यामे	2724	जानकीं हरता मन्ये	714
कैर्गुणैर्नाटकं श्लाघ्यं	2916	जाने त्वमिव सा बाला	2926
क्रन्दत्यबाष्पमभये	2653	जुगुप्सास्याधिभावो यो	1949
क्रोधान्धैः सकलं हतं	896	ज्ञाता यस्य बृहस्यतिस्र	934
क्षणं कराहतेनेव	2570	ज्येष्ठो भ्राता भवेदार्थ	2197
क्षत्रियः संमतो राजन्	1553	तं सर्वाङ्गाच्चिभेदाद्यैस्	1938
क्षपानलशिखाजाल	3128	तत्पश्येयमनङ्ग	1759, 1827
क्षत्रधर्मोचितैर्धर्मैर्	1548	तद्गतविगशङ्काया	1942
खरादिविहितं घोरं	767	तद्वितापत्यविहितैः	2205
गच्छत्यां निशि नायाति	2058	तन्व्याः सञ्जावसौन्दर्यं	2297
गद्येनोत्कलिकाभाजा	2275	तव सख्युरयं बाणो	493
गुरूणां बन्धूनां	815	तवास्मि गीतरागेण	1194
गुरोराज्ञा यत्र प्रभवति	61	तवैष न्यस्यते वामः	1268
गूढार्थं प्रश्नमिच्छन्ति	2938	तस्मिन्नङ्गाद्विर्भूते	2163
गृहीत वन्दनां यूयम्	1134	तस्य दन्तोष्ठसंदंश	1919
गोकर्णमर्णवतटाद्	839	तस्यांग्रिद्वितयं नमन्ति	2659
गौरी कान्ता तवाप्यस्मि	1511	तस्यानुमानयति	747
चञ्चलजभ्रमित	578	तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं	2962
चापस्य नन्दयसि	1847	ताडनैः पीदनैश्चैदैर्	1921
चिन्तां ततः श्रयति	2441	ताण्डवं नाम पुरुषै	2285
चुम्बिते चुम्बितैः श्लिष्टे	2327	ताताज्ञायां स्थितमविकृतं	179
चूतानां चिरनिर्गताम्	3178	तापात्तत्क्षणघृष्टचन्दन	401
चेतवामनरक्षांसि	2154	तामुद्दिश्य मृगीदृशं	1586
चौरा ब्रूतकराः शिल्पि	2217	तिमिराम्बरधारिणो	2970
छलं स्याद्वाच्यमन्यार्थं	2975	तीर्णे भीष्ममहोदधौ	794
जह्वाकाण्डोरुदण्डं	1601	तुल्यान्वयेत्यनुगुणेति	1645
जन्मेन्दोर्विमले कुले	831	तृष्णापहारी विमलो	1566
जयति विहित	2105	ते राक्षसाः प्रणिहताः	866
जयति सितविलोच	1165	तेषां भार्या महादेवी	2191

PRATĪKA INDEX

तोटकं तद्धि विज्ञेयं	2771	धिवसानुजं कुरूपतिम्	1656
चयो ऽप्यङ्काः कर्तव्या	2837	धिग्धिक्षुदूरमपसर्प	2399
चासायासकृतोद्देग	1936	धृतराष्ट्रि समाधाति	2075
त्वङ्गत्पिङ्गप्रभाभिः	71	न कोपि निष्ठुरा वाचो	2319
त्वया सह मयाधीतं	1293	नन्धुत्तरपदा वाच्याः	2221
दत्तदासभवैः सर्वैर्	2223	नवसंगमसंभोगो	1342
दत्ताभयः सो ऽतिरथो	981	नाटकं कैर्गुणैः स्नाध्यं	1191
दधत्वानब्दकं देहं	1726	नाटकादिविनिष्पत्ति	2171
दन्तलोचनविस्तार	1961	नाटकादिषु रूपेषु	1089
दर्शनसुखमनुभवतः	3170	नाधीतं न श्रुतं सार्धं	1295
दष्टाधरेव धून्वाना	1451	नानाविधानद्युक्तो	241
दान्तो ऽहं गुरुणाहरेण	2091	नासाप्रच्छादनाव्यक्त	1953
दिक्षु दिक्षु मसीश्यामा	1610	नाहेतुकः प्रवेशो ऽङ्के	303
दिव्यामानुषसंयोगस्	2769	निजेन जीवितेनापि	1723
दिव्यामानुषसंयोगो	2767	नित्यं प्राणातिपातात्	820
दुःशासनकराकृष्ट	2028	निर्वाणवैरदहनाः	559, 1019
दुर्गन्धप्रचताविष्टैर्	1951	निर्वेदग्लानिशङ्काश्च	1995
दुस्सहजनानुरागो	670	नीतां दुर्गमगाधवारि	149
दूतीमागमयस्व	2590	नृपो ऽपि कार्यतः कोऽपि	2150
दूरप्रोन्नतकुम्भकर्ण	85, 852	पञ्चपञ्चचतुःषष्टि	1858
दृश्यते तद्धि यवितौ	1715	पचं केतकसंभवं	2445
दृष्टा सीतेति जल्पन्तं	2005	पद्मोदरकुटीं शून्यां	2584
दृष्टिं द्वारि मुहुर्मुहुर्	2525	परदोषैर्विचित्रार्थं	1701
दृष्टेनैकेन रूपेण	1688	परात्मीयविभागो ऽयं	1427
दृष्टे यवीयसि हृदि	2423	परापवादैः पुरुषैर्	1310
देवारातेर्दुहितुर्	482	परिक्रम्यादयः शब्दा	2261
देवार्चनोत्सवः स्वप्नो	2144	परित्यक्तप्राच्यप्रकृतिर्	2495
दैव्यं वैवर्ण्यमालस्यं	1912	पश्यामि शोकविवशो	1807
दोर्दण्डाः क्व कृताङ्गदा	3112	पाण्डुराचिपुटप्रान्ता	2125
द्रष्टुं तामुत्सुकं चक्षुः	1445	पादास्फालस्खलङ्गुमि	1454
द्विधा रूपकमेतत्तु	2791	पारितोषिकमित्याङ्गर्	2289
द्व्यर्थता यत्र वाक्यानां	3007	पितुर्वधे पतित्वाये	2050
धम्मिल्लं बद्धमुक्तं	2713	पुस्तकं रथचर्यादि	2287
धर्मादिसाधनं नाथं	15	पूजां नान्यकृतां विधातुम्	1944
धिक् चित्तं किं खलु तदा	2472	पूर्यन्तां सलिलेन	78

PRATIKA INDEX

पूर्वरङ्गो भवेत्तेषाम्	21	भीमो निद्रां गतो हन्मि	2066
पूर्वसंस्मृतितानर्थान्	1442	भूपतिः शोभते वैशैः	1400
प्रकाशरूपकं सत्त्वं	2600	भूयः परिभवन्तानि	615
प्रकीर्णस्यार्थजातस्य	776	भूषणाद्युपयोगेन	424
प्रत्यक्षानुभवारूढो	2986	भेदः साम च दानं च	1281
प्रधानवस्तुनिर्देशाद्	383	भ्रष्टः पदात्कृतजटा	1839
प्रभातमपि कालस्य	2142	भूमङ्गे सहस्रोन्नते च	1649
प्रवेशकालः किल	233	मथ्नामि कौरवशतं	601
प्रसिद्धार्थप्रदर्शनी	1073	मध्ये तत्त्वं सरलित	1608
प्रसृतस्त्रैव काव्यस्य	1080	मनश्चलं प्रकृत्यैव	736
प्राकृते हा धिगित्यर्थे	2247	मन्यायस्त्वार्यवाभः	589
प्रागल्भ्यं रजनी प्रातर्	2322	मन्दारपुष्पैर्	1769
प्राप्तिरूपो यथा बीजम्	718	मम कण्ठगताः प्राणाः	1629
प्राप्ति न प्रहरार्धम्	2735	मयि किल पुरादृष्टे	659
प्राप्तिषु शृङ्गाररसा	2700	महादेवी परिवार	2231
प्राप्ति सागसि वल्लभे	2392	महारसं महाभोग्यम्	22
प्रारम्भो रावणवधे	103	मातः किमप्यसदृशं	1751, 3082
प्रार्थनाविषयौत्सुक्यम्	460	मा मैषीर्मिथिलाधिराज	693
प्रिया संनिहितैवेयं	989	मायाकुहकसंपूर्णः	2806
प्रिये तावन्न नेत्राभ्यां	1262	मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु	2860
प्रिये नवे सागसि	2386	मेघोन्नच्छ पुनर्गर्ज	1334
प्रीतः पृथ्वीमवतु	899, 3147	यत्तु वाच्यं प्रपञ्चेन	2936
बहुधा वार्यमाणापि	1681	यत्नैरलभ्यमानेष्ट	2506
बाढं व्याहृताद्गौपदी	1829	यत्रान्वेन प्रयुक्तं तु	1460
बालाभिलाषमधिगम्य	2432	यत्रान्वेषणमर्थानां	1671
बाहुयुद्धैरस्त्रयुद्धैः	1383	यत्राभिलषितं काङ्क्षन्	2997
ब्रह्मणाभिहितः शक्रः	1130	यत्स्त्रैर्यै कूर्मराजस्य	1561
ब्राह्मणाः चक्षिया वैश्याः	707	यथा कुरङ्गकुम्भीर	2209
भगवन्नाह राजा तं	2259	यथा पटीमध्यगतिः	414
भयं येन धनुर्	1711	यथा राजा सहदेव्या	1344
भयं देवस्य भीमेन	641	यथा रामो ऽजहाद्राज्यं	1239
भर्ता तवाहमिति	3067	यदर्थं काव्य आरम्भः	209
भर्तुः प्रोषितभर्तृका	2564	यदादि मे चन्दन	2719
भवद्भिः सर्वाङ्गप्रकृति	1674	यदि हंस गता न ते	1524
(भव हृदय सामिलाषं)	1757	यदृच्छासंवादः किमु	1622

PRATĪKA INDEX

यदृष्ट्या चेष्टया वाचा	1646	लङ्केश्वरस्य भवने	155
यदव्यङ्ग्यानि भूयांसि	1093	लतापुष्पक्रियादेश	2207
यद्वाक्यं वाक्यकुशलैः	1696	लाक्षागृहानलविषान्	167
यन्निमित्तं गुणा दोषाः	2959	लासको नर्तकः प्रोक्तो	2179
यस्ताडकां निहतवाञ्	731	लीलावधूत	3014
यस्मिन्नाख्यानबीजस्य	549	लोकलोचननन्दनस्य	1787
यस्मिन्वात्यविदूषकः	2647	लोकेषु दुर्लभमनो	2741
याति लाघवमर्थीति	1556	वक्रतां दधती मार्गं	2582
युक्तिवाक्यैरनेकैश्च	1619	वच्चयित्वैकमन्यो ऽन्यं	2267
युष्मच्छासनलङ्घनाहंसि	571	वत्स दग्धा न सीतामौ	2042
ये विशन्ति च कार्यार्थं	2169	वत्सस्य मे प्रकृति	1799
योगक्षेमावहं कर्म	1279	वध्यो मे हन्तु मां पार्थः	1242
यो यः शस्त्रं बिभर्ति	739, 1836	वयस्यकः सहचरः	2199
रक्तमसादितभुव	3010	वरमशोकतरु	1323
रत्नोद्भिरपानस्य	542	वर्धते न परं तन्वाः	2309
रङ्गस्य नृत्यसंस्थानं	2183	वाक्यैरन्योपदिष्टैर्यत्	1448
रङ्गेषु पुष्पप्रकरः	2185	वापीं खड्ग सुधारश्मिं	1543
रङ्ग संबोधनाकाले	2229	वारयोषिज्जनस्याख्या	2227
रभसेनोदितं वाक्यं	2941	वासविष्मनि सुकल्पित	2523
रसान्सर्वानियं वृत्तिर्	1064	वासोयुगम्	1013
रागैकभिजनो ऽधरः	1576	विकाशिकमलं दृष्ट्वा	2102
राज्यं जनकराजिन्द्र	752	विकिर धवलदीर्घा	665
राममेवाश्रयिष्यामि	1810	विचित्ररूपसंपन्ना	3015
रामरावणभूयिष्ठ	2283	विटतापसविप्राद्यैर्	315
रामस्य धातितवतो	1843	विटपसुकुमारबाहुः	1593
रामस्य रावणकुल	564	विपक्षगन्धवज्रैर्था	2350
रामो ऽपि गच्छतु वनम्	1005	विपक्षाचुम्बलप्रौष्ठ	2332
रामो ऽयं बलशून्यश्च	628	विपदन्तरनिर्माणं	918
रामो ऽसौ जगतीह	1660	विभावस्थानुभावस्य	1866
रावणस्य वधे कार्यं	225	विमुखेनोपदेशेषु	2931
रूपकेष्वेव सर्वेषु	2140	विवृद्धात्माप्यगाधो ऽपि	1259
रे क्षत्रियाः शृणुत मे	433	विश्लोक्तसितप्राणम्	2128
लक्षणेर्बहुविशेष	1468	विश्वामित्रमुनिर्यथा	1226
लङ्काधीशप्रभृति	97	वीणा वैशुर्मदङ्गश्च	2177
लङ्कासमृद्धिमापन्नः	643, 1036	वीराङ्गुतप्रहसनैर्	1059

PRATĪKA INDEX

वेणीबन्धकपर्दिनी	2609	स पुण्यजन्मा स्वयम्	2546
वेपमानोरुगुल्ता	2578	सभयां वर्णयन्त्येके	2594
वेश्यां प्रति सखा राज्ञो	2201	समाविमानमायेन्द्र	1959
वैदेहि देहि कुपिते	3099	समाप्यमान एकस्मिन्	398
वैभ्राजनन्दनादीनां	2215	समाश्रयसिहि मे चेतस्	1678
वैवर्ण्यं दैन्यमालस्यं	1940	समुद्धतप्रायशुणा	1348
शक्त्याहतं दशास्त्रिन	2036	संपत्स्वापत्सु तुल्यात्मा	1413
शङ्के भानुमतीं क्रुद्धां	2015	संपन्नरूपं यत्कार्यं	779
शत्रुभिर्वत्सराजस्य	792	संप्रधार्य स्वयंपूर्वं	2273
शयनमशनं चानं	2452	संप्राप्ति भृगुनन्दने	1376
शस्त्रवागङ्गचेष्टाभिर्	1915	संभूयेव सुखानि 3062 (1759, 1827)	
शान्तं स्मृतमसंभाव्यं	2239	सर्वक्रियाव्युपरिति	2501
शुद्धान्तदुर्लभमिदं	3040	सर्वत्राम्बुमुचो ध्वनन्ति	3049
शुश्रूषस्व	1615	सर्वाधिज्ञेयमात्सर्यैर्	1917
शुष्कद्रुमगतो रौति	971	सर्वेण संनियोक्तव्यं	2225
शृङ्गारानुगुणो हास्यः	1864	सहभृत्यगणं सवान्धवम्	1634
शृङ्गाराभिनयोद्भासि	1304	साकृष्टा क्रशमानमेति	1704
शृङ्गारोद्दीपनो यस्तु	2832	साक्षात्प्रियासुपगताम्	3173
शोकाद्देवी त्वयि	526	सा चाह तं महाभाग	2257
संरचता पन्नगम्	938	साधयामीति गत्यर्थे	2245
संवृत्तस्खलितो	2405	सामान्ये न वरं दत्तं	1784
सक्रोधसाश्रुसत्रास	2263	सावहित्यैः सविहृतैर्	1890
सखि प्रेयान्स्वामी स्वलितम्	2627	साहचर्येण बीजस्य	545
सख्यः किमन्यदधिकं	2458	सीताया विरहे रामो	2062
संकीर्णा एवैते	2740	सुकुमारकाव्यबन्धाम्	1306
संचिप्यवस्तुविषयः	1358	सुकुमारोचिताङ्गाना	2213
संचूर्णयामि गदया	640	सुखदुःखप्रदायिन्यस	2364
स तिष्ठति सदा धीमाञ्	1421	सुता संकीर्त्यते तेषां	2193
सत्त्वभेदा भवन्त्येते	1982	सुधाविश्रम द्वेष्टि स्फुटित	2465
सत्यचा मधुरगिरः	146	सुधासोदरवाचस्ते	1405
सत्यप्रमादशङ्काभिर्	1617	सुभूर्यास्यति गोचरं	3077
सत्यश्चित्रकरः कामो	2304	सुलभाः सततं राजन्	2948
स नटो भाव आख्यातस्	2165	सूचणं सकलाङ्गानां	408
संताड्य कुसुमैश्छन्ना	1331	सृष्टं तत्क्रीडरूपं	1083
सपत्नीनामग्रे शिरसि	2633	सोमसूर्यान्वयमुवो	2189

PRATĪKA INDEX

स्कन्धाश्रितैकमणि	2685	स्वर्गस्त्री यदि	1529
खलितबहुलं पाद	2621	खल्पं कार्यमभिप्रेतं	2279
सन्धाश्रुस्वेदरोमाञ्च	1963	हण्डे नीचसु नीचेषु	2233
सोकसोकपदारब्धं	2271	हरन्तु हृदयं नाम	1583
स्थायिनामेव भावानाम्	2135	हरितालादिसामग्रीम्	2167
स्थायी भावो रतिश्चास्य	1881	हस्ते कर्णस्य का शक्तिः	1230 (2939)
सर्धाचामरे ऽरेरे च	2237	हा कष्टं हतपाकया	2538
सृतिर्गर्वो ऽपि रोमाञ्चा	1932	हापदं खेदवाचि स्याद्	2243
स्वगतमात्मगतं चैव	2265	हासिच्छामयभेदेन	1328
स्वपिति पुलिने शय्याशुभ	1695	हासो रतिश्च शोकश्च	1985
स्वप्नालस्यावहित्याः	1892	ही चित्रे स्मृतमां ज्ञाने	2241
स्वरभेदाश्रुनिर्वेद	1910		

INDEX OF QUOTATIONS FROM THE NĀṬYAŚĀSTRA

1, 82 = 20	(Nā.) 17, 1 = 1473	18, 22 = 296
84 = 29	2 = 1475	27 = 310
	3 = 1477	33 = 307
5, 25 = 1123	4 = 1479	34 = 334
98 = 1107	5 = 1481	35 = 336
99 = 1109	9 = 1518	87 = 344
100 = 1111	10 = 1522	88 = 357
101 = 1113	11 = 1526	89 = 374
102 = 1115	12 = 1530	90 = 913
103 = 1117	13 = 1545	91 = 916
104 = 1119	14 = 1550	93 = 2780
149 = 1142	15 = 1558	107 = 2751
150 = 1143	16 = 1563	108 = 2752
152 = 1144	17 = 1568	139 = 2799
153 = 1145	18 = 1580	142 = 124
154 = 1146	19 = 1590	143 = 125
155 = 1148, 1151	20 = 1595	144 = 126
156 = 1152	21 = 1605	145 = 128
	22 = 1612	158 = 2914
	24 = 1626	159 = 2924
6, 15 = 1861	25 = 1631	
36 = 1890	26 = 1635	19, 1 = 216
54 = 1895	27 = 1642	2 = 218
56 = 1898	29 = 1653	3 = 222
57 = 1900	30 = 1657	5 = 228
58 = 1902	31 = 1664	6 = 55
59 = 1904	32 = 1676	7 = 57
	33 = 1683	16 = 442
7, 2 = 1976	34 = 1692	17 = 447
4 = 1987	37 = 1708	18 = 454
5 = 1989	38 = 1712	20 = 184
7 = 1978	39 = 1720	21 = 137
112 = 1980		22 = 162
148 = 2098		23 = 189
	17, 48 = 112	24 = 201
		25 = 212
16, 5 = 1500		26 = 235
6 = 1508	18, 10 = 32	29 = 1000
7 = 1513	11 = 34	30 = 1006
11 = 1563	12 = 37	31 = 1015
18 = 1558	15 = 245	33 = 1033
21 = 1692	16 = 249	37 = 536
33 = 1536	18 = 279	38 = 634
92 = 1489	19 = 285	

INDEX OF QUOTATIONS FROM THE NĀṬYASĀSTRA

19, 39 = 710	19, 98 = 906	20, 33 = 1201
40 = 773	99 = 907	34 = 1214
41 = 854	100 = 909	38 = 1234
53 = 553	101 = 925	40 = 1272
54 = 554	102 = 926	42 = 1276, 1278
55 = 646	103 = 928	45 = 1298
56 = 647	116 = 267	
57 = 649	117 = 20	
65 = 557, 569	119 = 29	22, 12 = 2602
66 = 576, 587		13 = 2604
67 = 594, 599		24 = 2293
68 = 605, 610	20, 25 = 1054	31 = 1395
69 = 617, 620	27 = 1070	38 = 1424
74 = 683	28 = 1178	214 = 2576
88 = 850	29 = 1180	215 = 2580

INDEX OF TITLES

अनुतापाङ्क 974, 1824 ¹	तमालवीथङ्क 991
अभिज्ञान 319	दशरथाङ्क 1002, 1782
अयोध्याभरत 1710, 2976	दूताङ्क 983
उत्कण्ठितमाधव 3153	देवीमहादेव 3215
उत्तरचरित 1621	धृतराष्ट्राङ्क 3081
उन्नतचन्द्रगुप्त 1786	नन्दयन्तीसंहार 3066
उषाहरण 2869	नरकवध 1082
ऊर्वशीमर्दन 2839	नरकोद्धरण 2803
कनकवतीमाधव 3029	नलविजय 290
कर्पूरमञ्जरी 3200	नागरसर्वस्व 2609, 2621, 2627, 2641, 2653, 2659, 2666, 2677, 2685, (2689), 2691, 2700, 2705, 2713, 2724, 2728, 2735
कलावती 2898, 3019	नागवर्माङ्क 369
कामदत्तापूर्ति 876, 3161	नागानन्द 50, 176, 277, 391, 819, 838, 937, 968, 987, 1013, 1528, 1722, 2819, 2854
कीचकभीम 985, 1778, 1791	पद्मावतिपरिणय 2783, 2789, 2876
कीचकाङ्क 1828, 1830	पुष्यदूषितक 2783, 2793
कुन्दमाला 153, 386, 3089	पुंसवनाङ्क 697, 2820
कुन्दशेखरविजय 2842	प्रस्थानाङ्क 1694
कुम्भाङ्क 288, 324, 933, 1255, 1806, 3110	प्रावृडङ्क 289, 3046, 3120
कुलपत्यङ्क 67, 205, 942, (1816), 3076	बालचरित 540, 611, 751
कृत्यारावण 3097	बिन्दुमती 3187
केकयीभरत 1685, 1764	भगवदञ्जुक 2903
केलिरैवतक 3156	भीमविजय 530
कोशलाङ्क 59, 3094, 3132	मदनमञ्जुला 2881
क्रीडारसातल 3159	मदनिकाकामुक 3209
क्षपणकापालिक 3113, 3117	मद्यन्तीसंहार 2889
गृहवाटिका 3164, 3166	मायाकापालिक 3028
गृहवृक्षवाटिका 1714	मायामदालस 276, 324, 472, 481, 486-530
गौरीगृह 400	मायालक्षणाङ्क 1703
चन्दनलतागृह 3179	
चित्रशालिका 945, 2817	
जानकीराघव 84, 90, 148, 177, 385, 432, 563, 642, 651, 658, 684, 692, 700, 713, 730, 801, 832, 851, 864, 886, 1035, 1570, 2515	

¹ These examples are not from *Sakuntalā*, Act 6, which is often so indicated, v. inf.

INDEX OF TITLES

मायाशकुन्त 3105
 मारीचवञ्चितक 861
 मालतीपरिणय 2786
 मालतीमाधव 371, 386, 410, 955,
 957, 1673, 1758, 1826, 2515,
 2866, 2907, 3054, 3060
 मुद्राराक्षस 423, 958
 मृच्छकटिका 387, 2783, 2784, 2793,
 2815, 2857, 3122, 3130
 रत्नावली 669, 673, 704, 735, 810,
 844, 870, 940, 1197, 1300,
 1351, 1597, 1628, 1637, 1648,
 1760, 2813, 2863, 2982, 3086
 रत्नानलकूवर 949
 राघवाभ्युदय 109, 174, 1042, 1250,
 1283, 1300, 1430, 1659, 1794,
 3004, 3137, 3145
 राधाख्या वीथी 3025
 रामविक्रम 676
 रामानन्द 385
 रामाभ्युदय 784, 3126
 रामायण 1353
 रैवतीपरिणय 318
 ललितानागर 2848
 लामकायनाङ्क 968, 2825
 वालिवध 3197
 विक्रमोर्वशीय 1769, 2773, 3115, 3144
 विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्क 1808, 1839 ?
 विलासवती 3212

वीणावती 3185
 वृक्षवाटिका 3042
 वृत्तोद्धरण 2804
 वेणीसंहार 76, 145, 166, 175, 193,
 232, 273-5, 320, 381, 391,
 418, 426, 558, 589, 601, 608,
 614, 619, 623, 639, 641, 663,
 727, 739, 740, 794, 807, 815,
 824, 826, 830, 840, 848, 873,
 889, 893, 895, 935, 965, 977,
 979, 1018, 1041, 1199, 1533 ?,
 1633, 1655, 1751, 1799, 1800,
 1804, 1813, 1815, 1818, 1832,
 1835, 3009 ?
 शक्त्यङ्क 338, 388, 967, 1749
 शक्रानन्द 2812
 शर्मिष्ठापरिणय 1216, 1268
 शशिकामदत्त 319
 शशिविलास 2902
 शाकुन्तल 1614, 1698, 1757, 1776,
 3038, 3169, 3172, 3177
 शालभञ्जिका 3071
 शृङ्गारतिलक 3150
 सत्यभामा 3027
 संपात्यङ्क 749, 758, 761, 1666
 सुग्रीवाङ्क 70, 388, 964, 1607
 सुन्दराङ्क 1797
 स्वप्नवासवदत्त 1203

अनुतापाङ्क = Śak. 6
 अश्वत्थामाङ्क = Venī. 3
 उन्नतमाधव = Mālatī. 9
 कदलीगृह = Ratn. 2
 गौरीगृह = Nāg. 1
 चूडामणि = Nāg. 5
 चैत्रावल्यङ्क = Ratn. 1
 चौर्यविवाह = Mālatī. 6
 दुर्दिनाङ्क = Mr̥ch. 5

धृतराष्ट्राङ्क = Venī. 5
 पलित्यङ्क = Ratn. 4
 प्रतिज्ञामीम = Venī. 1
 बृहद्वकुलवीथिका = Mālatī. 1
 भानुमत्यङ्क = Venī. 2
 मोटकाङ्क = Mr̥ch. 8
 वध्यशिला = Nāg. 4
 रमशानाङ्क = Mālatī. 5
 संकेताङ्क = Ratn. 3

INDEX OF AUTHORS

अरमकुट्ट 83, 437, 2766, 2775

कात्यायन 1482

चारायण 362

दण्डिन् 1317, 1484

नखकुट्ट 2768, 2904

बादरायण 1091, 2770

भरत¹ 2409

मानुगुप्त 102, 314, 459, 534, 1186

राङ्गल 2873

शातकर्णि 1101

¹ Quotation not identified in the *Nāṭyaśāstra*.

PRINTED IN
GREAT BRITAIN
AT THE
UNIVERSITY PRESS
OXFORD

BY
JOHN JOHNSON
PRINTER
TO THE
UNIVERSITY